

Черкаський осередок Міжнародної
громадської організації “Міжнародний
фонд “Взаєморозуміння і толерантність”
Черкаська обласна організація
Національної спілки краєзнавців України
Державний архів Черкаської області
Черкаський національний університет імені
Богдана Хмельницького

**НЕ ПІДЛЯГАЄ
ЗАБУТТЮ:
НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ
РЕЖИМ НА ЧЕРКАЩИНІ
(1941–1944)**

**Збірник наукових статей, документів,
матеріалів та спогадів**

Черкаси
Вертикаль
2013

ББК 63.3 (4 УКР) 52
УДК 94 (477)
Н15

Керівник проекту О. А. Воронкіна

**Упорядники: Мельниченко В. М., Клименко Т. А., Голиш Г. М.,
Воронкіна О. А.**

Редакційна колегія:

В. М. Мельниченко (редактор), канд. істор. наук, професор;
А. Г. Морозов, доктор істор. наук, професор;
Т. А. Клименко, канд. істор. наук, доцент;
Г. М. Голиш, канд. істор. наук, доцент;
А. П. Іржавська, канд. істор. наук, доцент;
О. Яшан, канд. істор. наук, доцент.

Н15 Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944): збірник наукових статей, документів, матеріалів та спогадів / Керівник проекту О. А. Воронкіна, упорядники: В. М. Мельниченко, Т. А. Клименко, Г. М. Голиш. – Черкаси : Вертикаль, 2013. – 366 с., ілюстр.
ISBN 978-966-2783-08-7

Наукові статті, документи, матеріали та спогади очевидців, що складають основу збірника “Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944)” розповідають читачам про нацистський окупаційний режим на території сучасної Черкаської області, який тривав з липня 1941 року по березень 1944 року. На конкретних фактах, значна частина яких оприлюднюється вперше, показується жорстокість окупантів, страждання і муки, які довелося пережити населенню краю в роки воєнного лихоліття. В книзі розкривається справжня суть “нового порядку”, який гітлерівці та їх прихвостні запроваджували в Україні, відводячи їй роль невичерпного постачальника продовольства, енергоносіїв, сировини та дешевої і безправної робочої сили.

Книга розрахована на широку читацьку аудиторію, буде цікавою усім, хто не байдужий до минулого свого рідного краю.

ББК 63.3 (4 УКР) 52
УДК 94 (477)

Книга видана в межах проекту «Збереження історичної пам'яті про жертв нацистських переслідувань» Міжнародною громадською організацією «Міжнародний фонд «Взаєморозуміння і толерантність»

ISBN 978-966-2783-08-7

© Міжнародна громадська організація
“Міжнародний фонд “Взаєморозуміння і
толерантність”

До 70-річчя визволення Черкащини від фашистських загарбників

КНИГА ПРАВДИ І НЕТЛІННОЇ ПАМ'ЯТІ

Вміщені у пропонованому збірнику наукові статті, документи, матеріали та спогади розповідають про нацистський окупаційний режим на території сучасної Черкаської області, який тривав з липня 1941 року по березень 1944 року. На конкретних прикладах в книзі показується жорстокість нацистського окупаційного режиму, страждання і муки, які довелося пережити населенню краю. Перед читачем розкривається справжня суть “нового порядку”, який гітлерівці та їх прихвостні запроваджували в Україні, відводячи їй роль невичерпного постачальника продовольства, енергоносіїв, сировини та дешевої і безправної робочої сили.

Війна є не тільки вражаючим своїми масштабами, а й надзвичайно складним, багатоплановим і значною мірою суперечливим явищем. Відповідно – складною і водночас дуже потрібною та суспільно значимою справою, є правдиве висвітлення теми війни і такого її сегменту як життя людей в окупації.

Особливої актуальності ця робота набуває ще й тому, що сьогодні знаходяться люди, які, фальсифікуючи історію, беруть великий гріх на душу, перекреслюючи жертвний подвиг цілого покоління наших співвітчизників, які чесно і до кінця виконали громадянський обов'язок, захищаючи в лиху годину свою землю від загарбників, страждаючи в умовах окупаційного режиму. Тих людей, які винесли на своїх плечах тягар повоєнної відбудови, виростили і виховали дітей та внуків – громадян незалежної України.

**НЕ ПІДЛЯГАЄ ЗАБУТТЮ:
нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944)**

Період окупації, як і вся Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр., став тяжким випробуванням для населення Черкащини. Уже 22 червня в Київському особливому військовому окрузі (до якого входила територія сучасної Черкаської області) згідно Указу Президії Верховної Ради СРСР з 23 червня 1941 року було оголошено мобілізацію військовозобов'язаних, які народилися з 1905 по 1918 рік включно.

Органи місцевої влади звернулися до населення із закликом до боротьби з ворогом, який віроломно напав на Радянський Союз. У зверненні Смілянських міського і районного комітетів партії та міськвиконкому і райвиконкому, опублікованого 24 червня в газеті “Червоний стяг”, говорилося, що “труднощі, війна, нав'язані нам німецькими фашистами, будуть подолані силою організованості і самовідданої праці” [3, 19 – 20].

Мобілізація військовозобов'язаних відбувалася організовано, до призовних пунктів прибувало багато добровольців. Під кінець дня 22 червня 1941 року до Шполянського райвійськкомату прибуло 12 юнаків із села Лозуватка з проханням направити їх в діючу армію. Протягом першого тижня війни із Звенигородського району відбуло на фронт 520 добровольців, з Черкас – 500, Шполи – 280 [4, 95]. Мобілізовані бійці Червоної армії, відвідавши 25 червня музей-заповідник “Могила Т. Г. Шевченка” в Каневі, записали в книзі відгуків: “Не володіти Гітлеру Україною!” [3, 22].

В населених пунктах створювалися винищувальні батальйони для боротьби з диверсантами та охорони господарських об'єктів. Демонтувалося і відправлялося в глибокий тил устаткування промислових підприємств, сільськогосподарська техніка, тисячі людей працювали на спорудженні оборонних рубежів [4, 96].

Уже в середині липня 1941 року бої з переважаючими силами ворога розгорнулися на території Черкащини. Роблячи відчайдушні спроби затримати просування фашистських

військ, багато радянських бійців і підрозділів потрапляли в оточення, гинули або були взяті в полон.

Особливе місце в операціях початкового періоду війни посідає Уманська оборонна операція за участю 6-ї і 12-ї армій, які стали на шляху танкових армій вермахту, що рвалися до Києва. В останні дні липня ударні сили гітлерівців, перейшовши в наступ в напрямку Звенигородка – Шпола – Первомайськ, замкнули кільце оточення навколо виснажених невщухаючими боями армій. В ніч з 31 липня на 1 серпня радянські війська залишають Умань і відходять на рубіж річки Синюхи. На цей час ворогом були вже окуповані західні райони краю по Звенигородку (29 липня) і Корсунь (30 липня) включно.

З 2 серпня оточені радянські армії вели оборонні бої в повному оточенні і стійко протистояли фашистам, які за підтримкою великої кількості бронетехніки та авіації не припиняли атак. Навколишні населені пункти декілька раз переходили з рук в руки. Але відсутність поповнення, нестача боєприпасів, пального, медикаментів і продовольства робили свою справу і становище оточених ставало все більш критичним. Тому було вирішено в ніч на 5 серпня здійснити прорив нічною атакою без артилерійської підготовки із-за відсутності боєприпасів.

Відчайдушні спроби вийти з оточення тривали до 13 серпня. Останнім рубежем знесилених і знекровлених військ стало урочище Зелена Брама, де й розігралися останні трагічні сторінки Уманської оборонної операції. Її наслідком була загибель тисяч бійців і командирів. Майже 100 тисяч чоловік разом з пораненими командувачами 6-ї і 12-ї армій потрапили в полон. Тяжкі оборонні бої під Уманню з кінця липня й до середини серпня 1941 року затримали просування ворога і були внеском у зрив плану Гітлера щодо “блискавичної війни”, згідно з яким Україна мала бути завойована до початку липня [1, 122–126].

Взятих в полон солдат і офіцерів Червоної армії гітлерівці розмістили під відкритим небом в кар’єрі колишнього це-

гельного заводу. Цей табір дістав назву “Уманська яма” і став символом звірячої жорстокості нацистів. В ньому в не-людських умовах гітлерівці утримували до 80 тис. полонених, яких доставляли для “обезсилювання голодом” з усіх фронтів, у тому числі з-під Сталінграда, Ростова, Севастополя. Багато тисяч в’язнів табору загинуло [2, 133 – 135].

Затримані під Уманню гітлерівські війська рвалися до Дніпра. 4 серпня вони зайняли Смілу, 5 серпня – Кам’янку, 7 серпня – Чигирин [5]. Кровопротитні і виснажливі бої розпочалися на черкаському напрямку, де з метою запобігання виходу ворога до Дніпра і загрози Києву з півдня, створювалася смуга оборони – Черкаський плацдарм. Оборону Черкас здійснювала 38-а армія (командувач – Д. І. Рябишев) та ряд інших частин, підпорядкованих цій армії, в тому числі і зведений полк, сформований із бійців і командирів 6-ї та 12-ї армій, яким вдалося вирватися з оточення під Уманню. На Дніпрі героїчно діяли моряки Дніпровського загону Пінської воєнної флотилії [6, 63 – 65].

З кожним днем наростало напруження боїв на Черкаському плацдармі, які не вщухали ні вдень, ні вночі. Фашисти, які мали перевагу в авіації, танках, артилерії, зустрічали героїчний опір радянських воїнів. В оперативному зведенні зазначалося, що 19 серпня на підступах до Черкас бійці 116-ї стрілецької дивізії відчайдушною багнетною атакою відкинули ворога до Білозір’я, а трактори “Комсомолец” використали як танки [3, 32].

На 20 серпня смуга оборони радянських військ на підступах до Черкас значно звузилась. Фашисти намагалися розбомбити міст через Дніпро, кидаючи на його знищення до 50 літаків. Однак, завдяки умілим діям зенітників та льотчиків, їм це так і не вдалося. В черкаському небі здійснив свій подвиг старший політрук П. С. Битюцький, який в розпал боїв за місто збив один літак, а другого таранив, за що посмертно був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Вогнем бронекатерів, моніторів і канонерських човнів дніпровські моряки прикривали мости й переправи, вели вогонь по цілях на берегах Дніпра. До останнього вів бій з фашистськими літаками екіпаж канонерського човна “Верний”, піднявши вимпел “Гину, але не здаюсь”.

Фашистам вдалося прорватися до Дніпра в районі Кременчука і, щоб уникнути оточення командування віддало наказ евакуювати війська з Черкаського плацдарму. В ніч на 22 серпня радянські війська залишили Черкаси. Хоча бої за дніпровські острови, особливо острів Королевець, тривали ще до середини вересня 1941 року [6, 67].

Оборона Черкас відіграла важливу роль у зриві планів фашистів щодо оволодіння Києвом у липні 1941 року. Мужність захисників міста дала змогу евакуювати в тил обладнання підприємств, майно і худобу колгоспів та радгоспів, культурні цінності.

Таку ж важливу роль відіграла і оборона Канівського плацдарму – складова частина героїчної оборони Києва. Бої в районі Канева вели підрозділи 26-ї армії (командувач – Ф. Я. Костенко). Неоціниму допомогу надавав бронепοїзд № 56 (командир – П. К. Іщенко), який курсував по лінії Миронівка – Канів, завдаючи ударів по ворогу.

Кровопрлитні вперті бої на Канівському плацдармі завдали значних втрат фашистам, затримавши їх просування на схід. Начальник генерального штабу вермахту Ф. Гальдер у своєму щоденнику зазначав, що з 1-го по 16 серпня під Каневом було використано таку кількість боєприпасів, яка передбачалася усім планом “Барбароса” [7, 75 – 76].

У вересні 1941 року тривали бої в лівобережній частині Черкащини. Однак під натиском переважаючих сил ворога Червона армія відступала і 19 вересня фашисти оволоділи Золотоношею і Чорнобаєм, а 21 вересня – Драбовом [5]. На Черкащині встановився нацистський окупаційний режим.

Окупувавши територію сучасної Черкаської області, нацисти для підтримання “нового порядку” почали впроваджу-

вати свій адміністративно-територіальний поділ і формувати органи управління. Територія Черкащини була включена до так званого рейхкомісаріату “Україна” з центром у Рівному, який поділявся на 5 генеральних комісаріатів, а ті – на гебітскомісаріати (округи), міські громади і райони та старостати [8, 123]. Переважна більшість районів Черкащини увійшли тоді до Київського генерального комісаріату, частина західних – до Житомирського, Чигиринського – до Миколаївського.

Структуру організації місцевої окупаційної влади можна простежити на прикладі Монастирищенського району. В період окупації Монастирище стало центром однойменного гебітскомісаріату Житомирського генерального комісаріату. У Монастирищі розміщалися адміністрація гебітскомісаріату, жандармерія, агрокомендатура (ляндвірт). У значних населених пунктах діяли комендатури з невеликими гарнізонами. Ляндвірт для забезпечення сільськогосподарських робіт мав своїх кущових агрокомендантів.

Крім німецько-фашистської адміністрації в Монастирищі, як і в інших центрах гебітскомісаріатів, діяла також допоміжна українська адміністрація – районна управа та поліція. При управі функціонував земвідділ. Селами управляли старости та місцеві поліцаї [9, 145]. До допоміжної адміністрації і поліції окупанти залучали людей, які свого часу потерпіли від радянської влади і прагнули поквитатися з нею, або не сприймали її за своїми політичними переконаннями. На службу до окупантів йшли також з кар’єрних міркувань та з метою наживи. Немало було, особливо в поліції, карних злочинців і просто зрадників.

Населення Черкащини сповна відчуло на собі жорстокість нацистської окупації і в абсолютній більшості не сприймало силу і терором нав’язаного йому “нового порядку”.

Однією з найголовніших прикмет окупаційного режиму стала визначена планом “Ост” політика тотального геноциду. Згідно цього плану найголовнішим завданням окупантів було

поголовне знищення слов'янського населення і, насамперед носіїв комуністичної ідеології та радянських активістів.

З перших же днів окупації гітлерівці розгорнули небачений за своєю жорстокістю терор. Тільки за один день – 18 серпня 1941 року вони розстріляли понад 2800 жителів Тальнівського району [10, 76]. В сусідньому Катеринопільському районі гітлерівці 6 вересня розстріляли 30 жителів райцентру, серед яких – голову селищної ради М. С. Пономаренка, голову колгоспу О. М. Морозюка [11, 2].

На початку вересня 1941 року після нелюдських катувань фашисти повісили в центрі Черкас слюсаря міської електростанції Г. Стремиленка і коменданта педагогічного інституту І. Бінусова, які були залишені для підпільної роботи. Жертвами фашистського терору стали робітники рафінадного заводу Білан, Крижанівський, Турчин, Шпак та інші [12, 40 – 43]. А всього за роки окупації в місті було розстріляно, повішено і закатовано 4600 чоловік, у тому числі 1800 дітей віком до 12 років [13, 118].

Окупанти у вересні 1941 року розстріляли 300 жителів Золотоноші, а в листопаді – ще 3, 5 тис. чоловік. Лише з 25 по 30 липня 1942 року гітлерівці знищили в Золотоноші понад 7 тисяч радянських військовополонених і серед них 157 золотоношців [14, 1 – 37]. Після визволення в місті виявлено 30 ям, в яких було закопано 12750 чоловік, закатованих фашистами [15, 5].

Майже 25 тисяч жителів Умані закатували і розстріляли гітлерівці у Сухому Яру та інших місцях. Жертвам виколювали очі, з живих здирали шкіру, забивали кілки в голову [4, 102].

Німецько-фашистськими окупантами були спалені село Вдовичене і хутір Буда Чигиринського району, а їх жителі розстріляні, в тому числі і 113 дітей до 14-річного віку [15, 5]. Така ж доля спіткала село Острівець Уманського району. Відступаючи, у січні 1944 року вони зганяли чоловіче населення до глинища, де обірвалося життя 142 жителів села.

Жінки та діти напівроздягнутими тікали у сусідні села і цим врятувалися. Із 450 селянських осель того страшного дня вціліло лише 4, решту було спалено [2, 139].

Масового характеру набуло знищення євреїв, яке здійснювалося відповідно до виданого Гітлером і Герингом у серпні 1941 року наказу про тотальне знищення єврейського населення на території СРСР. Найбільш масовий розстріл євреїв на Черкащині був проведений у середині вересня 1941 року в Умані. Оперативна команда-5 розстріляла 1414 євреїв. Потім було розстріляно ще близько 6 тисяч з Умані та навколишніх районів. Всього у Сухому Яру та Собківському лісництві в період окупації було розстріляно близько 20 тис. євреїв.

Розстріли євреїв відбувалися у Черкасах, Смілі та інших місцях компактного проживання єврейського населення. Особливістю геноциду євреїв було створення гетто, які діяли в Черкасах, Звенигородці, Смілі, Умані, Шполі, Монастирищі та інших населених пунктах [16, 317 – 324].

У масових розстрілах громадян брала участь і українська поліція. Справжніми катами своїх односельців виступили брати-поліцаї Андрій та Василь Носенки із села Деньги Золотоніського району. На їх совісті смерть понад 100 мирних жителів села [17, 26]. Заплямували себе співпрацею з фашистами і участю в арештах та страті своїх односельчан І. Касян та В. Орловський з Чернобаївського району [46, 344 – 345]. Поліцаї, зокрема з Буків Маньківського району, брали участь і в розстрілах євреїв [16, 324].

З перших днів окупації нацисти із залученням української допоміжної адміністрації та поліцаїв встановили суворий контроль за усіма сферами життя населення, насамперед за господарською діяльністю, підпорядкувавши її забезпеченню гітлерівської Німеччини продовольством і сировиною.

Згідно наказу міністра східних територій Розенберга в серпні 1941 року на окупованих територіях запроваджувалася обов'язкова трудова повинність для всіх жителів віком від 18

до 45 років. Вони і надалі повинні були працювати на діючих господарських об'єктах, які тепер переходили під контроль окупантів [21, 272].

Реалізацію окупаційної політики забезпечували місцеві органи влади. Тальнівська районна управа 4 листопада 1941 року оприлюднила постанову про те, що населення району обкладається грошовими та натуральними податками, а євреї – в подвійному розмірі [18]. 2 грудня в Умані було розповсюджено відозву гебітскомісара Петерсона до населення Бабанського, Тальнівського, Маньківського, Христинівського та Ладиженського районів, у якій ставилася вимога “безумовного послуху відносно моїх розпоряджень, як і розпоряджень керівника сільського господарства і підлеглої мені допоміжної поліції, так і керівників окремих районів, на обов'язку яких є здійснення всіх розпоряджень щодо порядку, і які безпосередньо мені підлягають. Протидіяння всякого роду буде суворо каратися” [19, 95].

Окупаційна влада зберегла колгоспи під назвою “громадські господарства”, а радгоспи реформувалися в “державні господарства”. Ці господарства повинні були виконувати обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції для німецької армії. Праця селян суворо обліковувалася і контролювалася наглядачами. Так, у господарстві села Лебедин Шполянського району наглядач Небе одного разу настільки жорстоко побив селянина Єфрема Лисенка, що той кілька днів лежав, бо не міг зовсім ходити. А Ольгу Онищенко за збирання колосків на полі, незважаючи на вагітність, посадили у в'язницю [21, 273].

Техніки на селі майже не було і як тяглова сила використовувалися коні і воли. У січні 1942 року надійшло розпорядження рейхкомісара України Коха, в якому вказувалося, що “найлегше провести обробіток полів, якщо повністю і безцеремонно використовувати людську робочу силу... Лише застосувавши ручну працю, можна перекопати землю для весняної сівби зернових” [22].

Селяни мали сплачувати натуральні податки зі свого присадибного господарства – картоплею, насінням соняшника, молоком, м'ясом. Зокрема, власники корів на Черкащині повинні були в 1941 році щомісяця здавати по 20 л молока від корови на маслозаводи, діяльність яких німці повсюдно відновили. В 1942 році ця норма зросла до 30 л на місяць або 360 л на рік. Наступного року ця норма вже становила 700 л [21, 274]. У Чигиринському районі власники дворів мали здати по 260 яєць на рік [23, 304]. Здача продуктів суворо контролювалась. Характерним щодо цього є наказ коменданта Золотоноші від 15 січня 1942 року, який попереджав, що тих, хто не здає молоко на маслозавод, буде оштрафовано на 10 тис. крб., а хто продаватиме молоко – того розстріляють [20, 87].

З метою збільшення поставок м'яса Черкаська районна управа у січні 1942 року зобов'язала селян отримати від усіх свиноматок не менше одного опоросу. Забій свиней дозволявся лише з письмового дозволу старости села при умові, що замість відгодованої для забою свині на відгодівлю обов'язково буде поставлений молодняк [21, 274]. Суворому регламенту підлягала торгівля виробленою продукцією. У лютому 1943 року уманський гебітскомісар видав наказ, яким дозволялося лише в неділю, від 6-ї до 13-ї години торгувати тими сільгоспродуктами та виробами з них, які не підлягають здаванню в порядку заготівель [4, 104].

Щодо промисловості, то окупанти намагалися відновити роботу підприємств, насамперед харчової галузі. Крім маслозаводів, почали працювати рафінадний і консервний у Черкасах, цукрозавод у Матусові Шполянського району та інші підприємства. Очолений німцем Шмідтом Матусівський цукрозавод, наприклад, три сезони виробляв цукор для Німеччини. Робітники на цьому та інших підприємствах отримували зарплату в довоєнних радянських карбованцях, які німці оголосили дійсними при розрахунках. Щоб не допустити голоду для робітників і службовців окупаційною владою було введено продуктові картки.

Потреби населення на товари повсякденного попиту та побутові послуги задовольнялися за рахунок індивідуальної та кооперативної діяльності підприємливих громадян. Набула поширення кравецька, шевська, чинбарська, перукарська, ковальська діяльність. В 1942 – 1943 роках у Черкасах працювали малопотужні промислово-виробничі кооперативні товариства “Шкіряний завод”, “Валяльна фабрика”, гудзикова фабрика [21, 277 – 279].

Трагедією для населення краю стало масове вивезення людей на каторжні роботи до Німеччини. Спочатку окупаційна влада проводила добровільну мобілізацію чоловіків і жінок від 18 до 45 років, поширюючи газети, листівки і плакати із закликом їхати до рейху. Тільки в липні 1942 року рейхкомісаріат “Україна” випустив 350 тис. плакатів і листівок. Повсюдно демонструвалася кіноагітка “Шлях до Німеччини”.

Коли розрахунки окупантів на добровільний виїзд робочої сили до Німеччини не дали очікуваних результатів, вони вдалися до насильницьких дій. Тих, хто ухилявся від відправки, прирівнювали до саботажників і розстрілювали. Увійшли в практику облави, спалення сіл, взяття заручників. Віковий ценз до початку 1943 року знизився і до Німеччини вже нерідко відправляли 15 – 17-річну молодь і людей 55-річного віку.

Про те як здійснювалося вивезення працездатного населення можна судити з виданого 9 липня 1943 року наказу Житомирського генерального комісаріату, до складу якого входили західні райони Черкащини. В ньому зазначалося:

“1. Той, хто саботує наказ фюрера і не з’явиться для відправки до Німеччини, повинен бути заарештований і доставлений в Монастирище.

2. Члени його сім’ї:

- а) віком до 16 років передаються в сирітський приют;
- б) від 16 до 50 років арештовуються і разом з винними доставляються в Монастирище;
- в) Все майно конфіскується...” [23, 210].

У 1943 році розпочалося справжнє полювання на людей. По селах розвішували накази, списки приречених на каторгу, попередження про спалення хат. Старости і поліцаї лякали тим, що забиратимуть матерів чи сестер, якщо юнаки і дівчата не з'являться на комісію чи відправку.

За неповними даними до фашистського рейху було відправлено понад 80 тис. громадян Черкащини [24, 92]. Лише з Умані і району в неволю вивезено 11026 юнаків і дівчат, Звенигородського району – 8875, Золотоніського – 7267, Христинівського – 6201, Городищенського – 5986, Чорнобаївського – 5448, Маньківського – 4145 [25, 271 – 293]. В Золотоніському районі з Гельмязева до Німеччини вивезено 270 осіб, Бубнівської Слобідки – 250, Кавраю – 200, Гладківщини – 115, Калеників – 133 [17, 41].

Гірка доля чекала на остарбайтерів на чужині. Так, юнаки із села Бабанки Уманського району О. Мельник, В. Палієнко, П. Сновида, доведені до крайнього виснаження на вугільній шахті, втекли, але були спіймані і потрапили до табору смерті – Освенціму. Згодом нашим землякам довелося зазнати мук в Бухенвальді і Дахау. Вижив лише Палієнко [20, 89].

Одночасно з формуванням окупаційних органів влади та допоміжної української адміністрації і поліції нацисти створювали на території краю систему ідеологічного забезпечення „нового порядку”. Важливе місце відводилося пресі і видавничій справі.

Відразу після вступу гітлерівських військ розпочалося відновлення роботи друкарень у містах і районних центрах. Наявне в них обладнання використовувалося для виготовлення інформаційних матеріалів (оголошень, звернень, наказів тощо), а згодом і для випуску україномовних газет.

У вересні 1941 року в Черкасах було створене видавництво “Українська думка”, яке підпорядковувалося районній управі. Про нарощування обсягів роботи видавництва свідчить збільшення його штатів з 27 працівників у 1941 році до 48 у 1943 році. Видавництво забезпечувало друкованою продук-

цією Черкаси і Черкаський район, а також Городищенський, Золотоніський, Кам'янський, Канівський, Смілянський та Чигиринський райони.

В ряді районів почали виходити україномовні газети. Так, захопивши 29 липня 1941 року Тальне, окупанти укомплектували з місцевих кадрів редакцію, яка вже 7 вересня випустила перший номер газети “Тальнівський тижневик”, що пізніше була перейменована у “Тальнівський вісник” і виходила двічі на тиждень тиражем 1100 примірників. Статус видання визначався як “український часопис міста і села” і редагувався В. Герліцом.

З 27 вересня у Черкасах почала виходити газета “Українська думка” – “орган Черкаської районної управи” (з 1 серпня 1942 року – “газета Черкаського району”). Згодом, на початку листопада 1941 року в Золотоноші започатковано випуск газети “Українське слово”, а в 1942–1943 роках виходила газета “Золотоніські вісті” (редактор М. Бондар). В Умані виходили газети “Уманський голос”, “Український голос”, в Смілі – “Українські новини”, в Звенигородці – “Рідне слово”, в Корсуні – “Корсунські вісті”.

Формально окупаційна влада всіляко підкреслювала український характер започаткованих нею газет. Однак це виражалося лише в зовнішніх атрибутах – назвах газет, наявності тризуба, національній фразеології.

Щодо змісту цих видань, то він повністю був підпорядкований пропагандистській підтримці загарбницьких планів нацистської Німеччини, зокрема вивезенню трудових і сировинних ресурсів, придушення будь-якого опору населення. Газети рясніли матеріалами, які мали за мету створити враження масової підтримки українцями нацистського рейху і його вождя Гітлера. Регулярно публікувалися повідомлення з штаб-квартири фюрера, його “світово-історичні промови”, зведення про успіхи у бойових діях проти СРСР, США та інших країн антигітлерівської коаліції.

Значна увага приділялася критиці радянського ладу (антирадянський фольклор, свідчення про розкуркулення, голод 1932–1933 років). Натомість замовчувалися факти злочинів нацистів проти мирного місцевого населення і військовополонених на території Черкащини [26, 252 – 259].

Складовою частиною “нового порядку” стала й політика нацистів в інших гуманітарних сферах, зокрема освітній. Вона базувалась на сумнозвісній расовій теорії, яка відносила українців до “Untermenschen” (неповноцінні люди – нім.). Виходячи з цього, окупанти вважали, що повноцінна освіта є для них недозвільною розкішшю і для підростаючих “білих рабів” достатніми будуть лише елементарні знання. Рейхскомісар Е. Кох 12 січня 1942 року направив на місця директиву, за якою дозволялося розпочати заняття з лютого 1942 року лише у початкових 4-річних “народних” школах, які мали охоплювати дітей віком до 11 років.

Навчання в таких школах відбувалося в умовах неуплектованості учителями, браку підручників, зошитів, наочних матеріалів. Такі школи викликали недовіру населення і в них було низьким відвідування (в Жашківському районі – 42 відсотки). Навесні 1943 року багато таких шкіл, зокрема в Золотоніському районі, були закриті [27, 118 – 119].

В роки окупації були спроби організувати роботу існуючих до війни вищих та середніх спеціальних навчальних закладів. Відомо, що в грудні 1941 року в Черкасах відбулося відкриття педінституту та учительської семінарії при ньому. На початковому етапі навчатися в них виявила бажання значна кількість студентів – 1170 осіб. У складі інституту було 2 факультети – фізико-математичний та природничий, семінарія мала 4 відділи – німецької мови, фізико-математичний, природничий, мови, літератури та історії. Директором інституту і семінарії став професор І. Я. Мороз.

Ймовірно, що інститут мав статус комунального, оскільки усіма його справами, включаючи фінансово-матеріальне забезпечення, опікувалася виключно місцева влада. Зміст

навчально-виховного процесу значною мірою підпорядковувалася нацистській ідеології. Зокрема, була введена така навчальна дисципліна як “Історія націонал-соціалістичної партії”. Водночас окупаційна влада, використовуючи національні почуття викладачів та студентів інституту, дозволила в ньому діяльність “Просвіти”, релігійне виховання, присвоєння інституту імені Т. Г. Шевченка, вивішування національного прапора, надаючи усім цим заходам антирадянського характеру. З часом студентів в інституті ставало все менше. Основною причиною цього була небезпека примусового вивезення молоді на роботи до Німеччини [28, 283 – 287].

Підстав для цього було достатньо. В Умані окупаційна влада також оголосила набір студентів до медичного технікуму та технікуму механізації. Однак, коли набір було закінчено і молодь довірливо зібралася на навчання, приміщення були оточені і студентів забрали для відправки до Німеччини. Частині вдалося втекти, але більшості довелося пройти через гіркоту і приниження фашистської неволі [29, 306 – 308].

Щоб отримати прихильність населення, окупанти, граючи на національних почуттях людей, дозволяли впровадження у повсякденне життя українських атрибутів. Так, у Черкасах в 1941 році здійснено перейменування багатьох вулиць, які почали носити назви відомих українських політиків та діячів культури – Грушевського, Кропивницького, Петлюри, Леонтовича, Лесі Українки, Грінченка, Міхновського, Сковороди, Коновальця, Лисенка, Старицького, Садовського. Крім того з’явилися такі назви як Українська, Гетьманська, Кобзарська, Козацька, Запорізька, Гайдамацька [30].

У початковий період окупації частина громадськості, вірячи ймовірній підтримці нацистами українського відродження, включилася в культурно-просвітницьку роботу, передусім осередків “Просвіти”, які діяли в Черкасах, Золотоноші, Звенигородці, Кам’яниці та інших населених пунктах [31, 300 – 302]. В Черкасах діяв театр, до репертуару якого входили твори

українських і німецьких авторів. Його основним завданням було “обслуговування німецьких військових частин та цивільного населення” [32, 255]. Проте, на кінець 1942 року діяльність “Просвіт” та інших культурно-просвітницьких осередків згортається згідно таємної директиви окупаційної влади, що була видана в листопаді того ж року [33, 583 – 587].

За показовою підтримкою української культури, приховувалося справжнє ставлення фашистів до духовності українського народу. Окупанти сплюндрували національну святиню – заповідник “Могила Т. Г. Шевченка” в Каневі. У спустошених залах музею вони влаштували казарму для своїх солдатів, а потім перетворили його в концтабір для військовополонених та цивільного населення. Понад 2 тисячі експонатів було вивезено, знищено або пошкоджено. Багато картин використовувалося нацистами для онуч і підстилок в бліндажах і казармах. Знищено 800 дерев на території заповідника. Всього завдано збитків на суму 291 тис. крб. [34, 263].

Фашисти знищили пам’ятники Т. Г. Шевченку в Кирелівці, Золотоноші, Гельмязеві та інших населених пунктах Черкащини. Красномовним свідченням ставлення гітлерівців до Шевченка і усього українського є факт, коли вони в Золотоноші збили вивіску “Вулиця Т. Г. Шевченка” і почепили замість неї “Вулиця Адольфа Гітлера”, яка зберігається у місцевому музеї [20, 89 – 90]. В Тальному гітлерівські війська 7 – 8 березня 1944 року підвезли до церкви і в саму церкву велику кількість снарядів і підірвали їх, зруйнувавши церкву і знищивши все церковне майно [4, 116].

Позначений нечуваною жорстокістю і насиллям окупаційний режим породжував опір населення, розгортання партизанського і підпільного руху. Вже наприкінці літа і восени 1941 року на території Черкащини розгорнули свою діяльність підпільні групи і партизанські загони. Для забезпечення партизанських дій, хоч і наспіх, але заздалегідь були створені запаси зброї та продовольства. З 27 липня 1941 року у Смілянському і Черкаському районах почав діяти партизан-

ський полк НКВС (1000 бійців). Ним у серпні – вересні було проведено ряд успішних операцій зі знищення ворога, пущено під укіс кілька ворожих ешелонів з бойовою технікою і живою силою. Взимку 1942 року партизанський полк був розгромлений карателями [36, 204].

Однак, в цілому на початковому етапі війни партизанські дії ще не носили масового характеру. Важкою для народних месників видалася зима 1941 – 1942 рр. Позначався брак досвіду партизанської війни, досвідчених командирів, мінерів-підричників, радистів. Суттєво ослаблювали партизанський рух відсутність координуючого центру, належного постачання зброєю, боеприпасами, медикаментами та продовольством.

Труднощі періоду становлення сповна відчули на собі бійці утвореного в жовтні 1941 року Черкаського партизанського загону (батальону) на чолі з Феодосієм Савченком. В кінці жовтня партизани здійснили рейд селами Черкаського, Корсунського та Золотоніського районів. В листопаді загін з боями здійснив перехід до Холодного Яру. Неймовірно важким виявився наступний рейд у лісові масиви навколо Черкас. Доводилося постійно маневрувати, щоб уникнути переслідування карателів і поліції, які зруйнували землянки і пограбували запаси продовольства. Втративши в люті зимові морози багато бійців вбитими і пораненими, партизанський загін на початку травня 1942 року був обезкровлений в боях з карателями. Загинув і командир загону Феодосій Савченко. Однак уцілілі бійці склали основу подальшого розгортання партизанського руху [35, 61 – 62].

В 1942 році в організації підпільного і партизанського руху було враховано набутий досвід і боротьба проти загарбників значно посилилась. Справжнім партизанським краєм став Холодний Яр, де діяло кілька партизанських загонів, найчисельнішим серед яких був загін ім. Сталіна під командуванням П. А. Дубового. На початку 1944 року він налічував 1500 бійців. Загоном проведено понад 100 бойових операцій [4, 111].

Сміливо діяв у Монастирищенському та сусідніх районах партизанський загін ім. Чапаєва під командуванням Івана Калашника (за його голову фашисти давали 100 тис. крб.). Сміливець часто діяв, переодягнувшись у форму німецького офіцера [4, 101].

В Корсуні у грудні 1941 року була створена підпільна організація “Комітет-103”, яка об’єднувала 8 підпільних груп. Крім поширення листівок про становище на фронті, підпільники проводили диверсійно-підривну роботу. Було влаштовано аварію двох військових ешелонів, здійснено диверсії на електростанціях в Корсуні і Стеблеві, зірвано спробу висадити в повітря Селищанський цукрозавод. Від каторжних робіт в Німеччині врятовано понад 400 громадян Корсунщини [37, 131 – 132].

Активно боролися з фашистами молодіжні організації Умані (керівник А. Романщак), Сміли (Ю. Канарський), Лебедина (П. Осовський), Чигирин (В. Руденко) та інші. У роки війни на Черкащині діяли 3 райкоми КП (б) У, 39 підпільних патріотичних груп, 24 партизанські загони, 2-га Українська партизанська бригада. У вересні 1943 року в лавах партизан нараховувалося 12927 бійців. Від рук партизан на черкаській землі знайшли собі могили 12099 фашистських солдатів та офіцерів. Патріоти пустили під укіс 72 ешелони з військами та бойовою технікою, висадили в повітря 56 мостів, 604 автомашини ворога [4, 109].

Поширити свій вплив серед населення краю намагалися представники так званих похідних груп ОУН, які прибули із Західної України в окремі райони Черкащини (Умань, Канів) майже одночасно з приходом гітлерівців. Основною формою своєї роботи вони обрали участь у підпорядкованих окупантам структурах допоміжної української адміністрації та поліції, розглядаючи їх як елементи формування місцевих ланок майбутньої української державності [38, 143; 39, 56 – 63].

Визволення Черкащини від німецько-фашистських загартників розпочалося восени 1943 року, коли військами 47-ї

армії були звільнені Драбів, Чорнобай і Золотоноша. Гітлерівці відводили Дніпру і, зокрема Черкасам, важливу роль у своїй системі оборони як складовій частині розрекламованого Гітлером “Східного валу” Майже місяць у надзвичайно складних умовах йшла виснажлива битва за місто і 14 грудня Черкаси були звільнені. Здійснили цю важливу операцію війська 52-ї армії (командувач К. А. Коротеєв), 254-ї гвардійської дивізії (командувач М. К. Путейко) та інших військових частин і з’єднань при активній допомозі десантників і загонів черкаських партизанів [40, 100 – 108]. В районі Канева мужність і відвагу проявили воїни Червоної армії, які форсували Дніпро і вели кровопролитні бої на Букринському плацдармі.

Видатною операцією Великої Вітчизняної і усїєї Другої світової війни стала Корсунь-Шевченківська битва. Угрупування ворога в районі Корсуня включало дев’ять піхотних дивізій, танкову дивізію СС “Вікінг” і моторизовану бригаду “Валлонія”, окремий танковий батальйон та шість дивізіонів штурмових гармат [41, 81].

Використавши стратегічну обстановку, що склалася на цій ділянці фронту, так званий Корсунський виступ, який тут утворився, танкісти Другого (командувач І. С. Конєв) і Першого (командувач М. Ф. Ватутін) Українських фронтів, прорвали оборону противника, 28 січня 1944 року в Звенигородці зімкнули кільце оточення угруповання ворога. Щоб уникнути зайвого кровопролиття, радянське командування направило до оточених парламентарів з ультиматумом – скласти зброю. Всім полоненим гарантувалося життя, повернення після війни на батьківщину, збереження військової форми, нагород і цінних особистих речей. Але гітлерівське командування відхилило ці умови.

Тоді радянські війська розпочали рішучі дії зі знищення ворожого угруповання. Все скінчилося вранці 17 лютого. За безглузду і злочинну впертість фашистського генералітету своїм життям заплатили десятки тисяч німецьких солдатів.

Німці під час “другого Сталінграда” втратили 55 тис. убитими і 18 тис. полоненими. За виявлені мужність і відвагу тисячі солдатів, сержантів і офіцерів були удостоєні бойових нагород, 73 присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Разом з воїнами Червоної армії під час битви масовий патріотизм проявило цивільне населення. В селі Квітки під Корсунем 500 жителів села поповнили склад 180-ї стрілецької дивізії і відразу ж на околиці рідного села вступили в бій з атакуючим ворогом і п'ять днів тримали оборону. Жінки, старики і підлітки рили окопи, доставляли боєприпаси, виносили з поля бою поранених [42, 13 – 15].

Після поразки під Корсунем, гітлерівське командування створило досить сильне угруповання в районі Умані, яке протистояло наступаючим радянським військам. Бойові дії на уманському напрямку доводилося вести в надзвичайно важких умовах весняного бездоріжжя. Ключове значення мала танкова битва в районі станції Поташ (Маньківський район), де з обох боків брали участь сотні танків [43, 149–152]. В результаті запеклих боїв увечері 9 березня радянські танки і мотопіхота увірвалися до Умані. Командував танкістами уродженець Умані генерал О. І. Радзієвський.

За визволення Черкащини від німецько-фашистських загарбників віддали життя понад 120 тисяч воїнів армії і партизанів. 456 учасників визволення краю за подвиги, здійснені на Черкащині, удостоєні звання Героя Радянського Союзу. 22 з'єднання і частини на знак їх видатних перемог були найменовані Черкаськими, 23 – Корсунськими, 20 – Уманськими, 6 – Звенигородськими.

На усіх фронтах воювали і наближали перемогу патріоти Черкащини, понад 160 з них удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу, а І. Д. Черняхівський і І. Н. Степаненко – двічі. Повним кавалером ордена Слави, Героєм Радянського Союзу став І. Г. Драченко. Черкащани билися з ворогом у складі інтернаціональних загонів руху Опору у Бельгії, Франції, Норвегії, Німеччині, Польщі, Чехословаччині та країн

Європи. У вересні 1945 року від імені Радянського Союзу поставив свій підпис під актом капітуляції Японії наш земляк К. М. Дерев'янку [42, 16 – 17].

Дорогою ціною заплатила Черкащина, як і весь український народ, за мирне небо над головою. Полягли в боях, померли в госпіталях, загинули в полоні та пропали безвісті 148 119 уродженців Черкащини. Втрати серед партизан та підпільників учасників Опору в інших країнах склали 3912 осіб. Внаслідок військових дій та каральних акцій загинуло 16 450 мирних жителів краю.

В братських, індивідуальних та безіменних могилах на території Черкащини покоїться прах 196,8 тис. воїнів Червоної армії, партизан та підпільників, радянських військово-полонених [3, 190 – 191].

* * *

Пропоноване видання складається з трьох частин, у яких в хронологічній послідовності вміщені наукові статті, документи, матеріали та спогади, які висвітлюють повсякденне життя людей, фіксують найбільш важливі події, що відбувалися на Черкащині в період нацистської окупації.

Під час формування книги у полі зору укладачів і членів редколегії було значне коло докуметальних, мемуарних та інших джерел, наукових публікацій. Частина з них до наукового обігу вводиться вперше. Використано також матеріали, що пройшли апробацію на науково-краєзнавчих конференціях, круглих столах та оприлюднювалися в різних, як правило, малотиражних виданнях, а тому маловідомі широкому читацькому загалу і громадськості.

Насиченість книги фактами, підібраними архівними документами, матеріалами та ілюстраціями (переважно з фондів Державного архіву Черкаської області) роблять її доступною і привабливою для використання в роботі. Суттєво доповнюють цей своєрідний літопис Черкащини періоду на-

цистської окупації спогади людей, які жили у той тяжкий час і були учасниками чи очевидцями подій.

Радий нагоді висловити слова вдячності Міжнародній громадській організації “Міжнародний фонд “Взаєморозуміння і толерантність” за організацію такого важливого і суспільно значимого дослідницько-пошукового проекту, результатом якого стала ця книга. Добрих слів заслуговують мої колеги і друзі, з якими ми працювали над нею, усі хто сприяв нам у підготовці та виданні книги правди і нетлінної пам’яті про війну, про усіх, хто мужньо здолав випробування воєнного лихоліття, вистояв та відродив рідний край. Про тих наших земляків, що не дожили до світлого дня Перемоги.

Сподіваємось, що книга з вдячністю буде сприйнята громадськістю Черкащини, збагатить читачів знанням про героїчну і драматичну сторінку нашої історії, виховуватиме у них інтерес і повагу до свого минулого. А знання правди про те, що принесла війна українському й іншим народам, має утверджувати в людській свідомості переконання про недопустимість розв’язання конфліктів воєнними методами.

Василь МЕЛЬНИЧЕНКО,
*голова Черкаської обласної
організації Національної спілки
краєзнавців України, професор
Черкаського національного уні-
верситету імені Богдана
Хмельницького*

-
1. *Гарбузова Л. Д. Уманська оборонна операція / Л. Д. Гарбузова // Черкащина в контексті історії України : матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини. – Черкаси, 2005.*
  2. *Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття). – К., 2001.*

3. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. : зб. докум. і матер. – Черкаси, 2000.
4. Наш рідний край. Хрестоматія з історії Черкащини. – К., 1995. – Частина 2.
5. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К., 1972.
6. Загоріна Р. К. Оборона Черкас в серпні 1941 року / Р. К. Загоріна // Черкащина в контексті історії України. Матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини. – Черкаси, 2005.
7. Стрипко Т. О. Оборонна Канівського плацдарму в серпні 1941 року / Т. О. Стрипко // Велич подвигу народного : тези матеріалів обласної науково-практичної конференції. – Черкаси, 1995.
8. Украинская Советская Социалистическая Республика. Энциклопедический словарь. – К., 1987.
9. Волошенко І. І. Монастирищина. З історії рідного краю / І. І. Волошенко. – Черкаси, 1995.
10. Дігтяренко М. С. З історії землі тальнівської / М. С. Дігтяренко. – Черкаси, 1995.
11. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. 825. – Оп. 1, спр. 2.
12. ДАЧО. – Ф. 1577. – Оп. 14, спр. 1.
13. Кононенко С. І. Післявоєнна відбудова народного господарства м. Черкаси / С. І. Кононенко // Велич подвигу народного : тези матеріалів обласної науково-практичної конференції. – Черкаси, 1995.
14. ДАЧО. – Ф. 4619. – Оп. 8, спр. 13.
15. ДАЧО. – Ф. 4677. – Оп. 6, спр. 280.
16. Гончаренко О. М. Нацистська політика щодо євреїв на Черкащині // Черкащина в контексті історії України : матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини. – Черкаси, 2005.
17. Голиш Г. М. Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. / Г. М. Голиш, М. Ф. Пономаренко. – Черкаси, 2000.
18. Тальнівський вісник. – 1941. – 7 листопада.
19. ДАЧО. – Ф. Р – 2400. – Оп. 1, спр. 1.

20. Пономаренко М. Ф. *Нацистський окупаційний режим на Черкащині* / М. Ф. Пономаренко // *Велич подвигу народного : тези обласної науково-практичної конференції*. – Черкаси, 1995.
21. Шевчук В. В. *Особливості господарства Черкащини в часи німецько-фашистської окупації* / В. В. Шевчук // *Черкащина в контексті історії України : матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини*. – Черкаси, 2005.
22. Падалка С. *Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945)* / С. Падалка. – К., 1998.
23. *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : збірник документів і матеріалів*. – К., 1963. – Документ № 237.
24. Можаровський О. В. *Насильницьке вивезення робочої сили з території Черкащини до Німеччини* / О. В. Можаровський // *Велич подвигу народного : тези обласної науково-практичної конференції*. – Черкаси, 1995.
25. Лазуренко В. М. *Без права на забуття* / В. М. Лазуренко, Ю. М. Вовкотруб. – Черкаси, 2005.
26. Мельниченко В. М. *Інформаційно-видавнича справа на Черкащині в період окупації (1941 – 1944 рр.)* / В. М. Мельниченко // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. – К., 2004. – Випуск 26.
27. Голіш Г. М. *У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941 – 1945 рр.* / Г. М. Голіш. – Черкаси, 2005.
28. Масненко В. В. *Черкаський педагогічний інститут у період окупації 1941 – 1945 рр.* / В. В. Масненко, О. В. Кулаківська // *Черкащина в контексті історії України : матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини*. – Черкаси, 2005.
29. Нагорна Н. В. *Окупаційний режим в місті Умані* / Н. В. Нагорна // *Черкащина в контексті історії України : матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини*. – Черкаси, 2005.
30. Соса П. П. *Вулиці Черкас* / П. П. Соса, С. І. Кривенко, В. Б. Страшевич. – Черкаси, 1997.
31. Щербина М. М. *Черкаська “Просвіта” в роки нацистської окупації* / М. М. Щербина // *Черкащина в контексті історії України : матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини*. – Черкаси, 2005.

32. Клименко Т. А. Архівні джерела до вивчення історії Черкащини періоду Великої Вітчизняної війни: документи окупаційного режиму / Т. А. Клименко // Черкащина в контексті історії України : матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини. – Черкаси, 2005.
33. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Львів, 1993.
34. Танана Р. В. Музей Кобзаря у Каневі в роки фашистської окупації / Р. В. Танана // Черкащина в контексті історії України : матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини. – Черкаси, 2005.
35. Від острова русів – Черкаський район / За ред. В. М. Мельниченка. – Черкаси, 2004.
36. Жук П. М. Рух опору на Черкащині (1941–1944 рр.) / П. М. Жук // Черкащина в контексті історії України : матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини. – Черкаси, 2005.
37. Малий енциклопедичний словник Корсунщини: у 2 т. – Корсунь-Шевченківський, 2003. – Т. 1.
38. Черномаз Б. Д. Національно-визвольні змагання 1940-х рр. на Уманщині в контексті утвердження загальнолюдських цінностей / Б. Д. Черномаз // Вісник Черкаського університету. Серія “Історичні науки”. – Черкаси. – 2003. – Вип. 50.
39. Ліховий І. Д. Канів у період окупації міста 1941–1944 рр. / І. Д. Ліховий // Матеріали науково-практичної конференції “Канів у контексті історії України”. – Канів, 2004.
40. Страшевич В. Б. Чотири штурми Черкас / В. Б. Страшевич // Черкащина в контексті історії України : матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції. – Черкаси, 2005.
41. Спіріна Т. М. Основні операції та бойові дії на території Черкащини в роки Великої Вітчизняної війни / Т. М. Спіріна // Черкащина в контексті історії України : матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини. – Черкаси, 2005.
42. Книга пам’яті України. Черкаська область. – К., 1996. – Т. 6.
43. Осипчук В. С. Умансько-Ботошанська операція та звільнення Умані / В. С. Осипчук // Черкащина в контексті історії України : матеріали Другої науково-краєзнавчої конференції Черкащини. – Черкаси, 2005.

НАУКОВІ СТАТТІ

*Станція Бобринська (нині імені Тараса Шевченка).
Травень 1943 р.*

Клименко Т. А.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ЧЕРКАЩИНИ ПЕРІОДУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (ДОКУМЕНТИ ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ)

Дослідження проблеми перемоги радянського народу над фашизмом за майже сімдесят років пройшли складний та суперечливий шлях.

Історіографія та джерелознавство в період свого становлення і розвитку зазнали негативного політичного та ідеологічного впливу суб'єктивізму та жорсткого цензурного обмеження як при відборі проблематики досліджень, так і у використанні джерел. Посилання на порівняно вузьку джерелознавчу базу суперечило реальному стану справ. Певна кількість документів знаходилась в режимі таємного зберігання і доступ до такої інформації був значно обмежений. Крім того, історія України була розчинена в історіографії колишнього СРСР.

Пам'ять, а тим більше історія нічого не забуває. І чим далі вона віддаляється від нас у часі, тим вагомішим постає питання розвитку історіографії та джерелознавства з історії України в роки Великої Вітчизняної війни.

Документальна база дослідження історії України в період 1941–1945 рр. за останнє десятиліття значно розширилася. Ця тема постійно привертає увагу дослідників. Значна роль у вивченні малодосліджених документів часів німецької окупації відводиться і Державному архіву Черкаської області.

Важливе значення для виявлення і збирання документів періоду Великої Вітчизняної війни мали спеціальний циркуляр НКВС УРСР від 16 лютого 1941 р. «Про виявлення, концентрацію і охорону документальних матеріалів Вітчизняної війни радянського народу проти фашистських загарб-

ників” і постанова РНК УРСР від 31 серпня 1944 р. “Про заходи до створення документальної бази з історії України та історії Вітчизняної війни і впорядкування архівного господарства УРСР” [2, 21].

Документи і матеріали, які відклались в результаті діяльності окупаційних установ, в основному були знищені фашистами, або вивезені в Німеччину і лише незначна частина залишилась на місцях.

Виявлення і збирання документів установ і організацій німецької окупаційної влади держархівом розпочалося наприкінці грудня 1943 р., одразу ж після звільнення міста від окупантів і поновлення своєї діяльності. Завдяки наполегливості й самовідданості співробітників архіву, які працювали кілька місяців без вихідних, вже у 1944 р. було взято до архіву документи 48 окупаційних установ [1, 9], а також листи земляків вивезених на примусові робота до Німеччини, які одразу ж були переведені в режим обмеженого користування. До збирання документів цього періоду залучалась і громадськість. У районах створювалися спеціальні комісії для збирання документів, газет, журналів, листівок та ін.

У 1943 – 1945 рр. архівні установи Черкащини забезпечили концентрацію і охорону архівних документів, друкованих видань і періодичної преси, в яких відображено політичне, соціально-економічне і культурне життя населення під час тимчасової окупації краю. У 1950-х роках архів провів велику роботу з систематизації документів та упорядкування новостворених архівних фондів.

З кінця 1980-х рр. набирає силу процес надання раніше недоступних архівних фондів для широкого користування, вводяться в науковий обіг раніше засекречені документи. Змінилися принципи відбору і публікації джерел, що позначилося на появі нових документальних збірників, публікацій в спеціальних історичних журналах та інших періодичних виданнях.

З таємного на загальне зберігання передано 194 фонди часів німецької окупації – місцевих органів влади, каральних органів, сільського господарства, промисловості, будівництва, комунального господарства, навчальних закладів, установ медицини, семи редакцій газет тощо.

Розсекречені документи архіву дозволяють доповнити відомі факти, висвітити малодосліджені проблеми, а також сфальсифіковані трактовки низки проблем, розкрити теми до цього часу недоступні для дослідників періоду окупації Черкащини, який продовжувався з 29 липня 1941 р. по 23 вересня 1943 р.

Найбільш цінним джерелом є документи місцевих органів влади: районні, сільські управи; дільничні уповноважені районних управ; відділи і управління районних управ; старостати.

Фашисти на окупованих землях нашого регіону, як і на всій території України запровадили свій “новий порядок”: жорстокий режим, метою якого було підкорення та колонізація нашої країни.

У райцентрах було створено німецьку цивільну і українську допоміжну адміністрації, які за своєю структурою поділялись на округи на чолі з гебітскомісаром, міські громади, які очолював бургомістр, райони на чолі з головою та села, які очолювали старости [35, 86]. На кожну дільницю районною управою призначався дільничний уповноважений, який вивчав побутові, трудові та житлові питання: виписував наряди на виконання трудової повинності і стежив за їх виконанням, перевіряв санітарний стан та житлові умови мешканців будинків тощо [20, 2]. При районних управах також створювались служби порятунку у функції яких входило: боротьба з партизанами, самогоноварінням і спекуляцією, виявлення зброї і нелегальних зборів населення. Однак, не завжди вони виконували свої основні функції. У фондах районних управ містяться документи в яких йдеться про незадовільну роботу цих служб. Так, в розпорядженні

начальника Чигиринської служби порятунку йдеться про те, що сільські служби проводять роботу, що не входить у їх компетенцію: займаються збором наклепів, помстою, систематичним пияцтвом, залякуванням і безпідставними обшуками населення”. За виявленням таких дій винним виносили догану, карали у вигляді штрафу в розмірі 200 крб. і звільняли з роботи [49, 108]. Прагнучи зміцнити своє панування на окупованій території, фашисти використовували невдоволену частину населення комуністичною ідеологією на свою користь. Їхні сподівання виявилися небезпідставними. Чимало скривджених радянською системою вірою і правдою служили у поліції, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях. Згідно з наказами районних управ та жандармських постів у населених пунктах була встановлена комендантська година – з 2100 до 400, була обов’язковою для виконання і “направлена для забезпечення спокою населення та гарантування його приватної власності”. У вечірні та нічні часи проводилось затемнення населених пунктів [49, 114]. У розпорядчих документах зазначалося, що “особи, які порушуватимуть наказ будуть затримуватись і каратись штрафом, або іншим покаранням залежно від характеру порушення” [9, 18]. У адміністративних установах був встановлений режим роботи – з 7.00 до 16.30 з обідньою перервою – з 12.00 до 13.00 [49, 287], проте, чи втілено було цей режим в життя документально не засвідчено.

Населенню, за місцем їхнього постійного мешкання, видавались особисті довідки (аусвайси) [9, 1]. У фонді “Чигиринська районна управа” є наказ гебітскомісара Чигиринського району від 20 травня 1942 р. в якому йдеться про те, що цивільне населення повинно було завжди носити при собі особисті документи та на вимогу пред’являти їх німецькій службі порядку.

Важливого значення набуло реєстрація записів цивільного стану: народження, шлюбу та смерті, яка проводилась за вста-

новленими розцінками [49, 445; 9, 11], що постійно збільшувались. У постанові гебітскомісара “Про тимчасове упорядкування шлюбу і розірвання шлюбу” було визначено 14 статей з правами про укладання і 11 – про розірвання шлюбу [9, 14].

Було запроваджено обмін грошей [11, 1], облік майна з метою утримання податків [12, 43], релігійних закладів для поновлення їх діяльності [49, 22; 50, 9,10; 63, 33], реєстрація “веломашин” [14, 5], інвентаризацію майна установ, закладів освіти [15, 1], охорону недіючих підприємств [16, 56]. Крім того, складались кошториси на відбудову виробничих підприємств, житлофонду, приміщень держустанов та на “шляхове будівництво” [17, 27]. Райуправи зобов’язували директорів шкіл на території закладів освіти знищувати символи “більшовицької культури” [18, 1]. Особлива увага приділялася відбудові та охороні [49, 380] об’єктів стратегічного значення – мостів, залізничних колій, електростанції, телефонної станції [19,49, 53; 2; 5; 49, 193]. Зокрема, у фонді “Черкаська районна управа” є чимало документів про роботу спеціально створеної комісії з огляду зруйнованого залізничного мосту через Дніпро в м. Черкаси та заходи щодо проведення ремонтних робіт задля уникнення повені на території сіл, що розташовані на правому і, значною мірою, лівому берегах Дніпра [20, 8, 13].

Районні управи контролювали діяльність установ, організацій і підприємств району, займалися господарськими, житловими і громадськими питаннями, безпосередньо, та через квартальних і дільничних уповноважених, а також через старостати. В структуру управ входили бухгалтерія, канцелярія та відділи – загальний фінансовий, промисловий, житловий, будівельний, земельний, охорони здоров’я, освіти і виховання.

У їхньому підпорядкуванні були сільські управи (старостати), земельне управління, ветеринарна мережа, громадська опіка, суд та ін. До функцій сільських управ (старостатів) входило виконання постанов, наказів, розпоряджень окупа-

ційних органів влади щодо збирання грошових та натуральних податків, продуктів харчування, одягу з населення; організація роботи громадських дворів; підготовки і відправлення людей на роботи до фашистської Німеччини та виконання різного роду трудових повинностей.

У фондах Черкаської, Чигиринської, Ковалівської, Драбівської, Лещинської районних управ містяться документи про грабіжницький характер продовольчої політики “ нової влади ” шляхом проведення необхідних заходів з організації вивозу торфу і підготовки до експлуатації Ірдинського торфопідприємства [3, 1]. За розпорядженнями і наказами районних лісництв та районних управ сільуправам доводились хижацькі плани щотижневої вирубки і вивезення лісу [41, 3] та здачі молокопродуктів [4, 12]. Створювались комісії для перевірки фактичного удою молока тричі на день [21, 57]. Все наявне молоко від удою корів повинно було здаватися на маслозавод, а в разі невиконання чи за фальсифікацію його жирності [36, 19] корова у господаря “ безкоштовно відбиралась ” [4, 12]. Населенню постійно доводились плани здачі м’яса [21, 198], хліба [21, 199; 61] та інших харчових продуктів [22, 6]. Для виявлення і запобігання спекуляції продаж товарів і продуктів власного господарства дозволявся лише в такій кількості, яку продавець міг сам донести на базар. Крім того, було заборонено продаж зернових культур, картоплі, масла, м’яса і м’ясних виробів, риби, живої худоби (за виключенням кіз, кролів, птахів) [49, 144, 368]. З метою контролю здачі хліба були запроваджені звіти про розмір посівів під урожай [23, 32]. Окрім того, був доведений план заготівлі яєць, лікарських рослин, овочів, фруктів, ярових зернових, городніх культур і м’яса [24, 13; 16] за які населення отримувало, в якості премії – сіль, цукор, сірники [24, 9; 6]. Невиконання планів суворо каралося. Так, за повідомленням крайсландвірта “ за подачу неправильних відомостей, буде накладено покарання ” у вигляді “ вилучення наявності збіжжя ”, яке “ буде служити

для покриття потреби українського сільського господарства як посівний матеріал, харчування та кормів” [24, 2]. Норми поставок харчових продуктів постійно збільшувались і були доведені до такої критичної межі, що навіть самі органи влади починали розуміти, що вони були непосильними для населення. У наказах Черкаської районної управи йдеться про те, що “в селах – Нечаївці, Байбузах, Плеваках стан виконання планів молокопоставки на стільки кепський, що навіть не досягає і до 50 %” [37, 51]. За звинуваченням у недбайливому ставленні до заготівлі продуктів харчування для армії старост сіл карали у вигляді штрафу [37, 3, 163].

У фонді “Рацівська сільська управа” містяться цікаві документи про створення рибконтори, яка організовувала рибну ловлю в усіх водоймах району та проводила збір рибних снастей і пристроїв для їх виготовлення [60, 111]. Приватним особам та іншим організаціям рибалити і продавати рибу суворо заборонялося.

Серед документів фондів “Ломоватський сільський старостат” і “Рацівська сільська управа” привертають увагу розпорядження і накази про збір теплих речей – кожухів, штанів, валянок, за добровільну здачу яких видавалась горілка і махорка [62, 69], залізного лому, кольорового металу, утилю та сировини – шкір, хутра, вовни, кінського волосся, щетини, пір’я і паперу для потреб німецької армії” [25, 3; 60, 17; 61, 1; 49, 119].

Особливий інтерес органів влади був направлений на наявність в господарствах коней і човнів [50 12], як до важливих засобів пересування у військовий час. Одним з першочергових обов’язків влади було їх паспортизація і взяття на військовий облік [38, 5; 39, 3] та використання для виконання державних і сільськогосподарських робіт [4, 10] та на відбудові військових об’єктів [50, 8]. Однак, населення неохоче підкорялося наказам і саботувало їх. Так, в наказі Черкаської районної управи повідомлялося про те, що “неодноразові розпорядження районної управи про від-

правку підвод на лісовивозку населенням не виконуються”. Місцева влада вдавалася до арештів осіб, що ухилялися від їх виконання, а тягло господарств вилучалося для використання за потребою [40, 5].

Окупаційна влада встановила суворий контроль за споживанням і розподілом харчових продуктів та відпуском палива для місцевого населення. У фонді “Контора Черкаської районної управи із розбирання залізничного мосту” є списки робітників та службовців на одержання хліба [5, 46]; у фонді “Відділ опіки та пенсії Черкаської районної управи” зберігається листування з районним торговельним відділом “про видачу хлібних карток [6, 8], у фонді “Паливний відділ Черкаської районної управи” є звіти, акти, наряди про відпуск палива мешканцям міста [7, 25], у фонді “Громадський двір № 1 м. Кам’янка” є відомості про видачу продуктів харчування і грошової винагороди за трудовні [26, 106; 251]. Заробітна плата була врегульована відповідно “до шести груп робітників – залежно від роду праці”. За годину роботи працюючі отримували від 0,75 крб. до 2,50 крб. Робітники жіночої статі і єврейської національності одержували 80% зазначених ставок. У разі приналежності працюючого до німецької національності (Volksdeutsche) отримували надбавку в розмірі 50% до зарплатні. Для цього в райуправах була чітко налагоджена система виявлення і реєстрації осіб німецької національності [59, 1].

Рейхміністр зайнятих східних областей видав декларацію “Про особисту приватну власність на землю”, в якій засвідчувалось, що земля, яка була наділена селянам для індивідуального користування – визначалась приватною власністю селян. Кожний селянин мав право на земельну власність за умови, якщо він по відношенню до Рейху виконає свої обов’язки з трудової повинності, щодо виконання зазначеної роботи та поставці продуктів харчування. У разі грубих порушень цих обов’язків – вони втрачали право на користування землею [49, 381].

З метою ефективного використання робочої сили окупаційна влада оголосила загальну трудову мобілізацію. Відповідно до “Закону про трудову повинність” було введено положення про обов’язкову реєстрацію і паспортизацію населення, про що свідчать документи фондів “Ковалівська районна земельна управа”, “Летичівська сільська управа”, “Драбівська районна управа”, “Черкаська біржа праці”. Деякі організаційні документи про, так зване, „вербування” громадян на роботи свідчать про методи, до яких вдавалися гітлерівці під час насильного вигнання громадян на каторгу. Вони вщент розбивають геббельсівську пропаганду, яка проводилася під час війни – про добровільний принцип вербування робочої сили в окупованих районах. В області немає жодного населеного пункту, з якого б не були вигнані десятки й сотні людей на каторжні роботи. Під виглядом проходження обов’язкового медичного огляду необхідно було з’явитись на біржу праці, з добовим запасом продуктів харчування, звідки люди одразу ж відправлялись до Німеччини [50, 3].

У фонді “Черкаська біржа праці” зберігаються донесення поліції і сільських управ про направлення громадян на примусові роботи [8, 100]. Призначались, першочергово, до відправки в Німеччину “ті особи, які не працювали в громадському дворі, або погано працювали” [51, 63]. Незважаючи на звірячі репресії деякій частині населення вдавалося ухилитися від реєстрації на біржі праці [37, 32].

Для виявлення якомога більшої кількості працездатного населення районні і сільські управи здійснювали перепис населення віком від 14 до 65 років [12, 2; 64; 8, 31, 59, 89].

Окупанти використовували таку міру, як зобов’язання сільуправ в наданні довідок про наявність молоді віком від 14 років з метою нарахування їм місячної норми зерна (до 14 років – по 6 кг, після 14 років – по 12 кг). Коли всі зусилля виявилися марними, адміністративні органи вдалися до примусової мобілізації людей. Через різні обставини, деяка

частина населення їхала на роботи до Німеччини добровільно [28, 7, 9, 11]. За такий сміливий крок, в якості заохочення, німецька влада зобов'язалася сім'ям репатріантів виплачувати щомісячно 130 крб. і видавати пайок по 2-й категорії [29, 1; 9]. У періодичній пресі, листівках і плакатах поширювались заклики до добровільного виїзду на роботи до Німеччини, де обіцялося отримання фахової кваліфікації і гарних умов праці [50, 10, 16]. Для більш широкого залучення населення на різні роботи проводилася реєстрація і працездатних жінок, що мали дітей ясельного віку [30, 1, 3], а комітет допомоги створював дитсадки, ясла, притулки та будинки сиріт [20, 30]. Для нагляду за належним виконанням робіт при сільуправах був створений інститут сотенних та десятихатників, працівники якого, за певним розподілом, “мали під наглядом по десять хат” і відповідали за виконання планових завдань поставки продуктів харчування для німецької армії [36, 6]. До роботи залучались навіть незрячі з товариства сліпих, які виготовляли мотузки для потреб армії [31, 8]. В одній з газет окупаційної влади наголошувалося: “Ми, українці, мусимо вважати за свій обов'язок звернути увагу на тих з нас, хто не цілком і повністю віддає свої сили роботі. Ми повинні поставити до ганебного стовпа кожного ледаря” [12, 18]. Після здачі виконаних нарядів на роботи працівникам видавались винагороди у вигляді продуктів харчування [24, 23; 31, 3]. Місцева влада організувала чіткий контроль з видачі хлібопродуктів. З цією метою, незважаючи на гостру потребу в папері [31, 31], в Черкаській типографії було налагоджено виготовлення бланків хлібних карток.

Нова влада заохочувала розвиток кустарного промислу. Про це свідчить значна кількість патентів на право кустарного виробу і щоквартальні декларації про прибуток кустарно-ремісничного промислу у фондах “Чигиринська районна управа” і “Ковалівська районна управа” [4, 17; 32, 3].

У наказі Чигиринської райуправи наголошувалось на

тому, що все населення району віком з 14-ти років повинно було прийняти активну участь у весняній посівній кампанії, до якої залучалося “все державне, громадське і приватне тягло”. Особи, які не брали участь у цій кампанії, визнавалися як саботажники [49, 112]. В цей період базари припиняли роботу, а богослужіння в церквах проводилось тільки під час двох релігійних свят – Пасхи і Трійці [49, 21, 64; 50, 2].

Певний інтерес представляють документи про організацію протипожежних заходів охорони зібраного врожаю. Для запобігання пожеж було розроблено інструкцію для начальників, створених в сільській місцевості, пожежних команд [57, 72; 49, 210; 64, 202; 50, 13].

Розпочата окупаційною владою тактика підкорення населення вражає численністю податків. Так, в наказах, розпорядженнях, звітах, статистичних даних, бухгалтерських документах є відомості про їх різноманітність: за землекористування [10, 5], з будівель, собак, худоби [13, 8], господарств [52, 5], прибутковий з населення [20, 4], в тому числі кустарів, ремісників, візників [53, 1], промисловий, базарний [42, 1], на мед і віск [37, 32] і навіть з осіб єврейської національності [49, 9].

У документах містяться також і відомості про організацію обов'язкового державного страхування, якому підлягало громадське і приватне майно – хати, худоба і посіви [52, 23; 22, 22].

Незважаючи на надзвичайний військовий стан влада здійснювала деякі санітарні заходи запобігання масової захворюваності німецької армії і населення. Так, для попередження розповсюдження шлунково-кишкових захворювань всі господарі власних садіб повинні були відремонтувати і зареєструвати криниці, а санепідвідділ – провести їх хлорування. Невиконання цього розпорядження тягнуло за собою виплату штрафу до 500 крб., або виконання примусових робіт терміном – до одного місяця [33, 13]. Проведенню обліку та ветогляду худоби, яку тримало населення надавалося особливого значення [12, 1, 23, 33; 24, 12]. У разі

виявлення худоби хворої на сказ чи туберкульоз – вона негайно ізолювалася і здавалася на забій [36, 23; 50, 5]. Бродячі собаки також піддавалися знищенню [62, 180]. За ухилення від проведення щеплення худоби проти сибірської виразки їх власники штрафувалися в розмірі 50 крб. [36, 1].

Новим режимом було запроваджено обстеження матеріально-побутових умов жителів Черкас, члени сімей, яких було репресовано органами радянської влади до 1941 р. і видачі їм хлібних та продуктових карток [34, 20], які в свою чергу, в знак підтримки політики “нової влади”, вносили добровільні пожертвування на будівництво пам’ятника, загиблим від більшовицького терору в м. Вінниці [12, 18, 38].

З військовополоненими фашисти поводитися по-звірячому. На них влаштовувалися облави, тримали в таборах за колючим дротом [29, 15], морили голодом, виснажливою працею, принижували людську гідність. За використання їх на громадських роботах, командуванню таборів виплачувалася премія в розмірі 3 крб. за кожную людину [58, 9]. В перші місяці окупації території, за розпорядженням гебітскомісара “Про порядок і заходи боротьби з бандитизмом” [58, 4], німецькі комендатури почали збирати відомості про місцезнаходження і кількість поранених і хворих радянських солдат [57, 19] та складалися списки радянського активу з метою їх знищення. Населення ж, яке надавало їм притулок суворо каралося [58, 1]. При появі радянських літаків і парашутистів негайно вживались заходи по їх ліквідації [58, 6]. За кожного виявленого партизана, або зазначення їх місця перебування видавалася премія [58, 8].

Німецькою владою у населення вилучалася вогнепальна зброя і набої та знищувались листівки і газети, які закликали до партизанської боротьби та саботажу [58, 2]. Але й за цих, неймовірно жадливіх умов, люди не скорилися ворогові і не змирилися з порядками, запровадженими окупантами. У містах і селах створювалися підпільні організації, осередки й явочні квартири, формувалися партизанські загони й дивер-

сійні групи. Місцеве населення боролось з німецькими посібниками шляхом завдання їхньому майну матеріальної шкоди. Про це свідчить і плакат, який зберігся у фонді “Суботівська сільська управа” в якому йдеться про боротьбу із саботажниками, які “нищать місце праці” [50, 3]. Військова влада, в свою чергу, відшкодовувала їхні матеріальні збитки шляхом надання допомоги [20, 28]. Військове командування використовувало різні форми боротьби з опором населення. Так, в численних наказах місцеві жителі застерігалися проти всіляких стосунків з “бандитськими зграями”, зобов’язувалися “пильно стежити за тим, аби на терені того чи іншого села не появлялись як окремі бандити, так і групи людей”, а в разі появи – негайно повідомляти про це відповідні сільуправи або начальників служби порятунку [29, 3]. Всі радіоприймачі, що знаходились в приватному користуванні підлягали здачі в районну службу порятунку [9, 5]. Наказом гебітскомісара заборонялося пересування населення залізницею і дозволялося тільки гужовим транспортом у супроводі спеціально призначених представників місцевої поліції. Попереджалося, що “люди, які порушують цей наказ будуть затримані німецькою жандармерією, або поліцією і відправлені в робочі табори” [9, 5]. В оголошенні німецького командування місцеве населення закликалося до співпраці із владою і запевнялося, що “бандити будуть знищені” [29, 5].

Найкращим і найдієвішим засобом виховання молоді в дусі “новітньої влади” було її згуртування в навчальних закладах. Для цього, при районних управах були створені відділи освіти і виховання, у функції яких входило організація і контроль діяльності, кадрове і господарське забезпечення навчально-виховних закладів міст і сіл районів [20, 22]. У віданні відділів перебували дитячі садки і будинки, школа глухонімих, музеї, бібліотеки, педагогічний інститут, міські і сільські школи [43, 1].

На початку 1942 р. школи розпочали свою роботу з укомплектування, в першу чергу, учителями [44, 3] не маючи

в своєму розпорядженні шкільних програм, відповідних підручників, зошитів, наочного матеріалу. Встановлювалась охорона шкільних будинків через те, що в окремих селах були намагання з боку сільських старост і голів громадських дворів використання їх не за прямим призначенням [61, 29]. Так, в Черкаському районі було відкрито 46 шкіл, з них 10 – в м. Черкаси [45, 1], педагогічний інститут, фельдшерська і торгова школи [46, 1]. Одночасно були розроблені навчальні плани з предметів: географії, ручної праці, музвиховання, вітчизнознавства, граматики, української мови, основ моралі [47, 1] за якими проводилося навчання та введено обов'язкове відвідування дітьми шкіл [49, 145].

Джерелом надзвичайно цінної інформації про існування театрального мистецтва та осередків культури на окупованій території є фонди “Черкаський український музичний театр” та “Новодмитрівська сільська управа”. За розпорядженням гебітскомісаріату передбачалося проведення в населених пунктах регіону літературних вечорів для місцевого населення. Як свідчать документи в м. Черкаси працював театр, в склад якого, крім театральної трупи, входили – джаз оркестр, капели – хорова ім. Лисенка і бандуристів та циркова бригада. Основним його завданням було “обслуговування німецьких військових частин та цивільного населення” в репертуар якого входили твори українських і німецьких композиторів та народної творчості [65, 4].

Німецька влада приділяла увагу і медичному забезпеченню населення, як важливому трудовому ресурсу. З цією метою при районних управах було створено відділи охорони здоров'я, які організовували і контролювали діяльність медичних закладів, займалися кадровими питаннями в медичній мережі, розробляли і впроваджували санітарні заходи з лікування і профілактики захворювань, забезпечували медперсонал, кучерів і вартових медичних установ спецодягом [55, 149]. Зокрема, у віданні відділу охорони здоров'я Черкаської районної управи знаходились: І-а

міська лікарня на 110 стаціонарних ліжок, II-а міська лікарня жіночої допомоги на 25 ліжок, санітарно-епідеміологічний відділ, центральна поліклініка, районна аптека, зубопротезна лабораторія, водолікарня, медична школа, Червонослобідська лікарня на 10 ліжок, Мошенська і Софіївська лікарні з амбулаторіями на 15 ліжок; Русько-полянська, Вергунівська і Дахнівська медичні дільниці; Худяківський, Свидівський, Білозірський та Ірдинський фельдшерсько-акушерські пункти (приблизно з кінця 1942 р. – лікарські медичні дільниці), а також, усі медичні дільниці установ, закладів і підприємств міста і району [48, 69; 125; 2; 4].

У всіх районах було введено обов'язкове медичне страхування населення. Застраховані особи мали право на безкоштовне лікування, крім того, хворий отримував 50 % заробітної плати починаючи з 4-го дня захворювання [54, 3]. Для іншої категорії населення було запроваджено платне лікування згідно із затвердженими райуправами розцінками. Безкоштовна медична допомога надавалась виключно у невідкладних випадках [44, 1], тим самим фактично позбавивши населення медичного обслуговування, що призвело до поширення епідемій інфекційних захворювань. Встановлені були також розцінки і для ветеринарної допомоги худоби [57, 49]. Згідно з інструкцією всі медичні установи зобов'язувались надавати, щодакдно, відомості про захворюваність інфекційних та інших найпоширеніших хвороб: висипний, поворотний, черевний тифи, дизентерію, дифтерію, скарлатину, бруцельоз, вітряну віспу, сифіліс, малярію, ангіну, сказ [56, 5]. Для запобігання поширенню епідемій за наказами райуправ місцеві органи влади зобов'язувались відновити роботу лазень. Сільуправам необхідно було виділити окремі хати для перебування та ночівлі в них військовополонених, а “солому, що вистіралася на підлозі, щодня, після ночівлі спалювати” [57, 2].

За поданням ініціативної групи у січні 1942 р. почали створюватись товариства Червоного Хреста, метою яких

було – надання громадської допомоги сиротам, вдовам, безпритульним дітям, розшук членів родин [44, 2; 49, 26]. Однак, через декілька місяців товариство припинило своє існування через заборону владою їхньої діяльності [49, 87].

Отже, наведені в огляді документи є цінним джерелом для вивчення трагічної історії регіону. Очевидно, що введення в науковий обіг нового комплексу документів створить фундаментальні передумови для принципово нового етапу історії та історіографії України періоду Великої Вітчизняної війни.

-
1. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-2471. – Оп. 2. – Спр. 203.
  2. Архіви України. – 1985. – № 3.
  3. ДАЧО. – Ф. Р-52. – Оп. 1. – Спр. 4.
  4. Там само. – Ф. Р-1351. – Оп. 1. – Спр. 1.
  5. Там само. – Ф. Р-7. – Оп. 1. – Спр. 2.
  6. Там само. – Ф. Р-20. – Оп. 1. – Спр. 18.
  7. Там само. – Ф. Р-25. – Оп. 1. – Спр. 1.
  8. Там само. – Ф. Р-50. – Оп. 1. – Спр. 4-5.
  9. Там само. – Ф. Р-1352. – Оп. 1. – Спр. 1.
  10. Там само. – Ф. Р-1832. – Оп. 1. – Спр. 1.
  11. Там само. – Ф. Р-1832. – Оп. 1. – Спр. 2.
  12. Там само. – Ф. Р-2489. – Оп. 1. – Спр. 1.
  13. Там само. – Ф. Р-1854. – Оп. 1. – Спр. 3.
  14. Там само. – Ф. Р-1832. – Оп. 1. – Спр. 4.
  15. Там само. – Ф. Р-1832. – Оп. 1. – Спр. 3.
  16. Там само. – Ф. Р-44. – Оп. 1. – Спр. 2.
  17. Там само. – Ф. Р-44. – Оп. 1. – Спр. 29.
  18. Там само. – Ф. Р-45. – Оп. 1. – Спр. 1.
  19. Там само. – Ф. Р-44. – Оп. 1. – Спр. 1; Ф. Р-52. – Оп. – Спр. 3.
  20. Там само. – Ф. Р-52. – Оп. 1. – Спр. 1.

21. Там само. – Ф. Р-1854. – Оп. 1. – Спр. 3; Ф. Р-2489. – Оп. 1. – Спр. 1.
22. Там само. – Ф. Р-1349. – Оп. 1. – Спр. 1.
23. Там само. – Ф. Р-2489. – Оп. 1. – Спр. 1.
24. Там само. – Ф. Р-1860. – Оп. 1. – Спр.1; Ф. Р-2489 – Оп. 1. – Спр. 1.
25. Там само. – Ф. Р-46. – Оп. 1. – Спр. 3.
26. Там само. – Ф. Р-1349. – Оп. 1. – Спр. 5; Ф. Р-1349. – Оп. 1. – Спр. 9.
27. Там само. – Ф. Р-1854. – Оп. 1. – Спр. 3; Ф. Р-1854. – Оп.1. – Спр.1.
28. Там само. – Ф. Р-1854. – Оп. 1. – Спр. 2.
29. Там само. – Ф. Р-1351 – Оп. 1. – Спр. 2; Ф. Р-46 – Оп.1. – Спр. 3.
30. Там само. – Ф. Р-1854. – Оп. 1. – Спр. 3.
31. Там само. – Ф. Р-52. – Оп. 1. – Спр.5.
32. Там само. – Ф. Р-1832. – Оп. 1. – Спр.5.
33. Там само. – Ф. Р-44. – Оп. 1. – Спр. 9.
34. Там само. – Ф. Р-20. – Оп. 1. – Спр. 2.
35. Пономаренко М. Ф. *Нацистський окупаційний режим на Черкащині / М. Ф. Пономаренко // Велич подвигу народного. – Черкаси, 1995.*
36. ДАЧО. – Ф. Р-58. – Оп.1. – Спр. 1.
37. Там само. – Ф. Р-326 – Оп. 1. – Спр. 4; Ф. Р-1353. – Оп. 1. – Спр. 3.
38. Там само – Ф. Р-58. – Оп. 1. – Спр. 4.
39. Там само. – Ф. Р-61. – Оп. 1. – Спр. 8.
40. Там само. – Ф. Р-326. – Оп. 1. – Спр. 1.
41. Там само. – Ф. Р.-58. – Оп. 1. – Спр. 5.
42. Там само. – Ф. Р-326. – Оп.1. – Спр. 2.
43. Там само. – Ф. Р-57. – Оп. 1. – Спр. 1.
44. Там само. – Ф. Р-55. – Оп. 1. – Спр. 1.
45. Там само. – Ф. Р-57. – Оп. 1. – Спр. 2.
46. Там само. – Ф. Р-46. – Оп. 1. – Спр. 2.
47. Там само. – Ф. Р-57. – Оп. 1. – Спр. 3.

**НЕ ПІДЛЯГАЄ ЗАБУТТЮ:
нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944)**

---

48. Там само. – Ф. Р-55. – Оп. 1. – Спр. 3.
49. Там само. – Ф. Р-1353. – Оп. 1. – Спр. 2.
50. Там само. – Ф. Р-1352. – Оп. 1. – Спр. 1.
51. Там само. – Ф. Р-1850. – Оп. 1. – Спр. 5.
52. Там само. – Ф. Р-1353. – Оп. 1. – Спр. 1.
53. Там само. – Ф. Р-1831. – Оп. 1. – Спр. 4.
54. Там само. – Ф. Р-56. – Оп. 1. – Спр. 1.
55. Там само. – Ф. Р-55. – Оп. 1. – Спр. 14.
56. Там само. – Ф. Р-55. – Оп. 1. – Спр. 47.
57. Там само. – Ф. Р-1850. – Оп. 1. – Спр. 1.
58. Там само. – Ф. Р-1353. – Оп. 1. – Спр. 5.
59. Там само. – Ф. Р-1831. – Оп. 1. – Спр. 1.
60. Там само. – Ф. Р-1353. – Оп. 1. – Спр. 3.
61. Там само. – Ф. Р-1850. – Оп. 1. – Спр. 3.
62. Там само. – Ф. Р- 1834. – Оп. 1. – Спр. 2.
63. Там само. – Ф. Р-1853. – Оп. 1. – Спр. 22.
64. Там само. – Ф. Р-1834. – Оп. 1. – Спр. 1.
65. Там само. – Ф. Р-17. – Оп. 1. – Спр. 1.

Іржавська А. П.

НАЦИСТСЬКИЙ ФІЗИЧНИЙ ТЕРОР НА ЧЕРКАЩИНІ В ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Відразу після окупації та передачі Вермахтом західних територій Радянського Союзу під цивільне управління німецької окупаційної влади була створена система адміністративних органів, основні функції яких полягали у встановленні та забезпеченні “нового порядку” на окупованих територіях та утриманні місцевого населення у цілковитій покорі. З моменту окупації українських територій німецькими військами, населення міст і сіл почувалося розгубленим, не знаючи, як реагувати на різку зміну влади й спершу добровільно підкоряючись наказам німецьким військовим, а потім і цивільним органам управління. Це підтверджує витяг зі щоденника німецького офіцера штабу 29-го армійського корпусу про перші дні окупації від 20 вересня 1941 р.: “Населення з подивом стоїть на вулицях. Воно ще не знає, як поводитися” [1, 203].

Жителька с. Телепино Кам'янського р-ну нині Черкаської обл. Засипкіна Наталія Василівна (1921 р.н.) згадує: “Коли вїжджали в наше село Телепино німецькі війська, зустрічали їх люди з різними поглядами. При моїй неосторожності я проговорила слова, що таке військо німців зустрічати потрібно не квітами, а камінням. Згодом поліція села мене заарештувала і відправила до м. Кам'янки” [2, 8]. Однак з часом у населення почали поступово “відкриватися очі” на злочинну політику окупантів на захоплених територіях. Уже в жовтні 1942 р. один із німецьких документів констатує, що німці створили “винятково важкі умови існування... Усі надії, які населення пов'язувало з приходом німців, всі розраханки і плани розвіялися” [3, 5].

На початковому етапі окупації Черкащини німецька влада здійснювала активну пропаганду, поширюючи інформацію про непереможність вермахту і про лояльне ставлення окупантів до місцевого населення в разі виконання всіх її наказів. По суті, відкритий терор, грабіжницька політика, відправка на примусові роботи до Німеччини розтлумачувалися нацистами як необхідні заходи в боротьбі за краще майбутнє місцевого населення. Ця пропаганда відрізнялася варіативністю і різноманітністю форм, однак мета була одна: забезпечити прихильність населення до нової влади і домогтися якомога ефективнішого його використання в своїх цілях.

“Новий порядок” на Черкащині був ретельно продуманою системою карально-репресивних заходів. Відразу ж розпочалися масові розстріли, криваві розправи над мирними жителями, взяття заручників, спалення сіл. Розпізнавши суть “нового окупаційного порядку”, жителі окупованих міст і сіл Черкащини в основній своїй масі не сприйняли його. Почуття відрази та несприйняття з часом посилювалося з огляду на те, в якій мірі населення відчуло на собі тотальний фізичний терор з боку окупантів.

Від початку окупації українських територій німецькою владою було видано низку розпоряджень та вказівок про те, як потрібно поводитись із завойованим населенням. Згідно розпорядження райхсміністра східних територій А. Розенберга від 19 липня 1941 р. “найменша непокора німецькій владі, найменша зневага до співробітників райхскомісаріату чи інших представників німецької нації, не кажучи вже про інші дії проти німців, каратиметься смертною карою і тільки в рідкісних випадках – тюремним ув’язненням” [4, 3]. 23 серпня 1941 р. було видано іншу його директиву про введення надзвичайних каральних заходів щодо місцевого населення, за якою: “Норми поведінки місцевих жителів визначити німецькими законами і розпорядженнями німецьких чиновників. Якщо жителі не є імперськими німцями

(райхсдойче) або німцями за національністю (фольксдойче), то для них встановлюється таке особливе положення про покарання: хто вчинить злочин проти німецької держави або встановленої в східних областях вищої виконавчої влади; хто навмисне пошкоджує будинки, зайняті німецькою владою, речі, що їх використовує німецька влада і громадські установи; хто ворожою і підбурювальною діяльністю збуджує антинімецькі настрої; хто закликає або підбурює до невиконання виданих німецькою владою постанов і розпоряджень; хто вчинить якесь насильство щодо імперського німця або особи німецької національності; хто вчинить насильство щодо військовослужбовця німецької армії або її союзника, співробітника поліції, включаючи й допоміжні сили, особи, що відбуває державну трудову повинність, німецького чиновника чи співробітника органів німецької влади або члена НСДАП; хто навмисне вчинить підпал, завдавши тим шкоди німецькій державі, майну імперського німця або особі німецької національності, той буде покараний смертю або, при пом'якшуючих провину обставинах, – каторжними роботами” [5, 151 – 152].

Через пресу та оголошення німецька влада повідомляла місцевим жителям міст і сіл Черкащини про умови їхнього життя на окупованих територіях за нової влади. Так, 8 листопада 1943 р. в с. Байбузи Черкаського р-ну на дошці біля німецького штабу було вивішено наказ: “У зв’язку з тим, що народ с. Байбузи празнував жовтневі дні, по вулицях помітно було п’яних, вживалися більшовитські промови під час п’янки, наказую: розстріл або повішання тим особам, що будуть помічені в підтримці партизанів або самі виявляться партизанами; розстріл або повішання за пошкодження майна належного німецькій армії; розстріл або повішання особам, попавшимся в п’яному виді; фізичне покарання осіб, що саботірують, не з’являються на роботу і т.д.; за невиконання обов’язків, покладених на Скотаря Віктора, комендатурою розстріляний” [6, 5].

Найбільш широко застосовуваним методом нацистського фізичного терору на Черкащині був метод фізичного знущання та масових репресій по відношенню до мирного цивільного населення. Покарання чи смертна кара передбачалася за будь-яку провину, непослух чи акти саботажу: за пошкодження населенням плакатів, листівок чи вітрин магазинів; за носіння елементів форми російсько-радянської армії; за розповсюдження чуток про відступ німецької армії; за пошкодження телефонного кабелю; за ухиляння від трудової повинності; за несплату податків; за несвоєчасну здачу сільгосппродукції. Навіть спроба перейти залізничні колії на станції каралася смертю. З метою залякування населення, окупанти практикували метод привселюдних масових страт в місцях найбільшого скупчення людей: на площах та майданах, у скверах і парках. Часто нацисти задалегідь зганяли велику кількість місцевих мешканців на місце страти у якості “глядачів”.

Вводилася обов’язкова комендантська година. Із наказу Черкаської районної комендатури про введення в м. Черкаси комендантського часу від 16 жовтня 1941 р.: “Ходити по вулицях м. Черкаси для населення дозволяється від 5 год. ранку до 8 год. вечора. Хто з’явиться на вулиці пізніше вказаного часу – буде заарештований” [7, 47]. Громадян, які порушували визначені години, розстрілювали на місці без будь-якого попередження.

З перших днів окупації нацисти грабували місцеве населення, забираючи все цінне та продукти, обкладаючи населення непосильними податками. Так, у с. Василиця Черкаського р-ну “відразу ж після захоплення села гітлерівські війська почали здійснювати звірства і розправи. З перших же днів окупації розпочався грабунок державного і колгоспного добра та майна колгоспників. Видані були накази про здачу всього хліба та інших сільськогосподарських продуктів, теплих ковдр» [6, 11]. В с. Станіславчик Черкаського р-ну “фашистські окупанти як саранча рухнули по хатах, зразу

ж стали грабувати людське добро. Гітлерівська саранча відбирала в колгоспників всі харчові продукти, корови, свині, кури та інше добро та забрали колгоспну пасіку, вулики побили, а мед поїли. Перелікували колгоспників, що не давали того, що фашисти грабили, фізично ізбивали зразу ж” [6, 18 – 19].

З метою залякування населення та придушення у нього будь-якої думки про опір здійснювалася політична “дезинфекція” по-нацистськи – знищення комуністів, комсомольців, посадовців радянських органів влади, профспілкових та колгоспних активістів, депутатів рад, працівників НКВС і політпрацівників Червоної армії. Ще до нападу на Радянський Союз верховне командування вермахту підготувало низку інструкцій та директив про участь армії в масовому знищенні “носіїв комуністичної ідеології” і звільнення вермахту від моральної та юридичної відповідальності за скоєні злочини.

У кожному окупованому населеному пункті з приходом німців до влади відразу видавалося розпорядження про добровільну явку членів компартії до комендатур під приводом реєстрації. Їхні списки та адреси ще до війни складалися німецькими спецслужбами й були зосереджені в спеціально підготовлених довідниках: “Особлива розшукова книга для СРСР”, “Німецька розшукова книга”, “Довідковий лист виявлень місць проживання” [10, 160], а вже з початком окупації до полювання на цих людей долучилися жертви сталінського терору та колективізації, засуджені радянськими правоохоронними органами злочинці, колаборанти з числа місцевого населення.

Протягом перших тижнів окупації Черкащини відбувалися масові арешти комуністів, активістів, представників місцевих органів. Багатьох з них гітлерівці закатували на допитах, інших – відправили у концтабори, розташовані на території України, Східної Європи та Німеччини. Так, у в. м. Золотоноша уже на третій день окупації нацисти заареш-

тували і стратили 300 активістів [11, 25]. Наслідки боротьби з “політично неблагонадійними елементами” на окупованих територіях були жахливими. Із повідомлення коменданта округи Шпола: “За саботаж при весняних завданнях, агітацію проти німецьких військ і керівництва, розповсюдження неправдивих відомостей і спробу організації комуністичних банд, 22 травня 1942 р. біля Іскренного, за присудом Військового суду розстріляно слідуючих бувших комуністів і активістів: а) з державного господарства Георгієвки – 8 осіб; б) з державного господарства Рушківки – 11 осіб. Німецька військова влада управління не мають наміру спокійно дивитися на такого роду випадки, але буде невблаганно притягати винних до відповідальності і карати. Особливо попереджуються всі бувші комуністи і активісти, тому що в них є особливі причини поводитися ретельно і пристойно під німецьким керівництвом і усувати всяку агітацію, нацьковування і саботаж” [12, 4].

Одним із тих профілактичних і застережних засобів, які застосовувались органами управління в небачених масштабах було взяття і вбивство заручників. У результаті введеної системи заручництва відбувалися арешти і страти невинних мирних громадян. У настановах німецького командування про поведінку німецьких частин в захоплених областях зазначалося: “Під час опору або підозрілій поведінці цивільного населення, необхідно принципово застосовувати звичай взяття заручників. Заручників брати по можливості з тієї категорії населення, з боку якої очікуються ворожі дії. Кожні 24 години їх потрібно змінювати. Населенню варто оголосити, що з першими ознаками опору або ворожих дій заручники будуть розстріляні” [13, 7].

Система заручництва вводилася окупантами в усі галузі суспільного життя. Так, керівникам підприємств було оголошено, що вони будуть страчені у тому випадку, якщо їхні робітники будуть страйкувати. Вчителі також повинні були нести відповідальність за “лояльну поведінку” своїх учнів.

Взяття і вбивство заручників було також пов'язано з активними діями партизанських загонів в окупованих німцями районах. Нацистами проводилися так звані контрпартизанські дії, які мали на меті знищення місцевих мешканців у небезпечних партизанських районах. Каральні акції, спрямовані на “утихомирення” населення, яке підтримувало партизанський рух, як правило, здійснювалися на місцях. Документи свідчать, що подібні операції проводилися окупантами, вже починаючи з липня–серпня 1941 р. і частіше страждало від них місцеве населення, аніж партизанські загопи.

Органи влади виявляли, що деякі особи цивільного населення, особливо родичі партизан, надавали допомогу останнім під час нападів на німецькі об'єкти. У такому випадку – заарештовували і розстрілювали родичів партизан (дружин, батьків, братів, сестер, дітей) [14, 12 – 13]. Часто партизани діяли досить необачно, не враховуючи наслідків їхніх диверсій для місцевого населення та інколи невинувато ризикуючи життям мирних громадян. Тисячі мирних громадян були страчені за партизанські диверсії, до яких вони не мали ніякого відношення, таким чином, інколи малоефективна практика “дрібних диверсій” партизан часто сплачувалася великою кров'ю ні в чому не винних людей.

Специфічною формою фізичного терору на Черкащині стало насадження штучного голоду, який підривав життєві сили народу. Г. Гімлер заявляв: “Чи живуть інші народи у достатку, чи вони здихають від голоду, цікавить мене лише в тій мірі, в якій вони потрібні як раби для нашої культури” [15, 26]. В одній з директив німецького уряду, які стосувалися поведінки військ на Сході, зазначалося: “Постачання продовольством населення і військовополонених є не потрібною гуманністю” [14, 1].

На досягнення поставленої мети з насадження штучного голоду окупанти спрямували свою аграрну політику, в рамках якої цілеспрямовано використовували багатоманітні

форми неорганізованого та організованого пограбування захоплених територій. Серед них особливу роль відігравала система заготівель продовольства та іншої сільськогосподарської продукції, яка мала відверто грабіжницький характер, оскільки її основною метою було тотальне викачування сільськогосподарської продукції для потреб вермахту та райху. Важливим інструментом цієї політики були спеціально створені торгові товариства із заготовки та постачання сільськогосподарської продукції до Німеччини. Особливо активно в цьому напрямку діяло створене 27 липня 1941 р. за розпорядженням Герінга Центральне торгове товариство з обмеженою відповідальністю “Ост” з продажу сільськогосподарських продуктів і постачання (ЦТТ). Переважну більшість сільгоспродукції та тваринницької продукції ЦТТ “Ост” заготовило на окупованій території України: зернові (9 151 924 т) та олійні культури (952 067 т), цукор (400 957), картопля (3 281 681 т), м'ясо та м'ясні продукти (563 660 т), молоко, шкіру [17, 125 – 126].

Селянам категорично заборонявся забій худоби та продаж сільськогосподарських продуктів на базарах і вдома. Дозвіл на забій великої рогатої худоби, свиней і овець видавався тільки тим, хто вчасно і в повному обсязі виконував поставки продовольства. Хто порушував цей наказ, того жорстоко карали. Продовольчим постачанням міського населення окупаційна влада не опікувалася. Виділені продукти для працюючого населення становили менше того мінімуму, котрий був необхідний для підтримання життєдіяльності людського організму.

Але часто через штрафи та інші покарання, перебої з підвезенням продуктів міські жителі залишалися й без цих мізерних харчів. Найбільші труднощі у зв'язку з цим відчували мешканці міст і робітничих селищ – там постійно панував голод. Міське населення голодувало, отримуючи мізерну кількість продовольства найгіршої якості, а інколи і зовсім не отримуючи нічого. Особливо в тяжкому становищі

опинилося населення, яке не працювало на підприємствах. Під час розподілу продовольства його постачання цивільному населенню передбачалося в останню чергу.

Підтвердження масового голоду серед мирного населення знаходимо й у німецьких документах. У численних доповідних німці повідомляють “про нестачу хліба і продовольства” [4, 2], про те, що “голод і нестатки деморалізують населення, так що більшість під виглядом партизан ідуть грабувати в сусідні райони, а, повернувшись, продовжують жити як мирні мешканці, але як тільки їх запідозрять у скоєнні пограбувань, щоб уникнути переслідування, ховаються в лісах і приєднуються до партизанів” [4, 23].

У результаті політики насадження штучного голоду на окупованих територіях гинули тисячі людей; неможливо виокремити точну кількість населення Черкащини, яке загинуло від голоду. Штучний голод призводив до фізичного виснаження і смерті сотень тисяч людей, ставав причиною поширення хвороб та інфекцій.

Одним із найжорстокіших методів нацистського фізичного терору було вбивство невиліковно, психічно та тяжкохворих людей, які перебували у лікарнях та амбулаторіях. Під час масової евакуації хворих з таких лікарень не встигали вивозити, а подекуди радянське керівництво не вважало за потрібне піклуватися про такий контингент, залишаючи їх на поталу окупантам і вірну смерть. З огляду на основні постулати расової теорії, за нацистськими канонами «неповноцінні» люди не потрібні були суспільству й тому їх нещадно знищували як расовий непотріб. Так, нацисти вчинили жорстоку розправу над тяжкохворими в Соснівському санаторії м. Черкас – перекололи їх багнетами, а трупи повкидали у Дніпро [18, 19].

У лікувальних закладах різними способами було позбавлено життя тисячі хворих. Спершу для таких пацієнтів лікарень призначалися надзвичайно низькі норми харчування, щоб досягти максимального виснаження, яке б призвело

до смерті приречених. Однак згодом методи знищення цієї категорії хворих стали жорстокішими і, на погляд нацистів, дієвішими. Як правило, хворих вивозили до лісових масивів і там розстрілювали або ж відправляли в спеціально пристосованих для знищення автомашинах, де їх отруювали газом. Частіше окупанти влаштовували душогубки безпосередньо на території лікарень.

Одним із методів нацистського фізичного терору стало знищення довоєнної системи медичного обслуговування населення та позбавлення кваліфікованої медичної допомоги та медикаментозного забезпечення. До цього призвели знищення медико-санітарних закладів у районах, нестача медичного персоналу та злочинна політика нацистського окупаційного режиму, спрямована на штучне підвищення смертності внаслідок погіршення стану здоров'я цивільного населення. Так, у листі Бормана Розенбергу від 23 липня 1942 р. рекомендувалося “ні за яких умов не здійснювати щеплення та інші оздоровчі заходи для ненімецького населення” [19, 603].

Особливо негативні наслідки в умовах незадовільного санітарного стану мало різке збільшення інфекційних захворювань та розповсюдження епідемій. Надзвичайно швидко серед дорослого населення поширювався туберкульоз, смертність від якого в період окупації була надзвичайно високою. Поширеною заразною хворобою в окупованих районах була короста. Діти і підлітки масово страждали на кір, дистрофію, скарлатину, рахіт, дизентерію, коклюш. Так, смертність від дитячих інфекцій зросла на Лівобережній Україні порівняно з довоєнним часом на 51% [20, 90]. Несвоєчасне і некваліфіковане її лікування призводило до масових ускладнень. Руїнація медичної сфери та поширення епідемій на окупованих територіях призвела до значних демографічних втрат.

Складовою частиною злочинної діяльності нацистів на окупованій Черкащині була жорстка політика примусової

праці для місцевого населення, яка здійснювалася шляхом залучення до робіт як в окупаційних зонах, так і на території Райху. За виконанням обов'язкової трудової повинності слідкували як німецькі адміністративні органи, так і органи місцевого управління. 5 серпня 1941 р. райхсміністр окупованих східних областей Розенберг видав наказ про запровадження обов'язкової трудової повинності для окупованого місцевого населення – людей віком від 18 до 45 років [21, 184; 21, 212]. Хоча спочатку було встановлено конкретну вікову категорію робітників, однак фактично на роботу гнали кожного, хто міг триматися на ногах. У середині грудня 1941 р. А. Розенберг видав повторне розпорядження про введення трудової повинності в окупованих радянських районах, ухиляння від якої каралося ув'язненням або каторжними роботами [22, 149].

Робоча сила використовувалася на збиранні зброї чи трофеїв після бою, на вантажно-розвантажувальних роботах і перевезеннях по забезпеченню військ. Практикувалося і використання мирного населення на роботах по розмінуванню доріг, лісів і полів; збиранню нерозірваних снарядів та інших небезпечних видах робіт. Разом із цивільним населенням до примусових робіт у прифронтівій зоні залучалися й військовополонені.

В окупованих населених пунктах широко використовувалася і дитяча праця. Щодо вікового обмеження працюючих дітей і підлітків, то він варіювався залежно від конкретних обставин і в міру ускладнення військово-економічного становища Німеччини і набув стійкої тенденції до зниження. Тоді як у початковий період німецької окупації об'єктом експлуатації були переважно підлітки віком 12 – 15 років, то пізніше вік залучених до праці дітей знижувався до 11 років [20, 93] Дітей примушували працювати по 8 годин на добу. За роботу молоді часто відповідали батьки. Якщо неповнолітні не виконували у якийсь день трудову повинність, за них повинні були відпрацювати батьки.

Квартальний Артем'єв м. Черкас згадує: “На роботу окопів бралися люди облавами німців, які ходили з дубовими палицями з хати у хату і гнали людей силою на окопи, не жаліючи грудних дітей, відривали матерів і гнали в тил на окопи, кидали грудних дітей самих без матерів. 8.03.44 р.” [8, 1]. На окупованих територіях створювалися спеціальні трудові табори, куди відправлялися місцеві мешканці, які ухилялися чи відмовлялися виходити на роботу. По суті, німці відродили систему рабсько-кріпосницької праці.

Примусове вивезення робочої сили з окупованих українських територій до Німеччини теж займало важливе місце в окупаційній політиці нацистів на захоплених територіях і вважається методом нацистського фізичного терору. Проблема оstarбайтерів періоду Другої світової війни є надзвичайно широкою і актуальною в наш час.

У кінці 1941 – на початку 1942 рр. було розгорнуто пропагандистську кампанію масового добровільного виїзду до Німеччини. Жителів окупованих територій німецькі окупанти намагалися спокусити принадами всіляких благ, котрі очікували добровольців у Німеччині: високі заробітки, отримання спеціальностей і кваліфікації, кращі умови життя, земельні наділи, різноманітні пільги. Враховуючи те, що нацистська окупація принесла з собою масове безробіття і голод, на які так розраховували німці, то їхня агітація на перших порах частково спрацьовувала. За даними окупаційних властей, з території України (Умань, Первомайськ, Проскурів) 80–90% записаних їхали на роботу добровільно [9, 212]. Станом на вересень 1941 р. у Німеччині нараховувалося 275 тис. цивільних робітників і військовополонених – це в більшості своїй були добровольці [16, 12].

Однак на початок 1942 р. потік добровольців, які бажали виїхати на роботу до Німеччини, припинився. Серед українського населення, зокрема і жителів Черкащини, посилювалися ухильницькі настрої, котрі стали домінуючими, коли

були поширені відомості про погане поводження з першими “остарбайтерами” в Німеччині.

Не дивлячись на загрозу бути розстріляним чи повішеним, місцеві жителі робили все можливе, щоб уникнути вивезення до Німеччини: фізично калічили себе, тікали в ліси, переховувалися у ямах, погребях, навмисне спричиняли хвороби. Поширеною формою врятування від німецької каторги для населення було самокаліцтво. У доповідній німецького цензурного відомства від 28 червня 1943 р. про настрої українців, вивезених на роботу до Німеччини і населення окупованих областей України повідомлялося: “Населення окупованих областей України всіляко ухиляється від вербування до Німеччини, вдаючись до таких виключних заходів, як самопошкодження, що призводить до каліцтва; фіктивні шлюби підлітків, втеча, спричинення хвороб. У зв’язку з цим німецькою окупаційною владою застосовувались наступні контрзаходи: насильницьке вербування матерів, яких розлучали з маленькими дітьми, конфіскація зерна і власності, спалення будинків, облави, побиття населення, насильницькі аборти у вагітних жінок” [23, 1].

З боку радянського керівництва для захисту своїх громадян від примусового вивезення до Німеччини розповсюджувалися тільки листівки-заклики і листівки-звернення такого змісту: “Ховайтесь від гітлерівської мобілізації, ідіть у партизани. Не виконуйте жодного наказу німецького командування...” [24, 1]. Однак за такі дії нацисти могли знищити всю родину.

Середній вік остарбайтерів сягав 20 років, високий відсоток складали підлітки до 16 років. Більшість забораних до Німеччини прибували до місця призначення без сезонного одягу і взуття. Транспортування цих людей відбувалося – особливо в 1942 р. – в страшних умовах. Депортованих заганяли у товарні вагони, в дорозі нерідко вони залишалися без води і їжі. Найбільше вони були зайняті в сільському господарстві (34%) і металообробній промисловості (30%).

Відношення до тих східних робітників, які були задіяні у сільському господарстві повністю залежало від їхніх німецьких господарів. Про життя оstarбайтерів свідчать усні розповіді живих свідків та листи оstarбайтерів, які зберігаються у фондах українських, білоруських та російських архівів. Значна частина з них загинула – могили східних робітників зустрічаються майже в усіх німецьких містах. Тисячі з них тікали на батьківщину, тисячі навіть за найменший непослух відправлялися до концтаборів.

Примусовий вивіз оstarбайтерів до Німеччини вкрай негативно вплинув на демографічну ситуацію в Україні, наслідки якого відчуваються і донині. Встановлено, що з України було вивезено на примусові роботи до Німеччини 2,4–2,8 млн чол. [21, 561]. З Черкащини всього за роки окупації було вивезено до Німеччини 82 293 оstarбайтери (дані на 1995 рік) [18, 21].

Поширеним методом нацистського фізичного терору наприкінці окупації була тактика «випаленої землі» і знищення населених пунктів разом з мешканцями, яка проявилася в період проведення каральних операцій, що представляли собою сукупність терористичних акцій військового, політичного, економічного характеру. Ще в 1941 р. в штабах армій вермахту було розповсюджено накази про дії німецьких військ у разі відступу із захоплених територій, де містилися чіткі інструкції щодо застосування тактики «випаленої землі». Так, у бойовому журналі 23-го армійського корпусу було вміщено копію наказу від 21.12.41 р. наступного змісту: «...(3) Усі території, які військам доводиться залишати противнику, повинні бути непридатні для нього настільки, наскільки це можливо. Всі села і містечка потрібно спалювати і знищувати, не думаючи про населення... Якщо з якихось причин населений пункт не вдається зруйнувати, цього потрібно досягти за допомогою Люфтваффе...» [25, 397 – 398].

Застосовувався цей метод також при відступі німецьких

військ з окупованих районів. Про це свідчить наказ райхсфюрера СС Гімлера знищувати все при відступі, датований вереснем 1943 р.: “Необхідно домогтися того, щоб при евакуації з території України не залишилося позаду жодної людини, жодної худобини, ані центнера зерна, ані рейки; щоб не було жодного уцілілого будинку, ані шахти, яка би на роки не була виведена з ладу, ані колодязя, який би не був отруєний. Противник мусить застати тотально спалену і зруйновану країну” [3, 281]. Із донесення уповноваженого міністерства окупованих східних територій при штабові групи армій “Південь” майора Мюллера від 19 листопада 1943 р.: “Війська, які відступали з районів на схід від Дніпра виконували наказ знищувати все, що неможливо було вивезти, щоб воно не дісталось противнику, продовжують виконувати цей наказ і по цей бік Дніпра” [26, 21].

Часто німецькими поліцейськими та військовими підрозділами використовувався метод примусової евакуації населення з прифронтової смуги, під час якого масово винищувалися місцеві жителі, що призводило до обезлюднення цілих районів у прифронтовій смузі. Так, на території України протягом січня–лютого 1944 р. було примусово евакуйовано 284 тис. осіб, а всього передбачалося у період відступу вигнати з місць постійного проживання 600 тис. осіб працездатного населення [21, 215–216]. Інколи готових до евакуації людей знищували через неможливість їх вивезення. За небажання покидати свої домівки, окупанти спалювали цілі села разом з їх мешканцями. Так, на території Черкащини були спалені с. Острівець на Уманщині, села Борушкова Слобідка, Деньги і Хрести на Золотоніщині [18, 21].

До злочинної практики нацистського фізичного терору в містах і селах України причетні також і військові частини вермахту. За наказом Гітлера від 13 травня 1941 р., солдати і офіцери німецьких частин мали широкі права на окупованій території і могли поводитися з мирним населенням на свій розсуд. Командирам надавалося повне право застосовувати

до мирного населення каральні заходи, такі як: повністю спалювати села і міста, відбирати у населення продовольство і худобу, брати участь в облавах на місцеве населення, яких примусово вивозили на роботу до Німеччини. Цей наказ було доведено до відома рядового складу вермахту за день до нападу на Радянський Союз.

Для швидкого «умиротворення» окупованих територій при найменших втратах Генеральним штабом Верховного командування вермахту було видано наказ від 22 липня 1941 р., згідно з яким всі головнокомандувачі повинні були забезпечити безпеку не шляхом покарання винних в результаті судових розглядів, а шляхом поширення “такого терору, який міг тільки одним своїм існуванням придушити будь-які наміри до опору серед населення” [27, 668]. Підтверджує даний факт і текст допиту на Нюрнберзькому процесі 7 січня 1946 р. обергрупенфюрера Е. Бах-Зелевського. На питання, чи існували які-небудь принципи лінії поведінки військ вермахту по відношенню до мирного населення і партизанів, він відповів, що “відсутність прямих вказівок відкривала широке поле для свавілля з боку будь-якого командира частини” [28, 42].

Поширеним методом нацистського фізичного терору було використання вермахтом цивільного населення, переважно жінок, стариків і дітей, в якості “живого щита” при відступі чи наступі військ, а також при розмінуванні. Безліч фактів свідчать про те, що війська вермахту не гребували і таким страшним злочином як гвалтування жінок. Насилля і гвалтування жінок було звичною справою для німецької армії. Так, “в с. Городище Черкаського р-ну Київської області німці примусово зібрали близько 40 дівчат і жінок, і організували 4 будинки терпимості для солдат і офіцерів” [7, 47].

Одним із методів тотального фізичного терору було використання концентраційних таборів та місць примусового утримання. Міжнародний Військовий Трибунал у Нюрнберзі визнав нацистські концентраційні табори одним із дієвих

засобів терору по відношенню до населення окупованих країн, а скоєні в них злочини – злочинами проти людства. В архівних документах міститься багато інформації про класифікацію і розташування нацистських таборів на окупованих німцями територіях, дано їм коротку характеристику на основі висновків НДК СРСР. Для сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників цієї проблеми труднощі при проведенні класифікації були зумовлені тим, що більшість таборів на окупованих східних територіях мали мультифункціональний характер. За умовами утримання майже всі вони могли б відноситися до категорії таборів знищення (у першу чергу це стосується таборів для військовополонених). Тому при класифікації таборів головна увага звертається не на умови утримання, а на відомче підпорядкування таборів, що дозволило провести їх наукову класифікацію [29].

На території УРСР нараховувалося близько 230 таборів різного спрямування. Нацистські табори існували в Київській, Полтавській, Сумській, Харківській, Вінницькій, Миколаївській та інших областях. Серед них були такі особливо зловісні місця знищення як: Дарницький, Бориспільський, Янівський під Львовом, Сирецький (в Києві), “Цитадель” (у Львові), Володимир-Волинський (Волинська область), “Уманська яма” (сучасна Черкаська область), “Хорольська яма” (на Полтавщині), Рава-Руський (Львівська область), “Гросс-лазарет” у Слауті (Хмельницька область), два табори у Кременчуці [21, 200] та ін.

Зі встановленням німецької окупаційної влади на Черкащині розпочиналися масові арешти мирних громадян: комуністів, комсомольців, активістів, інших “неблагонадійних елементів”. Заарештованих людей німці спочатку розміщували у міських в'язницях, де їх утримували в сирих, холодних і переповнених камерах, годували один раз на день. Кожного дня відбувалися довготривалі допити в'язнів, які супроводжувалися жорстокими тортурами і побиттям. Заарештованих били до втрати свідомості, потім приводили

до тям і знову били [30, 1 – 2]. Після таких тортур в'язнів або рostrілювали, або відправляли до концентраційних таборів. Смертність у концтаборах була високою і мала багато форм: отруєння газом і спалювання в крематоріях, розстріл, смертна кара через повішання, злочинні медичні досліди та експерименти, голодна смерть, смерть внаслідок нестерпних санітарних умов і хвороб, смерть внаслідок виснажливої праці, самогубство. Навіть у низці німецьких документів ми знаходимо підтвердження жорстокого поводження із в'язнями у таборах: “Сотні тисяч полонених загинули від недоїдання і поганих умов утримання. Ці факти стали відомі в усьому Радянському Союзі, що спричинило посилення руху Опору” [31, 8]. Тисячі людей, як цивільних, так і військово-полонених, загинули в Уманському таборі, так званій “Уманській ямі”. Умови утримання тут були жахливі, в результаті чого смертність в'язнів була високою. Із показів командира роти німецької армії Бінгеля про концтабір в м. Умань від 27 грудня 1945 р.: “...кожного дня в таборі вмирало 60 – 70 чоловік» [7, 56]. 12750 мешканців Золотоніського, Гельмязівського, Іркліївського та Чернобаївського районів знайшли свою смерть в Золотоніському концтаборі [18, 19].

Таким чином, нацистський фізичний терор на Черкащині у роки Великої Вітчизняної війни мав низку специфічних форм і методів злочинного характеру і був спрямований на знищення якомога більшої кількості окупованого населення. Фізичний терор по відношенню до цивільного населення та військовополонених не був стихійним явищем, а являв собою визначену, заздалегідь сплановану, систему заходів. Політика фізичного терору в повній мірі була реалізована нацистами і отримала своє практичне втілення на окупованих територіях України, що призвело до величезних людських втрат і жахливих демографічних наслідків.

---

1. *Київ у дні нацистської навали : за документами радянських спецслужб.* – К.; Л., 2003.

2. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО), Ф. Р-5668. – Оп. 1. – Спр. 12.
3. Україна в Другій світовій війні у документах : збірник німецьких архівних матеріалів у чотирьох томах. – Львів, 1999. – Т. 3.
4. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО), Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 105.
5. Украина в огне Великой Отечественной войны : сборник документов, материалов, статей. К 60-летию Победы. – Луганск, 2005.
6. ДАЧО. – Ф. Р-534. – Оп. 1. – Спр. 3.
7. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. : збірник документів та матеріалів. – Черкаси, 2000.
8. ДАЧО. – Ф. Р-534. – Оп. 1. – Спр. 7.
9. Арад І. Катастрофа євреїв на окупованій території Советського Союзу (1941–1945) / І. Арад. – М., 2007.
10. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль // Україна крізь віки. В 15-ти томах. – К., 1999. – Т. 12.
11. Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. : Документи. Спогади. Статті. – Черкаси, 2000.
12. ДАЧО. – Ф. Р-534. – Оп. 1. – Спр. 8.
13. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Спр. 356.
14. ДАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Спр. 356.
15. Утевський Б. С. Преступления гитлеровцев против мирного населения / Б. С. Утевский. – М., 1946.
16. Вербицкий Г. Г. Остарбайтеры : история россиян, насильственно вывезенных на работы в Германию во время Второй мировой войны / Г. Г. Вербицкий. – С.-Пб., 2004.
17. Перехрест О. Г. Заготівельна діяльність Центрального торгового товариства “Ост” в українському селі в період нацистської окупації (1941–1944 рр.) / О. Г. Перехрест // Вісник Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. Серія : Історичні науки. – Черкаси, 2004. – Вип. 66.

18. Бушин М. І. Історія Шевченкового краю 1939–2002 рр.: навчальний посібник з історії Черкащини / М. І. Бушин, Н. В. Гудачкова, В. М. Лазуренко, А. І. Лисенко. – Черкаси, 2003.
19. Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: історичні нариси. – К., 2002. – С. 603.
20. Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. : монографія / Г. М. Голиш. – Черкаси, 2005.
21. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – К., 2000.
22. Макарова Н. В. План “Ост”, его характер и основные цели / Н. В. Макарова // Россия в войнах XIX–XX вв. : межвузовский научн. сб. : [посвящ. 60-летию победы в Великой Отечественной войне]. – М., 2006.
23. ЦДАВО. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 161.
24. ЦДАГО. – Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 133.
25. Карель Пауль. Восточный фронт. Книга вторая. Выжженная земля. 1943–1944 / Карель Пауль. – М., 2003.
26. ЦДАВО. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 23, Т-454 ЕАР 99/36, ролик 18.
27. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками : сборник материалов: в 7 т. – М., 1960. – Т. 6.
28. Бордюгов Г. Преступления вермахта против гражданского населения / Г. Бордюгов // Истребительная война на Востоке. Преступления вермахта в СССР. 1941–1944: доклады. Серия “АИРО – научные доклады и дискуссии. Темы для XXI века”. Выпуск 18. – М., 2005.
29. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944). – К., 2000; Справочник о нацистских лагерях военнопленных, действовавших на оккупированной территории Украины в годы Великой Отечественной войны и формах увековечения памяти погибших. – К., 2002.
30. ЦДАВО. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 306.
31. ЦДАВО. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 171, Т-454 ЕАР 99/69, ролик 24.

Танана Р. В.

МУЗЕЙ КОБЗАРЯ У КАНЕВІ В РОКИ ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Однією з найхвилюючих сторінок історії Тарасової гори є період фашистської окупації. Уже через два місяці після початку Великої Вітчизняної війни фашистські загарбники ступили на канівську землю, Тарасову гору. Ось як згадував про той період житель Канева, колишній сторож музею Т. Г. Шевченка Іван Якович Церех:

“...Вперше побачив я німців біля Чернечої гори 21 серпня 1941р. До цього багато днів було чути стрілянину. А потім заскрипіли чужі вози та гармати по білому піску внизу біля могили, і пройшли мимо солдати в зелених мундирах. Перший обоз прийшов до сусіднього села Пекарі.

Не пішов я того вечора додому, залишився біля могили. Так в тривозі прожив я біля могили декілька днів. А потім почалось...

Якось вранці прийшли німці на чолі з корсунським гебітскомісаром Лорманном... Виламали в музеї двері і зайшли...

Почався обхід. Лорманн швидко ходив по залах, як господар, зажерливо оглядаючи з-під пенсне всі багатства музею. І те, що йому сподобалось, тягли в купу. Великі картини “Гайдамацький шлях через село Майданівку”, “Переселення кріпаків”... – всього одинадцять картин зірвали з стін. Відібрав Лорманн одинадцять різьблених крісел, радіоприймач, арифмометр та багато інших речей. Все пограбоване німці знесли вниз, навантажили в машини і від’їхали...

Через декілька днів другий негідник приїхав на Чернечу гору – канівський комендант Кребель. Пробув він у музеї недовго і вивіз у своїй машині фарфорові сервізи, вази, килими, гардини.

А потім зграями і поодинці з’явилися у музеї німецькі солдати, напихали сумки і речові мішки цінними речами...

Лорманн приїжджав з Корсуня разів двадцять, і після кожного його приїзду пустіли зали музею і навантажені доверху машини вивозили картини і дорогі меблі...” [1, 403–404].

І ось в такому спустошеному стані музей Т. Г. Шевченка працював під час війни два роки. На жаль, не велася тоді Книга обліку відвідувачів, ні Книга вражень. Хоч правда, до Книги вражень не було особливо кому і записувати. Адже відвідувачами музею були в основному німці: “У війну наші люди до музею не ходили. Не було екскурсій. А німці приходили зрідка дивитися. Поодинці приходили. Нашим людям було не до ходіння як позабирали чоловіків та дітей на війну – то що казати. Таке горе, що хто тоді з наших ходив...” – згадує про той період тодішній працівник музею Ганна Степанівна Мазуркевич, що проживає поруч з Тарасовою горою [2].

Директором музею в той час був Дмитро Васильович Лебедко. Він не міг не погодитись на пропозицію канівського старости В. І. Ядловського взяти керівництво музеєм в свої руки, тому що дуже вболівав за долю Кобзарєвого дому. “Коли приступив до роботи, побачив, що до цінностей музею приклялося немало вже й своїх мародерів. Почав вести пошуки пограбованого та поступово повертати до музею... І йому вдалося повернути до музею 15 стільців, близько 200 книг, два килими з вишивками портретів Т. Шевченка, шість гардин шовкових із села Пекарі та ряд інших цінностей...” [3, 428].

Нелегко доводилося працівникам музею в той тяжкий період: за свою працю вони нічого не отримували та ще й терпіли образи фашистів. Але до своїх обов’язків вони ставились добросовісно. Іван Церех, наприклад, систематично слідкував за тим, щоб біля могили поета завжди були квіти.

Кожного разу, коли до музею приходили місцеві німецькі воєначальники, із залів зникали музейні речі. На це не міг спокійно дивитися Дмитро Васильович. І він “разом із кількома працівниками таємно замурували у ніші верхнього приміщення фондів найцінніші експонати... Ховаючи ці

музейні цінності, він добре розумів, що коли фашисти розкриють схованку, то йому доведеться за це поплатитися життям... І цей момент настав... За чийось доносом схованку було розкрито...” [3, 428].

Дмитра Васильовича комендант Кребель дуже побив і пригрозив розстріляти, якщо не поверне все до музею.

Про наступний прихід німців до Дмитра Васильовича його попередив канівський староста В. І. Ядловський і Дмитру Васильовичу вдалося втекти від фашистів. Та все ж таки не вдалося врятуватися вже після війни. Його заарештували 6 червня 1944 року органи НКВС. Звинувачуючи в тому, що він працював директором музею Т. Шевченка в роки окупації, нібито брав участь в націоналістичній організації. Його було засуджено на 15 років позбавлення волі з конфіскацією майна. Покарання відбував у Норильську, де й помер 28 січня 1948 року.

Та найстрашніші часи в історії музею Кобзаря періоду окупації настали в 1943 році. Це був той час, коли німецька окупаційна влада організувала в музеї місце ув'язнення для жителів Канева та району. Сюди після облав звозили без провини ув'язнених юнаків і дівчат, навіть ще дітей, яким було по 16 – 17 років. Їх використовували на будівництві оборонних споруд на лінії фронту вздовж правого берега Дніпра. Були серед ув'язнених і старі люди: військовополонені, матері, які йшли сюди замість своїх дітей, були навіть вагітні жінки.

Та про все те, що ув'язненим довелося тут пережити, ми довідалися лише через півстоліття. Після того, як у пресі з'явився матеріал, у якому було піддано сумніву про ув'язнення людей у музеї Кобзаря, в Шевченківському національному заповіднику була створена наукова експедиція.

Свою роботу ми розпочали з Канева, де проживало кілька колишніх ув'язнених. Вони нам розповіли, з яких сіл були люди. І ми поїхали по селах Канівського району: Мартинівку, Потапці, Поташню, Дар'ївку, Ключники, Попівку,

Мельники. Та найбільше, як виявилось, було ув'язнених дітей із села Таганчі. Всього із кількох сотень ув'язнених нам удалося виявити близько 120. Багатьох із цього списку вже не було в живих: вони або не повернулися з ув'язнення, або померли вже після війни.

При зустрічі з колишніми в'язнями ми намагалися записати від них спогади про ті страшні дні, проведені в 1943 році в музеї Т. Шевченка. А ще ми почули їхні бажання про влаштування зустрічі в музеї Т. Шевченка тих людей, які колись були тут в ув'язнені.

І ми влаштували їм такі зустрічі. Не можна було без хвилювання дивитися, як колишні ув'язнені зустрілись через півстоліття там, де в 1943 – 1944 роках вони змушені були терпіти фашистські знущання. Не можна було спокійно слухати їхні спогади, які і допомогли нам розкрити маловідому і найтрагічнішу сторінку в історії Тарасової гори. Дякуючи цим спогадам, нам удалося встановити, що ув'язнені перебували в музеї Кобзаря з вересня 1943 до січня 1944 р.

“Восени 1943 року всю молодь із найближчих сіл району під охороною німецьких окупантів і поліцаїв на підводах привезли до музею Т. Г. Шевченка в Каневі. Місто в цей час було пусте, всі будинки розграбовані, розбиті. Музей Т. Шевченка теж був у жахливому стані: скульптури розбиті, повсюди валялись книги, сміття. Це була жахлива картина і дивитися було боляче, як поглумилися окупанти над святинею українського народу.

Нас загнали на другий поверх музею і помістили прямо на підлозі”, [4] – пише у своїх спогадах Іван Леонтійович Наконечний, уродженець с. Дар'ївки Канівського району.

Що ж доводилося їм робити? Ув'язнені змушені були будувати військові укріплення: окопи, траншеї, бліндажі. За ніч кожний ув'язнений повинен був викопати окоп довжиною п'ять метрів.

Ось що написав у своїх спогадах до музею колишній в'язень із села Таганчі Канівського району Шляма Іван Іва-

нович (нині покійний), який був найменший ростом серед ув'язнених: “Довели нас на Тараса Григоровича гору вже увечері. Ми що втомилися, а що страшно хотіли їсти. Нам не дали їсти. Лягли на цемент і зразу поснули. Через час, може через два нас побудили... Дали всім лопати і повели вниз до Дніпра копати окопи. А я ж малий, лопата мені важка. Я не вспіваю. От і почалися страшні мої муки. Першу ніч я норми не виконав. Получив 10 раз нагайки з проволочки. Тіло горить. Вдень трохи поспали. Знов копать – уже на горі... Раз повели нас униз копать. В мене сили немає. Думаю, цю ніч мене доб'ють. Я копав і заснув, мабуть стоячи, і впав у окоп, де копав. Приходить німець, мені казали, бере здорового із таких, як я, і він мене закидав землею. Я задихаюсь. Проснувся, злякався, крик у горі. Тягнуть мене вгору. Ну вже гадина так бив мене, всю душу вклав. І я став зовсім без сили. Лежу на версі. Ту ніч я вже не копав...” [5].

На щастя Івану Івановичу вдалося вирватись з того табору: його забрав із собою земляк Губерний Гнат, який повертався у рідне село.

“... Прийшов додому, як роздівся, мати як побачила, які в мене рани та скільки на мені вошей – зомліла...” [5].

Через багато років, коли дізнався про мету нашого приїзду – заплакав. А через декілька днів на адресу музею надійшли від нього дуже хвилюючі спогади, які він закінчив словами: “... Я хочу і народ України хоче, щоб ніколи не було війни. Щоб наші люди жили мирно. Щоб ніякі фашисти не посягали руки на нас і на українське добро. Щоб не бачить таких мук людям... Хай буде мир і злагода скрізь!” [5].

Часто ув'язнені змушені були копати окопи і під час справжніх боїв. І в такі хвилини вони завжди думали, чи повернуться живими до музею. Після одного із таких боїв до музею принесли тяжко пораненого в живіт юнака.

“Сидів він унизу в коридорі, який вів до кочегарки. Руками обхопив живіт, дуже стогнав. Був цей хлопець із села Таганчі із якимсь дивним ім'ям. Через кілька днів він

помер. Нам удалося домогтися дозволу поховати його на цвинтарі поблизу Тарасової гори – по вул. Монастирок”, – розповідала нам канівчанка Гончаренко К. С., яка була з ним у таборі. Вона ж показала нам тоді і могилу того юнака. Вдалося встановити, що тим юнаком був Слабченко Онисько Олексійович. Тепер працівники Шевченківського національного заповідника систематично доглядають за його могилою.

Ув'язнених у музеї погано годували, мордували фізично і систематично знущалися над ними. Про ті страшні часи згадує у спогадах П. М. Саламатіна (Коба) з Молдови (уродженка с. Дар'ївки): “... минуле важко ворухити, адже скільки горя перенесла, скільки сліз виплакала, а страху, що і не віриться, що все те страшне можна перенести дитина в свої юні роки. А ми діти сіл наших українських, перенесли жахи фашизму, нелюдської роботи для дітей 13 – 15 років. Тільки їх пльотки із резини чого коштували перенести [6].

Щоб в'язні могли працювати, фашистські окупанти мусили їх годувати. Але що то була за їжа? За словами одного із в'язнів, вона була такою “аби не померти”. “Годували нас раз в сутки гнилою капустою, похльобкою з дохлими мишами та крисами... і ми їли ті помії, тому що вони були теплі, а ми стомлені, замерзлі...” [5].

І єдиним порятунком від отих усіх мук для ув'язнених була втеча. Всі вони думали про те, як би звідси втекти, хоча знали, як фашисти жорстоко розправлялись з тими, кого ловили. Та все ж таки декому вдалося втекти і дістатися додому. А бували випадки, що вже діставшись додому, втікач не лишався живим. Ось що розповіла нам при зустрічі дружина колишнього в'язня Івана Івановича Луценка із села Поташні Канівського району: “Мій чоловік Луценко І. І. був тижнів п'ять у концтаборі в музеї Т. Г. Шевченка. А тоді втік додому. Не встиг бідний нічого детально і розказати. Тому що в той день під час облоги забрали німці і розстріляли в селі Малий Ржавець. Отак і вийшло – тікав додому, а втік по смерть...”.

А ті ув'язненні, котрі лишилися живими, повернулися

додому з підірваним здоров'ям і тавром полонених, що обмежувало їх громадянські права.

Війна завдала травм не тільки людям, але й пам'яткам духовної культури. І, зокрема, народній святині – музею Кобзаря в Каневі. З болем у серці згадують колишні в'язні про те, що їм довелося бачити тут в роки фашистської окупації: “Боляче було дивитися, коли німець-повар розпалював пічку котла кухні чудовими неповторними картинами... коли німці використовували картини і скульптури, як мішені ” [7].

Про наслідки фашистського “господарювання” в музеї поета на Тарасовій горі засвідчує Акт, складений 28 лютого 1944 року начальником управління музеїв Наркомату освіти УРСР Короновським І. А., завідуючого відділом народної освіти Канівського району Грищенком Т. Т., учителями Канівської СШ Зерніцьким А. П., Овсяніцьким О. І. та співробітниками музею Т. Г. Шевченка Лебедком Д. І. і Бойком В. Є.: “...Будинок музею німецькими фашистами був перетворений на концентраційний табір, де трималися військовополонені червоноармійці та цивільне населення. Для цього вони обгородили будинок музею колючим дротом; засновано також колючим дротом вікна першого поверху; організовано казарму з кухнею та вбиральнею. Другий поверх та горище використовувались як приміщення спостереження за лівим берегом Дніпра...

Залишилось у музеї після господарювання оскраженілих псів Гітлера 10 експонатів; решту експонатів (понад 2 тисячі) вивезено, знищено або пошкоджено... Багато картин використовувалось фашистами для онуч і підстилок в бліндажах і казармах... Знищено 9 допоміжних будинків, готель із усім майном і двома сараями, пошкоджено східці на Чернечу гору. Знищено 800 дерев на території заповідника.

Всього пограбовано та знищено німецько-фашистськими окупантами майна та експонатів Державного заповідника ім. Т. Г. Шевченка на суму 2913677 крб.” [8].

А далі на 10 сторінках іде перелік скоєного.

Минули роки і колишніх ув'язнених, котрі перебували в музеї Кобзаря в Каневі, стало все менше і менше. А як хотілося їм хоч чим-небудь допомогти. І трапилось так, що одного разу музей відвідала голова Товариства малолітніх в'язнів нацизму Світлана Андріївна Зоренко з м. Києва. Вона і підказала, як можна вирішити питання стосовно допомоги колишнім ув'язненим. Перш за все потрібно було підготувати матеріали, які б підтверджували, що в роки фашистської окупації в музеї Т. Г. Шевченка утримували ув'язнених і документи на кожного ув'язненого; тощо. Робота тривала не один рік. Коли всі матеріали були зібрані, ми відвезли їх до Фонду “Взаєморозуміння і примирення” у Києві та до обласного відділення цього фонду в Черкасах.

І нарешті в 2004 році рішенням правління Федерального Фонду “Пам'ять, відповідальність і майбутнє” музею Тараса Шевченка в Каневі був визнаний трудовим табором. А це значить, що всі колишні ув'язнені цього табору одержали статус жертв війни і отримали компенсацію.

-
1. *Церих І. Я. “Я свідчу”, Тарас Шевченко : докум. та матер. 1814 – 1963 / І. Я. Церих. – К., 1963.*
  2. *Мазуркевич Г. С. Спогади про Канівський музей-заповідник у роки війни / Г. С. Мазуркевич // Науковий архів ШНЗ.*
  3. *Тарахан-Берега З. П. Святиня / З. П. Тарахан-Берега. – К., 1998.*
  4. *Наконечний І. Л. Спогади / І. Л. Наконечний // Науковий архів ШНЗ.*
  5. *Шляма І. І. Спогади / І. І. Шляма // Науковий архів ШНЗ.*
  6. *Саламатіна П. М. Спогади / П. М. Саламатіна // Науковий архів ШНЗ.*
  7. *Білопал М. А. Спогади / М. А. Білопал // Науковий архів ШНЗ.*
  8. *Державний архів Київської області. – Ф. Р- 4322. – Оп. 1. – Спр. 1.*

ТРАГЕДІЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ЖИТЕЛІВ ЧЕРКАСЬКОГО КРАЮ В УМОВАХ НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ 1941–1944 рр.

Особливим характером і своєрідними рисами характеризуються розміри трагедії неповнолітніх громадян в умовах нацистського окупаційного режиму. Страждання дітей і підлітків у період окупації були незмірно більшими, ніж дорослого населення, а злочини нацистів на окупованих територіях особливо рельєфно і повно виявилися саме в їхньому ставленні до наймолодшої частини українського суспільства.

Трагедія українських дітей і підлітків в умовах нацистського окупаційного режиму є актуальною, науково значущою і малодослідженою проблемою історії Великої Вітчизняної війни. Ця важлива тема ще не стала предметом спеціального вивчення і на рівні регіональних досліджень. Виходячи з означеного вище, метою запропонованої розвідки є аналіз становища юних жителів Черкаського краю (в його нинішніх територіальних межах) в період нацистської окупації 1941 – 1944 рр. Оскільки діти і підлітки є невід’ємною частиною українського соціуму, їхнє становище слід досліджувати у контексті аналізу загальних питань окупаційної політики нацистів на території тодішнього рейхскомісаріату «Україна», до якого в роки окупації входив і наш край.

Одним із провідних напрямів нацистської політики антиукраїнського етноциду стало теоретично “обґрунтоване” і цинічно сплановане дітовбивство, що набуло масового і повсюдного характеру. Ця лінія окупаційних заходів відповідала расовій теорії нацизму, основним положенням генерального плану “Ост” та маніакальним ідеям верховод

гітлерівського рейху. “Йдеться про боротьбу на знищення, – наголошував А. Гітлер. – На Сході жорстокість є благом для майбутнього” [Цит. за: 1, 17]. Рейхскомісар України Е. Кох вимагав „найжорстокішого ставлення до місцевого населення”, а сумнозвісна “Пам’ятка німецького солдата” відверто орієнтувала на знищення дітей: “вбивай кожного..., не зупиняйся, якщо перед тобою старий або жінка, дівчинка чи хлопець” [Цит. за: 2, 174, 179].

Уже на третій день після свого приходу в м. Золотоношу – 21 вересня 1941 р. – окупанти розстріляли 300 мирних жителів, в тому числі й десятки дітей. На стінах місцевого бурякопункту, де здійснювалася ця жахлива екзекуція, пізніше знайшли такі написи: “Я вмер, пригорнувши до грудей жінку і дитину” [3, 79]. Жахлива трагедія сталася у с. Цибулеві Монастирищенського району, де нацистські нелюди відібрали у тамтешніх жінок 105 дітей і всіх їх, без будь-яких очевидних мотивів, знищили. Частина приречених на смерть юних цибулівчан возили селом у клітках, мов звірят, а потім закопали живцем [4, 33].

Діти єврейської національності ставали жертвами холокосту. З повними на це підставами жителі Золотоніщини називають урочище Ярки золотоніським Бабиним Яром, адже тут у листопаді 1942 року нацисти розстріляли 3,5 тис. євреїв, серед них було кількасот дітей і підлітків [3, 26].

Як засвідчують документи та спогади, з метою економії набоїв нацисти вдавалися до “безкровного умертвіння” дітей: їх вбивали прикладами гвинтівок, камінням, спалювали, вішали, топили, отруювали, знекровлювали, розривали навпіл, кидали в ями-могили ще живими, нацьковували на них собак-вівчарок тощо [5, 42]. Досить широко кати практикували знищення неповнолітніх шляхом змазування їхніх вуст сильнодіючою отрутою, «пригощання» цукерками з отрутою або задушення газами у спеціально пристосованих для цього автомашинах “Gaswagen” [6, 255].

Неповнолітні масово гинули під час проведення окупан-

тами та колабораціоністами каральних акцій проти населення за дії партизанів. На це націлювала, зокрема, груднева директива В. Кейтеля “Про боротьбу з бандитами” (1942 р.), яка рекомендувала військам для придушення партизанського руху застосовувати “будь-які засоби, без обмеження, також і проти жінок і дітей, якщо це буде сприяти успіху” [7, 268].

На території сучасної Черкащини налічується щонайменше 10 населених пунктів, які спіткала трагічна доля білоруської Хатині [8, 7]. Так, 18 червня 1943 року карателі дотла спалили хутір Буда на Чигиринщині, знищивши всіх його 82 жителів. Есесівський офіцер вирвав із рук жительки хутора М. Проценко одноденне немовля і розбив йому голівку об камінь. Троє маленьких хуторян заховались у погребі, але їхнє життя обірвала граната [9, 26]. 19 жовтня 1943 р. каральна експедиція окупантів вчинила розправу над жителями відразу трьох хуторів на Чигиринщині – Ленінського, Вдовиного і Дяків. Їх було спалено дотла, а 1070 жителів розстріляно. Хуторянку Анастасію Ворону нелюди вбили разом із двотижневим сином, Софію Ворону – разом з шестирічною донькою Олею і півторарічним сином Михайликом. Було вбито однорічного Андрійка Семиноженка, а його брата Толю, який ледь навчився ходити, окупанти спалили на вогнищі. Карателі втопили в колодязі 11-річного Іванка та 2-річного Саву Рисаків [10, 1]. Так жорстоко окупанти помстилися за дії Чигиринського партизанського загону П.А. Дубового.

Жорстока розправа чекала дітей і підлітків за щонайменше сприяння діям учасників антинацистського руху опору. Так, на Монастирищині за допомогу місцевим підпільникам після жорстоких тортур було розстріляно 14-річного Льоною Стратієвського [11, 34]; куля карателів обірвала юне життя 12-річного Володі Стопхая за підозрою в його сприянні діяльності Верхняцької підпільної організації (Христинівський район) [12, 614]; під час облави загинув 13-річний член Тальянківської підпільної групи Коля Пороховський

[13, 30]; у с. Стеблеві (Корсунь-Шевченківський район) за розповсюдження зведень радінформбюро нацисти розстріли неповнолітнього Павлика Янчевського [14, 12], а в селі Сушки (Канівщина) – Яшу Киктя, з яким розправились за переховування радянського офіцера Комарова [15, 7].

Наведені вище тільки деякі факти масових розправ окупантів з неповнолітніми переконливо засвідчують людоїдський характер і терористичну сутність окупаційного режиму.

В умовах окупації діти страждали від хронічного недоїдання, а то й багатоденного голодування. Визначаючи основи економічної політики в окупованих областях, її творці наголошували, що “про забезпечення населення цінними продуктами харчування не може бути й мови” [16, 71]. А генерал-фельдмаршал Рейхенау визначив позицію командування у продовольчому питанні таким чином: “Забезпечення харчуванням місцевих жителів... є непотрібною гуманністю” [2, 553]. З іншого боку, окупаційна влада цілеспрямовано “виголоджувала” Україну через широкомасштабне вивезення з її території продовольчих запасів до рейху. Наслідки такої політики окупантів були жахливими. Для прикладу, в Умані за “нового порядку” на дитину видавали лише 100 г неякісного пшонаного хліба [17, 330]. Як засвідчують спогади сучасників подій, хліб, який, особливо в містах, був чи не єдиним продуктом харчування, випікався з ячменю чи пшона, а до тіста часто додавали й тирсу. Постійне голодування, незбалансованість харчового раціону, майже повна відсутність в ньому білків, жирів і вуглеводів спричинили тяжкі розлади здоров'я дітей і підлітків. Саме серед цієї малолітньої категорії цивільного населення внаслідок голодування запанували такі хвороби, як гіпотрофія, дистрофія, рахіт, цинга, туберкульоз тощо. [2, 553]. Абсолютна занедбаність профілактично-медичної системи за окупації, руйнація комунального господарства поряд з вказаними вище та іншими чинниками викликало у не-

повнолітньому середовищі масові інфекційні захворювання, зокрема, кір, скарлатину, тиф, дифтерію, дизентерію, коклюш тощо. Це спричиняло досить високий рівень дитячої смертності.

Окупантами вживалися широкомасштабні заходи для обмеження природного приросту населення краю. Керівництво відділу колонізації “Східного міністерства” рекомендувало окупаційній владі “заохочувати добровільну стерилізацію та аборти, не допускати боротьби за зниження смертності малюків, всіляко перешкоджати заходам з профілактики дитячих захворювань, не подавати ніякої підтримки багатодітним сім’ям і позашлюбним дітям, до мінімуму скоротити допомогу дитячим закладам” [16, 131–132]. З метою обмеження народжуваності гітлерівці відправляли вагітних жінок на розстріл. Завдяки цим нелюдським акціям здобув сумну славу Сирецький концтабір м. Києва, де було знищено десятки вагітних жінок, у тому числі й жительок Черкащини [11, 6].

Жертви нацистського окупаційного режиму серед повнолітнього населення Черкащини були досить значними. Так, лише в м. Черкасах за окупації загинуло близько 1800 дітей [18, 11–12]. Через відсутність узагальнюючих даних у розрізі інших регіонів краю можемо хіба що гіпотетично припустити, що за тієї трагічної доби з різних причин обірвалося життя декількох тисяч наших юних земляків. Вихід на бодай приблизну статистику демографічних втрат серед наймолодших краян вимагає інтенсифікації наукового пошуку із застосуванням сучасних методів кліометрії та історичного комп’ютингу.

Неповнолітніх масово залучали до примусової праці, часом навіть із 9- і 10-річного віку [6, 200]. Подібна лінія цілком узгоджувалася з основними положеннями нацистської расової доктрини, яка відводила вцілілому від фізичного знищення населенню окупованої території України роль “білих рабів”. Обґрунтовуючи необхідність повернення

до найгірших форм трудового визиску, А. Гітлер наголошував на тому, що “без відновлення якоїсь нової, сучасної форми кріпосництва, або, коли хочете рабства, людська культура не може розвиватися” [Цит. за: 19, 86].

Особливо широко застосовувалась праця неповнолітніх на сільгоспроботах. Так, у серпні 1943 року до робіт на полях і фермах “громдворів” Жашківського району було притягнуто 2110 дітей та підлітків, при цьому ними сумарно було відпрацьовано 49268 дітоднів (в середньому по 23,3 дня на кожну дитину). Юні працівники брали участь у обробітці ґрунту, боротьбі зі шкідниками, зборі врожаю, догляді за посівами, худобою, птицею тощо [20, 4]. Дітей зобов'язували збирати кольоровий металобрухт як стратегічну сировину для німецької воєнної промисловості [21, 18-19], а також лікарські рослини для потреб німецьких військових шпиталів та фармацевтичного виробництва [17, 326].

Про експлуататорський характер дитячого працевикористання свідчить значна тривалість робочого дня (часом – 12-14 годин), відсутність оплати, високі норми виробітку, призначення наглядачів, жорстокі репресивні заходи за ухиляння від праці тощо [22]. Здебільшого під час примусових робіт харчування неповнолітніх працівників організовано не було. Лише подекуди їх “пригощали” юшкою з напівгнилих овочів чи просяним супом з 150 г ерзац-хліба [23, 324]. Як бачимо, продовольче забезпечення малолітніх “білих рабів” мало чим відрізнялося від харчування в'язнів концтаборів.

Одним із виявів антигуманної сутності нацистського окупаційного режиму стало масове, переважно насильницьке вивезення цивільного, в тому числі й неповнолітнього, населення на роботи до гітлерівського рейху з метою поповнення його трудових ресурсів та підриву генетичного потенціалу України. Спочатку окупаційна влада плекала надії на добровільний виїзд молоді до Німеччини і для цього було пущено в хід весь арсенал брехливої нацистської

пропаганди, яка всіляко розмальовувала перспективи “щасливого” життя у “тисячолітньому рейху”. Не відставали від окупантів і колабораціоністи, які закликали молодь 14–18 років добровільно виїздити “на роботу до прекрасної Німеччини”. При цьому “гарантувалося” “добре харчування та культурні умови житла”, “набуття кваліфікації”, “європейська освіта” тощо [21, 13-14].

Незважаючи на погути окупантів і заповзятливість колабораційних елементів та в міру поширення не вельми втішної інформації про дійсний стан речей, що надходила в Україну від перших “остарбайтерів” з рейху, чисельність добровольців почала різко зменшуватись. Аби зарадити цій ситуації, 26 січня 1942 р. нацистський Господарський штаб командування на Сході у таємній інструкції за № БР 98510 (42) поставив досить недвозначну вимогу: “Якщо число добровольців не виправдає очікувань, то згідно з наказом під час вербування слід застосовувати найсуворіші заходи” [24, 6]. Це була пряма установка на зміщення акцентів у бік насильницької мобілізації.

Нерідко вивезення неповнолітніх українців до Німеччини носило цілеспрямований і самодостатній характер. Так, спеціальним секретним меморандумом, схваленим А. Гітлером, передбачалася відправка на територію рейху щонайменше 40–50 тис. підлітків віком 10–14 років для навчання їх робітничим професіям і подальшого використання у промисловості рейху [25, 52]. У 1943 році окупаційною владою України була проведена спеціальна операція під кодовою назвою “Сіно”, в ході якої до Німеччини було відправлено десятки тисяч малолітніх “білих рабів” [26, 246]. Здійснюючи одіозну програму “Lebensborn” (букв. – “життєве джерело” – авт.), спрямовану на поповнення титульних людських ресурсів рейху, в тому числі й за рахунок виявлених на окупованих територіях юних українців з “еталонними” расовими ознаками, нацисти відібрали у батьків тисячі українських дітей [27, 419]. Такі

вигнанці назавжди втрачали своє родове коріння, ставали об'єктом денационалізації та онімечування і готувалися на роль яничарів новітньої доби.

Аби врятуватися від перспективи відправки в німецький “рай”, юні краяни (часто з ініціативи чи за згодою їхніх батьків) вдавалася до різноманітних, часом відчайдушних, дій: вони переховувалися на горищах, у льохах і хлівах, втікали до лісу, свідомо калічили себе, ошпарюючи окропом ноги чи спотворюючи обличчя, добровільно заражалися всілякими інфекційними хворобами тощо [17, 332–333]. З цих причин непоодинокими були навіть смертельні випадки серед дітей та підлітків.

Досить поширеною була практика насильницької відправки на чужину цілими сім'ями. Для прикладу, жителька м. Черкас Н. Г. Піскова у 1942 р. була вигнана до рейху разом з 3-річною донькою Оленкою та 4-річним сином Толею [28, 5].

З метою вибіркового аналізу вікового і статевого складу неповнолітніх “остарбайтерів”, часу і місця їхнього перебування на чужині та характеру праці, автором було проведено опитування 38 колишніх юних жертв нацизму в м. Золотоноші. У результаті даного соціологічного дослідження встановлено, що 28 респондентів (73,7 %) належать до жіночої статі, 33 народилися у 1928 р., це становить 86,8 %, три (7,8 %) – у 1929, по одному (3,8 %) – 1930 і 1931 років народження. Переважну більшість опитаних – 25 осіб (65,8 %) було вивезено безпосередньо до Німеччини, 8 (21,1 %) – до Австрії, а 5 (13,1 %) – до Польщі. 32 респонденти перебували на чужині понад 2 роки, це становить 84,2 %, чотири – 3 роки (10,5 %) і 2 – півтора року (5,3 %). Показово, що малолітні “остарбайтери” м. Золотоноші здебільшого працювали у сільському господарстві, таких виявлено 29 (76,3 %). Лише 5 (13,2 %) були промисловими робітниками, а 4 (10,5 %) відбували трудову повинність в інших галузях, переважно у сфері обслуговування [29].

Прямим продовженням злочинних дій нацистів стала примусова евакуація цивільного населення під час відступу німецьких військ у 1943–1944 рр. По суті це була депортація, що проводилась з винятковою безсердечністю: мирних людей виганяли з їхніх домівок без речей, запасів продовольства, шикували в колони по 100 осіб і гнали під конвоєм у спеціальні пересильні табори [2, 215]. Жертвами цієї нелюдської акції стали й десятки тисяч неповнолітніх жителів нашого краю.

Духовним геноцидом проти українського народу стала освітньо-виховна політика нацистів, котра позбавляла юних українців можливості здобути повноцінну освіту і належне виховання. Відповідно до директивних документів верховод рейху та розпоряджень окупаційної влади, юні краяни здебільшого могли навчатись лише у початкових та поодиноких 7-річних школах, котрі давали елементарні знання і мали формувати в учнів колабораційні орієнтири [30, 3]. Освітня мережа мала досить жалюгідний вигляд, а діючі школи часто закривались через дріб'язкові причини. Певне уявлення про зміст та рівень освіти у “народних” школах за окупації дає таблиця 1 [31, 27].

Таблиця 1

**Навчальний план 3-го класу початкової школи
(1942 – 1943 навчальний рік)**

Назва навчальних предметів	Кількість годин на тиждень
Закон Божий	2
Українська мова	10
Каліграфія	2
Арифметика	7
Малювання	1
Співи	1
Фізкультура	1
Всього	24

Про низьку якість освіти за окупації засвідчують, зокрема, дані по Жашківському району: в 1942–1943 навчальному році відсоток відвідування шкіл учнями становив лише 42, а успішності – 76 [20, 60]. У “народних” школах спостерігався великий відсів учнів. Саме з цієї причини, як повідомляла, зокрема, газета “Золотоніський голос”, навесні 1943 р., чимало освітніх закладів було закрито і діти опинилися поза школою [32]. Причинами такого становища була переважająca недовіра населення до “народних” шкіл та фактичне небажання окупаційної влади суттєво поліпшити ситуацію в освітній галузі.

Українські діти з-під одного ідеологічно-тоталітарного пресу – більшовицького – потрапили під інший, нацистський. Червоною ниткою через навчальний процес “народних” шкіл проходили ідеологічні настанови гітлерівської влади, які мали сформувати альтернативну комуністичній систему ціннісних орієнтирів. Колабораціоністський “Педагогічний інформаційний бюлетень” (Полтава) повчав: “Якщо над головою німецькі льотчики здійснюють свої навчальні польоти... учитель повинен бути достатньо гнучким і перевести тему уроку на щось сучасне, актуальне. Наприклад, почати говорити про німецьку армію і про можливості, які відкриваються перед Україною як членом великої європейської сім’ї народів” [33, 3].

Реалізації виховних цілей у “народних” школах мало слугувати і оформлення їхніх інтер’єрів. У шкільних приміщеннях висіли ікони, а також, як свідчення лояльності до окупаційної влади, портрети А. Гітлера. Поряд з ними багато класних кімнат мали портрети Т. Г. Шевченка, Л. Українки, І. Франка, М. Коцюбинського. Стали звичними щоденні молитви та церковні піснеслови.

Система виховання у школах цілковито узгоджувалася із нацистською доктриною формування у юних українців почуття рабської покірливості та готовності до співпраці з німецькою владою. “Ми хочемо лише зробити їх (юних

українців – авт.) зняряддям у наших руках” – така лінія визначалася так званими “12-а заповідями поведінки німців на Сході” [34, 74]. Г. Гімлер вважав, що головною метою “народних” шкіл, має бути засвоєння їхніми вихованцями беззастережного правила: “Покірність німцям, старанність і слухняність є Божою заповіддю” [35, 506]. “Непереможність німецької зброї”, “визвольна місія Великонімецьчини”, “Гітлер – визволитель народів Європи”, “праця на благо рейху – обов’язок українця”, “Німеччина – є країною робітників, селян і вояків”, “хто допомагає фюреру, той допомагає сам собі” – ці та інші ідеологічні штампи наполегливо і постійно нав’язували юним українцям [36, 13].

Нова педагогічна система передбачала поряд з моральними засобами впливу на учнів і застосування тілесних покарань. У “Педагогічному інформаційному бюлетені” серед інших містилися й такі рекомендації: “Ніхто не може мати щось проти того, якщо особливо тепер, у воєнний час, як засіб підтримати дисципліну, учитель застосовує метод фізичного впливу на недисциплінованого учня. Від ляпасу по щоці ніхто не вмере, так само не коштуватиме життя, якщо вдарити учня ковінською” [33, 3].

За окупації по суті була знищена система позакласної і позашкільної роботи. Тільки як виняток при окремих школах функціонували учнівські гуртки, а творчі студії дітей були надзвичайно великою рідкістю. Так, у листопаді 1942 р. газета “Уманський голос” з великим апломбом повідомляла, що у місті діє дитяча драматична студія, котра налічувала 35 дітей віком від 6 до 14 років. У цьому ж місті працював і малочисельний хореографічний гурток [37]. Проте окупанти дуже насторожено ставилися до таких творчих об’єднань юних українців і вживали заходів для припинення їхньої роботи.

Професійна освіта за нацистської окупації була представлена ремісничими та фаховими школами досить примітивного типу з надзвичайно слабкою навчально-матеріальною

базою. Знання, які давалися у цих навчальних закладах, носили елементарний і вузько профільний характер, оскільки зацікавленість окупаційної влади у відродженні профосвіти в Україні не сягала далі бажання якнайшвидше отримати якомога більше дозовано кваліфікованої і водночас дешевої робочої сили.

Архівні документи дають змогу скласти уявлення про напрями фахової підготовки юних українців за нацистської окупації. Було розгорнуто мережу ремісничих і професійних шкіл, де навчали майбутніх токарів, слюсарів, ткачів, ливарників, мулярів, столярів, шевців, кравців, бондарів, гончарів, фрезерувальників, миловарів, продавців, шоферів, перукарів і, в обмеженому обсязі – агрономів, художників, медиків, музикантів, стенографів тощо [38, 3–4 зв.]. У наведеному вище переліку переважали робітничі професії, а обсяг освітньої підготовки слухачів цих шкіл не виходив за межі вузької фахової освіти.

Для дівчаток відкривалися спеціальні школи хатніх господарок, де їх навчали крою і шиттю, художній вишивці, музиці й співу, догляду за дитиною та основам психології тощо [39]. Зрозуміло, вихованок таких шкіл здебільшого чекала не вельми втішна доля домашньої прислуги у німецьких родинах.

Окупанти не змогли створити на місці понищеної належну мережу дошкільного виховання, тому вона мала справді жалюгідний вигляд. Лише 1942 р. в деяких містах було відкрито дитячі садки і ясла, щомісячна батьківська плата за одну дитину становила в них близько 50 крб. Дошкільні установи мали вкрай незадовільну матеріальну базу. Як правило, м'який інвентар та меблі мали придбати своїм коштом батьки вихованців. Поганим було й харчування дітей у цих установах. Так, згідно даних відділу соціального забезпечення Дніпропетровської міської управи вихованці дитясел за встановленою харчовою нормою мали одержувати щодня 1077 калорій, тоді як до війни вони

споживали 1905 кал., а вихованці дитсадків – відповідно 1250 і 1953. Фактично ж і цих явно занижених норм у дошкільних установах не дотримувалися. Діти не отримували сиру, сметани, їм видавалося утричі менше, ніж до війни, жирів та м'яса [40, 121].

Трагічною була доля дітей-сиріт, кількість яких за жорстокої воєнної пори незмірно зроста. Поодинокі дитбудинки і притулки для сиріт ледь животіли, бо окупаційна влада фактично їх не фінансувала [41, 571].

У період окупації функціонував, зокрема, сирітський притулок у м. Черкасах з контингентом 75 дітей (в тому числі й 13 – єврейської національності, що, зрозуміло, старанно приховувалося від окупантів). Завідувачкою цієї установи стала медична сестра за спеціальністю, людина великої душі О. М. Шулежко. Необхідні засоби на утримання закладу забезпечувалися в основному працею його вихованців: вони обробляли город, вирощували кілька свиней, доглядали кіз, заробляли кошти в місцевому господарстві землевласника Шварца, співали за невелику плату в церковному хорі. Досвідчений вихователь і організатор дитячого колективу, О. Шулежко забезпечила чіткий розподіл обов'язків між вихованцями, розробила ефективну систему опіки старших над молодшими і все це створило загалом прийнятні умови утримання дітей притулку. З наближенням радянських військ за наказом окупаційної влади притулок було евакуйовано у Вінницьку область, де дітей поселили у доценту розореному Соболевському дитбудинку. Аби забезпечити виживання дітей у цих екстремальних умовах, О. Шулежко розділила їх на четвірки з різновіковим складом на чолі з підлітками. Старости цих мікрогруп діставали харчі і ділилися ними з молодшими, це рятувало їх від голодної смерті. Попри неймовірні труднощі й випробування окупаційного часу, життя всіх дітей було збережено. У квітні 1944 р. вихованців було повернуто до м. Черкаси, де вони поповнили контингент спец дитбудинку

№1. По війні в Ізраїлі високо оцінили внесок О. Шулежко у порятунок єврейських дітей: Інститут Пам'яті жертв фашизму і героїв Опору присвоїв їй почесне звання “Праведник миру”, а її ім'я викарбувано на Стіні Пошани [42, 7–10].

Жителька с. Домонтів Золотоніського району Г. Ф. Черес під час окупації взяла під свою опіку і надала притулок у власній оселі 29 дітям-сиротам. У 1971 р. цей подвиг “домонтівської чайки” було відзначено Почесною Грамотою Президії Верховної ради УРСР [43, 60]. Більшість осиротілих дітей краю залишалася безпритульною і була приречена на голодне й холодне поневіряння, а часто й на смерть.

Як впливає із наведених вище фактів, політика та конкретні дії нацистів щодо неповнолітніх на окупованих територіях, в тому числі й нашого краю, носили антигуманний характер і були спрямовані своїм вістрям проти національного генофонду України. Це дає цілковиті підстави оцінювати нацистський “новий порядок” як злочинний і відверто антиукраїнський. Проблема, яку через обмежений формат цієї статті досліджено лише пунктирно, безперечно, потребує подальшої наукової розробки на основі залучення нових документальних і наративних джерел, а також надбань “усної історії”.

-
1. Коваль М. В. У битві з фашизмом. Соціалістична культура – могутнє знаряддя в народній боротьбі на Україні проти фашистських загарбників / М. В. Коваль. – К., 1964.
  2. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. – К., 2000.
  3. Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 рр.) : зб. докум. – Полтава, 1947.
  4. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. П-1132. – Оп. 1. – Спр. 381.

5. *Першина Т. В. Фашистський геноцид на Україні 1941 – 1945 гг. / Т. В. Першина. – К., 1985.*
6. *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : зб. докум. і матер. – К., 1963.*
7. *Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941 – 1944 : в 2-х кн. – К., 1985. – Кн. 2. Партизанская борьба.*
8. *Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. : зб. докум. і матер. – Черкаси, 2000.*
9. *Гончар Г.М. Заграви над Тясмином / Г. М. Гончар. – К., 1978.*
10. *Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-800. – Оп. 1. – Спр. 6.*
11. *ДАЧО. – Ф. Р-4313. – Оп. 6. – Спр. 2.*
12. *Історія міст і сіл УРСР : в 26 т. Черкаська область. – К., 1972.*
13. *ДАЧО. – Ф. П-4619. – Оп. 8. – Спр. 2.*
14. *Орлята вилітали в грозу. – Черкаси, 1968.*
15. *ДАЧО. – Ф. П-4619. – Оп. 1. – Спр. 8.*
16. *Преступные цели – преступные средства: докум. об окупаціонной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1945 гг.): 2-е изд. – К., 1968.*
17. *Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни: нові докум. і матер. / В. Сергійчук. – К., 1996.*
18. *ДАЧО. – Ф. Р-604. – Оп. 1. – Спр. 5.*
19. *Коваль М. В. Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні) / М. В. Коваль. – К., 1965.*
20. *Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. Р-2198. – Оп. 1. – Спр. 70.*
21. *ДАКО. – Ф. Р-2356. – Оп. 3. – Спр. 9.*
22. *Зірка. – 1944. – № 8. – 13 травня.*
23. *Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 : сб. докум. – К., 1963.*
24. *Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4620. – Оп. 3 – Спр. 242.*

25. ЦДАВО України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 324.
26. Нюрнбергський процес над головними німецькими військовими злочинцями : сб. матер. : в 7 т. – М., 1961. – Т. 7.
27. Пам'ять заради майбутнього. З історії десятирічної діяльності Української спілки в'язнів – жертв нацизму та спогади. – К., 2001.
28. ДАЧО. – Ф. Р-534. – Оп. 1. – Спр. 5.
29. Дані опитування колишніх малолітніх «остарбайтерів» м. Золотоноша // Особистий архів автора.
30. ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 232.
31. Державний архів Полтавської області. – Ф. Р-2298. – Оп. 1. – Спр. 5.
32. Золотоніський голос. – 1943. – 4 липня (№ 53).
33. Педагогічний інформаційний бюлетень. – 1943. – 15 травня. – №2.
34. Преступные цели – преступные средства : докум. об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1945 гг.). – К., 1968.
35. СС в действии : докум. о преступлениях СС. – М., 1968.
36. ДАКО. – Ф. Р-2362. – Оп. 6. – Спр. 44.
37. Уманський голос. – 1942. – 29 січня. – №9.
38. ДАКО. – Ф. Р-2362. – Оп. 10. – Спр. 6.
39. Дніпропетровська газета. – 1942. – 5 листопада. – №174.
40. Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941 – 1945 рр. : монографія / Г. М. Голиш. – Черкаси, 2005.
41. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3094.
42. ДАЧО. – Ф. Р-2475. – Оп. 1. – Спр. 56а.
43. Голиш Г. М. Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. Документи. Спогади. Статті / Г. М. Голиш, М. Ф. Пономаренко. – Черкаси, 2000.

Шамрай О. Г.

ЕКОНОМІЧНІ ЗБИТКИ, НАНЕСЕНІ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИМИ ОКУПАНТАМИ НА ТЕРИТОРІЇ КАМ`ЯНСЬКОГО РАЙОНУ

5 серпня 1941 року в Кам`янку вступили німецькі війська. З перших днів у місті була встановлена комендантська година, сформовані органи окупаційної влади. Кам`янський район увійшов до Олександрійського округу, який очолив гебітскомісар Ланге і його помічник Бібус. У Кам`янці був призначений бургомістр, а в селах району – старости. Були створені міська та районна управи, які у 1943 році були перейменовані в українську допоміжну управу. Вже через кілька днів людей почали примушувати йти на роботу. У полях залишився незібраним урожай. Колгоспи були перейменовані в громадські двори і кожному присвоєний свій номер. На чолі громадського двору стояв староста, якого призначала управа, він виконував розпорядження сільського старости, районної управи і начальника районного управління сільського господарства – крайсляндвірта.

При управах були створені поліцейські охоронні команди “Українська служба порядку”. З квітня були створені поліцейські органи (шутцман-шафти – охоронна поліція) [1, 302]. На посади начальників і служб поліції призначались місцеві люди, приміщення поліції знаходилось на території нинішнього РВ УМВС, при поліції була в’язниця, де утримували арештованих.

Комендантом міста був призначений майор Рабе, він жив в комендатурі (приміщення теперішньої позавідомчої охорони). В приміщенні теперішньої районної прокуратури знаходилась жандармерія. Гестапо було в будинку біля сучасної транспортної прохідної машинобудівельного заводу. Німецька влада під загрозою розстрілу, провела реєстрацію

**НЕ ПІДЛЯГАЄ ЗАБУТТЮ:
нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944)**

всього населення, щоб виявити комуністів і комсомольців та військових (які вийшли з оточення). Їх змушували підписувати документи, в яких вони зобов'язувалися не чинити опору німецькій владі. Для того, щоб виявити тих, хто не прийшов на реєстрацію, періодично проводились облави. З числа комуністів та комсомольців була створена команда заручників, які за будь-яку провокацію могли бути розстріляні. В серпні 1943 року 42 особи з цієї категорії були розстріляні під лісом с. Юрчихи.

Пограбування мирного населення почалося ще в перші дні окупації. Першими жертвами фашистського терору стало єврейське населення міста. 6 серпня 1941 року було розстріляно Портянського Л. Н. і кілька осіб, що мешкали по сусідству. В квартиру Хацького Д. А. увірвалися два німецькі солдати і розстріляли його сім'ю – п'ятьох дітей віком від 1,5 до 16 років [2, 2]. Кам'янчанка Портянська С. згадувала, що всі євреї були взяті на облік в біржі. В основному це були каліки, старики, жінки та діти. На роботу виводили під конвоем поліцаї.

Після 19 жовтня відібрали за фахом ковалів, шевців, кравців, столярів, які були переселені з сім'ями в Покровський радгосп. Решту зігнали в табір, який розміщувався на території сучасної райлікарні. Табір охороняла поліція. За колючим дротом були жахливі умови, холод, голод, антисанітарія. Були хворі на туберкульоз. Люди помирали, трупи дівали невідомо де. Багато не поверталось з роботи, багатьох забирали під вартою і вони зникали. В лютому 1942 року відбувся масовий розстріл громадян єврейської національності в яру урочища “Загайко” Кримчанського лісництва, приконтривованих з Кам'янки і Олександрівки. Тоді було розстріляно близько 400 чоловік. У Кам'янці тоді з єврейського населення вдалося врятуватися 15 особам, а всього за період окупації тут знищено понад 350 євреїв.

У березні 1942 року при Кам'янській поліції було розстріляно 150 чоловік [3]. Німецькі кати не хетували ніякими

засобами знищення, тільки жителів району ними страчено 845 чоловік, а всього на території району фашистами знищено близько 2000 громадян [2, 2]. Всього за час окупації з Кам'янського району було вивезено на роботи до Німеччини 2500 чоловік (за іншими даними – 3650). У Кам'янці зареєстровано дев'ять випадків розстрілів за втечу із збірного пункту. Нестерпні знущання примусили населення йти в підпілля, організовувати місцеві патріотичні диверсійні групи. Перші групи месників були створені в Лузанівці, Телепині, Коханівці, Тимошівці, Грушківці та інших селах. Так, патріотична група села Коханівки складалася з 9 осіб. Ця група розповсюджувала листівки, повідомлення про події на фронті. В листопаді і грудні 1943 року сміливий розвідник Василь Панасович Шутенко кілька разів переходив лінію фронту і передавав командуванню Червоної армії цінні відомості.

Відчуваючи свій близький кінець, фашисти знищували все, що було створене працею багатьох поколінь людей. Так, наприкінці 1943 року цукрозавод був частково зруйнований відступаючими німецькими військами. Врятована була тільки дифузійна парова машина, німці замінували завод, однак під час вибуху не всі фугаси здетонували. 26 січня 1944 року підрозділ під командуванням лейтенанта Ульянова з військової частини № 11243 знешкодив 11 снарядів [4, 1].

Практично зруйновані були Кам'янський і Косарський спиртові заводи. Під час окупації на шарикопідшипниковому заводі діяв танкоремонтний цех, де фашисти ремонтували пошкоджені танки. Під час відступу уціліле обладнання заводу було знищене [5, 21–32]. Млин, електростанція, завод гончарних виробів були зруйновані. Збитки нанесені підприємствам і заводам оцінені у 35 млн. крб. (в цінах на 1944 рік) [6, 14].

По колгоспах зареєстровано збитків на суму 392.347.255 крб., колгоспне тваринництво в більшості колгоспів району майже повністю знищено, зруйновано і спалено тварин-

ницькі приміщення. Фашисти нанесли великої шкоди історичним і культурним пам'ятникам Кам'янки. Майже всі скульптурні пам'ятники були знищені і пошкоджені, музей розграбований і пошкоджений [7, 19]. Всього народному господарству району і особистому майну громадян причинено збитків на 969.122.699 крб., що зареєстровано актами [2, 2].

Наступ Червоної армії на Кам'янський район розпочався на світанку 15 грудня 1943 року частинами 5-го гвардійського механізованого корпусу 5-ї Гвардійської танкової армії 2-го Українського фронту. На підступах до міста було підбито декілька машин, фашисти відступили. Під час цього наступу здійснив свій подвиг сержант Віктор Галочкін. В момент бою він затулив свого командира капітана О. Чарасєва від фашистської гранати. За цей подвиг він був удостоєний звання Героя Радянського Союзу посмертно. Одна з вулиць міста носить його ім'я.

Наступного ранку, з боку сіл Телепино і Пляківки, на Кам'янку почали наступ свіжі підрозділи ворога. Радянські частини змушені були відступити. В ніч з 9 на 10 січня 1944 року радянські війська вступили в Кам'янку і визволили її. Майже півмісяця точилися кровопролитні бої за визволення нашого району, лише в кінці січня 1944 року було визволене останнє село. Більше 10 тисяч жителів району та понад 2 тисячі кам'янчан билися з ворогом на фронтах Великої Вітчизняної війни, 4470 чоловік загинуло в боях.

Ще гриміли бої на Черкащині, а трудящі Кам'янки приступали до відбудови господарства – колгоспів, промислових підприємств. У Кам'янці налагоджувалась робота електростанції, маслозаводу, взуттєвої і швейної майстерень. Весною 1944 року відбудовано майстерню МТС, а на кінець року стали до ладу цукровий та спиртовий заводи. Приступили до роботи аптека, лікарня, школи, бібліотека. Колишній довоєнний шарикопідшипниковий завод у 1945 році почав переобладнуватись на підприємство нового профілю – машинобудівної галузі. З московського заводу “Червоний

пролетарій", з Саратова, Ленінграда, Білорусії прислали токарні верстати, з Єрвану і Горького прибували фрезерувальні верстати.

У тяжких умовах доводилося відбудовувати зруйновані колгоспи району. Не вистачало техніки, доводилося використовувати як тяглову силу коней, корови, а також ручну працю колгоспників. У цей час почали відроджуватись зруйновані МТС. Так, в 1944 році по 2-х МТС було: тракторів ХТЗ – 60, інших марок – 52, двигунів – 51, сівалок зернових – 40, сівалок буякових – 73, молотарок – 66. У 1944 році відновив свою роботу Кам'янський цукровий завод. У 1944 році почалася робота з відбудови Кам'янського спиртового заводу. Під час окупації фашисти знищили частину приміщень підприємства, зірвали котельню, димову трубу, апаратне відділення. Зусиллями всіх працівників у 1946 році підприємство дало першу продукцію.

Завдяки зусиллям людей швидко заліковувалися рани війни, відбудовувалися майстерні, склади, налагоджується постачання запчастинами.

1. *Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 роки : зб. докум. і матер. – Дніпропет., 1965.*
2. *Акт по установленію и расследованію злодеяній немецко-фашистских захватчиков и их сообщников, и нанесённій ими ущерб народному хозяйству Каменского район. – Каменка, 1944.*
3. *Проценко В. Свідки викривають / В. Проценко, А. Проскуров // Трудова слава. – 1985. – 18 квітня.*
4. *Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-2500. – Оп. 2. – Спр. 14.*
5. *ДАЧО. – Ф. Р-4323. – Оп. 1. – Спр. 7.*
6. *ДАЧО. – Ф. Р-1345. – Оп. 1. – Спр. 3.*
7. *ДАЧО. – Ф. Р-1345. – Оп. 1. – Спр. 10.*

Ярмош Т. В.

КАНІВЩИНА ПІД ЧАС ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

15 серпня 1941 року німецько-фашистські війська захопили Канів. Близько 900 днів і ночей гітлерівці були господарями в місті. Вони розстріляли і замучили 1200 громадян. Місто зазнало великих руйнувань.

У вересні 1941 року німці окупували Канівський район, так як і інші райони Правобережної України. Фашисти на окупованих українських землях запровадили свій так званий “новий порядок”.

Встановлення “нового порядку” відразу відчули на собі мешканці Канівського району. Окупанти вибирали сільських, волосних і районних старост, назначали поліцію з осіб, які симпатизували німецькій владі, а також ставили своїх наглядачів “нового порядку” в волостях – шефів-комендантів, які опиралися на сільську поліцію і старост, мали спеціальну жандармерію у кількості до п’ятдесяти чоловік. Так, в селі Степанці шефом – комендантом був пан Бастин, а в селі Таганчі – пан Кребель, які розправлялись з народом. Німці за допомогою старост забирали у населення хліб, молоко, яйця, худобу, птицю і вивозили до Німеччини.

Для кожного міста, району, села гітлерівці встановлювали розверстки з постачання робочої сили. Для Канева ця цифра становила – 242 чоловіка, для району – 2059 чоловік. Про ці події через десятиліття розповідає щоденник простого сільського хлопця Хлебко Григорія Івановича, жителя села Ліпляве. Цей документ зберігається у фондах Канівського історичного музею.

Після повторної втечі з групи, що відправлялася до Німеччини він повертається в село Ліпляве, де його знову переслідує поліція. Він тікає в партизанський загін №8 імені

Чапаєва. Після його “уходу” в загін, починаються переслідування рідних. Матір Євдокію Тимофіївну і сестер Уляну і Тетяну викликають у поліцію, де їх допитують. Згодом і вони йдуть до партизанського загону. Про перебування Хлебко Євдокії Тимофіївни і Хлебко Тетяни Іванівни у партизанському загоні з 15 липня 1943 року до 10 жовтня 1943 року свідчать довідки за підписами командира з’єднань загонів, пп. 11667 (Тканко), командира партизанського з’єднання №8 ім. Чапаєва (Примак) та комісара партизанського з’єднання №8 ім. Чапаєва (Ломака), які датовані відповідно 13.10.1943. та 12.10.1943. Ці документи зберігаються у фондах історичного музею.

Після з’єднання партизанського загону №8 із військами Червоної Армії Хлебко Григорій Іванович пішов на фронт. За офіційними даними він пропав безвісти.

Жителі села Яблунів Канівського району свідчать, що було декілька наборів на роботи до Німеччини. 1943 року жителі села були виселені в інші села – Полствин, Гамарня тощо. Житель села Яблунів Ярмош Кіндрат Андрійович розповідає: “...в той час я доглядав у німців коней, нас було троє молодих хлопців. Тікаючи від Червоної Армії гітлерівці забирали коней і нас, щоб їх доглядати, але пообіцяли, що ми повернемось в село. Так нас доправили до с. Туркенці, що поблизу м. Корсунь. Але нас не відпустили, направили в м. Городище і поселили у барак, де було вже дуже багато людей. Вночі людям не вистачало повітря. Люди почали кричати, тоді один із німецьких охоронців вибив вікно. Вранці людей зібрали і пішки гнали аж до м. Вінниці. Ночували на фермах. У Вінниці нас погрузили на поїзд і привезли у м. Перемишль, там були близько трьох днів. Тут була комісія (рентген). Вечором погрузили нас у вагони, по 40 чоловік в кожний, та дали на чотирьох по одній буханці хліба.

Нас привезли у м. Хемніц (Німеччина) і почали розподілять на роботи. Один із яблунівців потрапив до м. Іена (округ Тюрінгія), на завод, де ремонтували поїзда і вагони.

**НЕ ПІДЛЯГАЄ ЗАБУТТЮ:
нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944)**

Кожному робітнику присвоювали номер і видали клаптик тканини де було написано “О.С.Т.”, (що означало східний робітник – остарбайтер), без такої відзначки не можна було потрапити до міста. Мій особистий номер був 182 – на все життя запам’ятав ці цифри...”

12 квітня 1945 року працівники заводу були визволені американськими військами. Всіх остарбайтерів з навколишніх міст було зібрано до військового містечка, де вони прожили майже два місяці разом з американськими солдатами. Після чого їх (близько 25 тисяч) перевели до радянського табору у м. Майзен. Вони працювали на заводах м. Дрездена, де запаковували уцілілі речі, для відправки до Радянського Союзу (станки, трансформатори, механізми та інше).

Перед відправою додому, в рідне село, духовий оркестр грав “Прощание славянки”. Поїзд приїхав у м. Ковель, звідки кожен пішов своєю дорогою. Яблунівський хлопець добирався до свого села місяць. І 21 листопада 1945 року він дістався рідної оселі.

При підготовці матеріалу використовувались документи з науково-допоміжного фонду Канівського історичного музею:

- 1) Н.-Д. Ф. – №104;
- 2) Н.-Д. Ф. – №128;
- 3) Н.-Д. Ф. – №129.

Також використовувались свідчення мешканців с. Яблунів Канівського району, записані 22 січня 2005 р.

Шевчук В. В.

ОСОБЛИВОСТІ ГОСПОДАРСТВА ЧЕРКАЩИНИ В ЧАСИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Щоб проаналізувати економічні проблеми воєнного часу в часи німецько-фашистської окупації Черкащини спершу слід звернутися до тих принципів економічної політики Німеччини, які були розроблені керівництвом райху для всіх “східних територій” – тобто до окупованих земель СРСР. Як відомо, існував спеціальний план “Ост”, який визначив основні напрямки німецької політики на цих землях. З початком війни Німеччини проти СРСР він деталізувався в нормативних документах, які видавала німецька окупаційна влада.

Так, уже в кінці червня 1941 року з’явилась директива Герінга про організацію економічного життя на окупованих територіях, де говорилося: “Використання районів, що підлягають окупації, повинно проводитись насамперед в галузі продовольства та нафтового господарства. Одержати для Німеччини якомога більше продуктів харчування і нафти – така головна економічна мета.

Поряд з цим необхідно взяти й інші продукти сировини, настільки це технічно можливо та з врахуванням збереження промисловості в цих областях... Відновлення порядку повинно проводитися тільки в тих областях, в яких ми зможемо добути резерви сільськогосподарських продуктів і нафту” [1, 4–5].

Саме виходячи з цієї директиви німці і проводили політику на території окупованої Черкащини протягом більш як двох років. Правобережну Черкащину німці окупували в липні-серпні 1941 року і утримували до кінця грудня-березня 1944 року, а Лівобережна Черкащина (Драбівський, Золотоніський і Чорнобаївський райони) перебувала під

**НЕ ПІДЛЯГАЄ ЗАБУТТЮ:
нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944)**

німецькою окупацією з вересня 1941 року до вересня 1943 року. Землі нашого краю були включені окупантами до нового адміністративного утворення – райхскомісаріату “Україна” з центром в місті Рівне. Територія райхскомісаріату поділялась на 5 генеральних комісаріатів, а ті – на округи (гебіти). Майже вся територія сучасної Черкащини увійшла до складу Київського генерального комісаріату, крім Монастирищенського району, котрий увійшов до Житомирського генерального комісаріату. Керівниками цих нових адміністративних одиниць були німці.

Водночас було створено допоміжні органи управління з українців – районні управи, які видавали власні нормативні документи, дія яких поширювалася на територію адміністративних районів, створених ще радянською владою. Ці нормативні документи дублювали і конкретизували ті документи, які видавались в генеральних комісаріатах в Києві і Житомирі. Також в кожному селі німці призначали старосту і сформували так звану народну поліцію з українців. Цим німці створювали для населення ілюзію існування місцевого самоврядування.

Згідно наказу німецького міністра східних територій Розенберга в серпні 1941 року на окупованих територіях запроваджувалась обов’язкова трудова повинність для всіх жителів віком від 18 до 45 років. Вони і далі повинні були працювати на діючих господарських об’єктах, які тепер переходили під німецький контроль. Було оголошено, що за роботу буде видаватись “винагорода за справедливо визначеними ставками. Соціальне забезпечення трудозобов’язаних і їх сімей здійснюватиметься в обсязі можливого” [2, 28–29].

Непрацюючі робітники і службовці міст повинні були зареєструватись на біржах праці, які були відкриті новою владою. При виклику вони повинні були негайно з’являтись на біржі праці, звідки їх примусово направляли на види робіт, які були в наявності.

Аграрна політика окупантів базувалась спочатку на

директиві Розенберга “Відношення до колгоспів”, яка передбачала збереження колгоспів під іншою назвою – “громадські господарства”. Згодом ця назва диференціювалася на дві інші – “громадські двори” і “сільськогосподарські общини”. Колишні радгоспи реформували в “державні господарства”. Наприклад, колишній радгосп в Черкасах отримав назву “державне господарство №17”. Німці призначили нових керівників цих господарств, а селяни і далі повинні були ходити на роботу в колишні колгоспи і радгоспи. Вівся суворий облік щоденних виходів на роботу. Прикладом такого чіткого обліку є трудові табелі працівників Миколаївського господарського двору в м. Золотоноша за 1942 рік [2].

Громадські двори повинні були виконувати обов’язкові постачання господарської продукції для німецької армії. За працею селян стежили наглядачі, які особливо жорстоко карали за крадіжки продукції. Житель села Лебедин Шполянського району М. К. Гриштопа так згадує про свою працю в громадському дворі: “В Лебедин часто приїжджали наглядачі з Шполи і Матусова, які контролювали всі виробничі процеси на полі. За найменшу провину нещадно били нагаями. Особливо перепадало за запізнення на роботу або її передчасне залишення. Так, наглядач Небе одного разу настільки жорстоко побив Єфрема Лисенка, що той кілька днів лежав, бо не міг зовсім ходити. А Ольгу Онищенко за збирання колосків на полі, незважаючи на її вагітність, посадили в тюрму”.

Інший очевидець тих часів, жителька села Топильна Є. М. Плахотнюк, якій на початку війни виповнилось 20 років згадує таке: “Я продовжувала ходити на польові роботи в колгосп. Як і раніше, нам записували трудовні, а потім нараховували незначну плату зерном або радянськими грішми, якими люди продовжували користуватись. Ми дуже боялись німців, бо за найменший непослух вони жорстоко били. Працювати було важко, тому що техніки майже не було, все приходилось робити вручну. Не вистачало робочих

рук, бо більшість чоловіків було на фронті. Дехто із сміливіших брав участь у нелегальному розподілі обмолоченого зерна, гороху, сочевиці, ухитряючись обдурити німців і щонебудь принести додому. Крім того певний доход давала присадибна ділянка землі (50 соток), завдяки чому тримали невелике господарство – свині, кози, птицю, корову. Це дозволило вижити під час війни”.

Районні управи, за вказівкою німців, час від часу проводили наради за участі старост сіл і керівників громадських господарств, на яких з'ясовували питання підготовки до сівби (весною), до збору врожаю (влітку), оранки та зяб (восени). Значна увага приділялась питанням ветеринарії, щоб не допустити хвороб свійських тварин. З'ясовували і інші питання. Наприклад, районна нарада в Черкаській районній управі в кінці січня 1942 року розглянула три питання:

1. Стан виконання податків
2. Підготовка до весняної сівби
3. Виконання завдань з лісовивозу [3].

Як бачимо, першим пунктом стояло питання про сплату селянам натуральних податків ще й з свого присадибного господарства: картоплею, насінням соняшника, молоком, м'ясом. Зокрема, власники корів повинні були в 1941 році щомісяця здавати по 20 л молока від корови на маслозаводи, діяльність яких німці повсюдно відновили, оскільки масло потрібно було для калорійного харчування солдат німецької армії. У 1942 році ця норма зросла до 30 літрів на місяць або 360 л на рік. А на 1943 рік було встановлено річну норму в 700 літрів [4].

Також з метою збільшення постачання м'яса в січні 1942 року Черкаська районна управа ухвалює постанову “Про розвиток свинарства”, згідно якої селяни зобов'язувались отримати від усіх свиноматок не менше одного опоросу. Забій свиней дозволявся лише з письмового дозволу старости села при умові, що замість відгодованої для забою свині на відгодівлю буде обов'язково поставлений молодняк [5].

А за наказом по Смілянській окрузі взагалі також заборонявся продаж коней – з метою збереження робочого тягла для проведення посівної весною 1942 року. Справжньою причиною появи цього наказу стала і нестача коней в деяких частинах німецької армії. Більше того, в 1942 році почалися свавільні конфіскації німецькими солдатами коней, корів, свиней і птиці у місцевого населення, що викликало ріст його невдоволення діями німців.

Проте в 1942 році, після поразки вермахту під Москвою, в аграрній політиці з'являються нові акценти. В українських газетах, що виходили в Черкасах, Звенигородці, Смілі, Тальному з'явилися статті про те, що німецька влада є прихильником приватного землеволодіння і селянам обіцялось в майбутньому передати землі в особисте користування, але при умові добросовісної сплати ними натурподатків. Так, весною 1942 року в Звенигородському окрузі (гебіті) вперше почався процес передачі частини колгоспної землі у приватне володіння селянам. Більше 2000 осіб, серед яких було 144 розкуркулених радянською владою, отримали 893 гектари землі як доповнення до своїх присадибних ділянок. З них більш як третина (706 осіб) були жителями великого села Сигнаївка Шполянського району, які отримали 389 гектарів землі [6].

Одночасно пропагувався процес благоустрою сіл під керівництвом старост села. Як приклад, в місцевій пресі наводилось село Матусів Шполянського району, де під керівництвом старости М. Олійника (колишнього розкуркуленого) і його секретаря Кривенка було проведено великий обсяг робіт з озеленення села, повним ходом ішла відбудова церкви і почались роботи із створення нового ставка [7].

А весною 1943 року після поразки під Сталінградом німці почали перетворювати деякі громадські двори (колишні колгоспи) у хліборобські спілки. Членам спілок для особистого користування тепер відводилась частина колгоспної польової землі. Весь зібраний з неї врожай ставав власністю селянина, проте він повинен був сплатити певні податки [8].

Це була вимушена поступка німецької влади з метою здобути більшу прихильність місцевого селянства. Проте така політика була недостатньо послідовною, і хліборобських спілок, які мали стати виробничими кооперативами типу артіль у великій кількості створено не було. Крім того, 1942 і 1943 роки характерні початком вивезення населення на роботу в Німеччину, що викликало велике невдоволення українців.

Щодо промисловості, то окупанти проводили в нашому краї таку політику. Великі заводи, роботу яких вдалося відновити, перейшли під безпосереднє німецьке управління. Це стосувалось, зокрема рафінадного і консервного заводу в Черкасах і цукрового заводу в селі Матусів Шполянського району. Було відновлено роботу більшості маслозаводів, які переробляли молоко на масло, котре йшло на харчування солдатів німецької армії.

Наприклад, в селі Матусові цукровий завод очолив німець Шмідт, який наказав робітникам приступити до роботи. Тому під час німецької окупації завод три сезони виробляв цукор для німецьких потреб. Робітники отримували зарплату в колишніх радянських карбованцях, які німці оголосили дійсними при розрахунках. На початку 1942 року було унормовано розміри оплати робітників на усіх промислових підприємствах. Згідно розпорядження райхс-комісара України Коха “Про врегулювання заробітної платні та умов праці промислового робітництва” встановлювалось шість груп робітників. До першої групи зараховували учнів, які навчались робітничим професіям. Вони отримували по 75 копійок за одну годину роботи. До другої і третьої групи зараховували малокваліфікованих робітників, які отримували від 90 копійок до 1,20 карбованця за годину, а до четвертої-шостої групи зараховували кваліфікованих робітників, розмір зарплати яких залежав від віку: 18–19-річні отримували по 1,4 крб. за годину, 20–21-річні – по 1,6 крб., а старші 21 року – по 1,7 крб. за годину [9].

Таким чином місячна зарплата робітників становила в межах 150–300 карбованців. Це давало змогу робітникам прохарчувати себе і свої сім'ї, оскільки нова влада ввела регулювання цін на ринку. Так, в кінці 1941 року було встановлено, що ціна 1 кг картоплі не повинна перевищувати 50 коп., 1 кг сала – 30 крб., 1 кг житнього хліба – 80 коп., 1 кг свинячого м'яса – 12 крб., масла коров'ячого – 30 крб., цукру-піску – 4 крб., молока – 2 крб. за літр.

Але реальні базарні ціни перевищувати регульовані в 2–3 рази, тому німці змушені були ввести продуктові картки для робітників і службовців міст. Завдяки цьому голоду під час німецької окупації не було, проте рівень споживання харчів був невисоким.

Але частина робітників залишилась без роботи, тому що під час боїв багато заводів були дуже зруйновані або їх обладнання встигли вивезти при відступі радянські війська. З цієї причини перестав працювати машинобудівний завод імені Петровського в Черкасах, цукровий завод в Шполі і насінневий завод в селі Лебедин Шполянського району. Хоча останній німці спробували знову запустити в дію. Було призначено цивільну адміністрацію заводу на чолі з німцем фон Ангерном, очікували надходження нового заводського обладнання з Німеччини. Але воно не надійшло і тому фон Ангерн наказав готувати невеликі партії насіння цукрових буряків вручну. Робітники мусили віяти насіння лопатами та крутити механізми руками. Але продуктивність такого виробництва була невисокою [10, 80].

Також німецька влада вживала певних заходів для відновлення місцевої промисловості. Для цього колишні невеликі державні підприємства передавали в оренду підприємливим людям, які могли відновити їх роботу. В першу чергу це були підприємства з переробки продукції сільського господарства. Наприклад, в Смілянському районі досить швидко запрацювало 79 млинів, 6 олійниць, 22 просорушки, 2 тартаки, броварня в Смілі, шкіряний і миловарний заводи [11].

Невдовзі запрацювало і цвяхове підприємство та цегельний завод в Черкасах. Також восени 1941 року в Черкасах на території колишнього технікуму механізації сільського господарства було відкрито середню технічну школу для підготовки кадрів робітників заводів. При школі було створено чавунний цех, де у вагранках почали розтоплювати чавун, з якого виливали деталі для машин і механізмів. Згодом вступив в дію і мідний цех, де почали витоплювати мідь. Працювали також ковальський і слюсарний цехи, які використовували струм власної електростанції [12].

Метал був потрібний і для виготовлення запасних частин для сільськогосподарської техніки, яка де-не-де лишилася в зруйнованих машинно-тракторних станціях (МТС) і яку радянські війська не встигли вивезти при відступі. Німецькій владі вдалось відновити роботу Черкаської МТС, яка надавала послуги громадським господарствам при сівбі, оранці, збиранні врожаю. Також в Черкасах, на вулиці Ільїна, 147, на території колишньої автошколи Головцукру було відкрито автотракторну майстерню, де ремонтували комбайни, молотарки, жатки, віялки, трактори, плуги, сівалки, снопов'язалки, електромотори, виконуючи слюсарні, токарні та інші механічні роботи [13].

Проте техніки на селі було катастрофічно мало, тому як тяглову силу використовували переважно коней і волів. Також в громадських господарствах німці розширювали використання ручної праці людей. Так, в розпорядженні рейхскомісара України Коха генеральному комісару Київської округи від 22 січня 1942 року говорилося: “Зважаючи на нестачу пального і коней... найлегше провести обробіток полів, якщо повністю і безцеремонно використати людську робочу силу... Лише застосувавши ручну працю, можна перекопати землю для весняної сівби зернових. Якщо задіяти 50 тисяч чоловік, кожен з яких за день в середньому скопуватиме 100 кв.м, щодня можна обробити 500 га землі. Виконавцем цих заходів буде поліція” [14].

Німецька влада також зберегла структури колишньої радянської споживчої кооперації. Їхні організації повинні були продовжувати заготівлю залишків сільськогосподарської продукції у населення, але тепер всі вони передавались окупантам. Частина продукції заготовлялася в обов'язковому, примусовому порядку. Так, в грудні 1941 року згідно наказу Черкаської районної управи всіх приватників і установи було зобов'язано “провести обрізку волосу хвостів усіх коней, яке підлягає обов'язковій здачі до склепу райспоживспілки в Черкасах, а по селах – споживчим товариствам по ціні 40 крб. за 1 кг. За виконанням наказу слідкуватиме народна поліція району” [15].

Часто на заготпунктах споживспілки обманювали довірливих селян. Ось що згадує про це житель Шполи Уманець А. І.: “Мені тоді було 8 років. Жили ми з мамою в селі Товмач. Вона працювала на польових роботах у громадському господарстві, робила все вручну. Держали корову, від якої щодня я відносив по 2 л молока на молочарню – такий був податок. А хто не виконав плану поставок молока, то забирали корову. І ось ми почули оголошення, що Товмацький заготпункт купує у населення зібрані лікарські рослини. Мама сказала: “Толю, ти вже великий, бери сестричку Ніну і йдіть збирати лікарські рослини. Висушите і здасте в заготпункт. Та щось і заробите”. Ціле літо ми ходили, збирали, сушили і здавали рослини. Але грошей так і не одержали, бо нам сказали, що це входить у сплату податків”.

Німецька влада в 1941 році почала сприяти відновленню дрібного приватного підприємництва, яке мало задовольняти попит місцевого населення на повсякденні товари широкого вжитку та побутові послуги. Цими питаннями займалися торговельна, фінансова і промислові секції районних управ. Промислові секції видавали дозволи всім бажаючим на заняття різними промислами, після чого дозвіл реєструвався за певну плату у фінансовій секції і більш ніяких документів оформляти було непотрібно. Такий спрощений

порядок видачі дозволів (патентів) сприяв тому, що вже в вересні-жовтні 1941 року в Черкасах, Золотоноші, Звенигородці, Смілі, Умані, Тальному підприємливі люди почали масово займатись різними промислами: голярським, шевським, чинбарським, кравецьким, ковальським, бляхарським, слюсарським, теслярським, столярським, мулярським, склярським, годинникарським, а також візництвом і рибальством. Відкривались і приватні заклади різного типу. Зокрема, в Черкасах стала працювати їдальня “Вільна Україна” і заїжджий двір з готелем “Щаслива Україна” [16].

Тут слід зауважити, що німецька влада восени 1941 року спеціально дозволяла публікувати в окупаційній пресі матеріали про боротьбу українців в минулому за свою незалежність, щоб протиставити національні ідеї комуністичним. Але в 1942 році матеріали такого змісту зникають із шпальт газет і починають пропагуватись ідеї про необхідність сумлінної праці на благо Німеччини як визволительки українського народу від комуністичного режиму. Проводиться думка, що під владою Німеччини українцям буде жити значно краще, ніж при комуністах. Про незалежну Україну вже немає і згадки.

Проте реальне життя було іншим. У зв'язку з необхідністю збільшення грошових ресурсів на воєнні потреби в середині листопада 1941 року в нашому краї вводиться прибутковий податок на зарплату робітників і службовців, які працюють за наймом. Розмір податку становив від 6% до 13% від суми заробітку.

Крім того мали тенденцію до зростання і ціни на “чорному ринку”. Селяни відмовлялись продавати продукти за регульованими базарними цінами, а продавали їх на дорогах при в'їзді до міста за дорожчою ціною або обмінювали на промислові товари, яких не вистачало в торгівлі. Справедливості ради слід сказати, що німці дозволяли виробляти деякі з цих товарів у промислових артілях і промислових кооперативах. Так, протягом 1942–1943 років у Черкасах

працювали такі промислово-виробничі кооперативні товариства як “Шкіряний завод”, “Валяльна фабрика” і “Металокombінат”, а також гудзикова фабрика Черкаської спілки кустарно-промислових і сільськогосподарських товариств [17].

Проте виробнича потужність цих підприємств була низькою і вони покривали потреби місцевого населення лише частково. Одяг і взуття у більшості населення був ще довоєнний.

У фінансово-грошовій системі окупаційна влада проводила досить кваліфіковану політику з метою недопущення росту цін і інфляції паперових грошей, тобто прагнула зберегти фінансову стабільність. Було оголошено, що в обігу продовжують функціонувати радянські карбованці. А після початку випуску в місті Рівне в березні 1942 року нових, уже українських грошей (з написами як українською, так і німецькою мовами), людей заспокоювали, що наявні у них радянські карбованці не пропадуть і поступово будуть обмінюватись на нові українські гроші. В деяких районних центрах було створено банківські установи, які приймали вклади від фізичних і юридичних осіб і здійснювали кредитування під векселі або крамові забезпечення організацій (тобто під товари легкої промисловості). Такі операції виконували народний банк в Черкасах та господарський банк в Умані. Зокрема вони приймали на зберігання від населення грошові вклади під 2,5% річних [18].

Німецькій владі вдалося уникнути високого рівня інфляції, а нові українські гроші мали певну довіру у населення. Про це свідчить той факт, що люди зберігали ці гроші у домашніх схованках як заощадження.

Підсумовуючи особливості економічного розвитку нашого краю в роки німецької окупації, ми, очевидно повинні дещо відійти від стереотипів минулого про абсолютно грабіжницький характер економічної політики окупантів [19, 62].

Адже, як ми бачимо з архівних документів, німці проводили заходи з відновлення роботи зруйнованих підпри-

ємств, створювали умови для розвитку приватного підприємництва, регулювали зарплату і ціни, стабілізували грошовий обіг. Слід визнати і той факт, що голоду на окупованих територіях не було, хоч і життєвий рівень залишався низьким. Німці не допустили епідемій інфекційних хвороб (як це було під час Першої світової війни), оскільки все-таки підтримували на пристойному рівні стан медичного обслуговування населення.

Проте не слід ідеалізувати новий німецький порядок в економіці. Адже німці бачили Україну передусім своєю колонією – джерелом дешевої сировини і робочої сили, хоч офіційно про це і не говорили. Це стало остаточно відомо уже після війни, коли були опубліковані таємні німецькі документи, зокрема записи розмов Гітлера з райхскомісаром України Кохом. Ось фрагмент цієї розмови у вересня 1941 року: “Фюрер і райхскомісар відкинули ідею вільної України... Фюрер представив англійське панування над Індією як найбільш достойну мету наших зусиль щодо управління на Сході... Український селянин не знає почуття обов’язку... Було б помилкою дати освіту місцевим людям” [20, 532; 20, 553].

Тому німці піддавали Україну великій економічній експлуатації. Зокрема, з червня 1941 року до березня 1943 року Україна поставила райху близько 6 млн. т зерна, 1,37 млн. т картоплі, 49000 т масла, 220000 т цукру, більше 2 млн. голів рогатої худоби, 450000 свиней, 406000 голів овець, 14 млн. свійської птиці [20, 613–615].

Крім того, весною 1942 року почався вивіз української молоді на роботу в Німеччину. Всього з Черкащини було вивезено більше 83200 чоловік, в т.ч. з Звенигородського району – 8875, Уманського – 11026, Городищенського – 5986, Корсунь-Шевченківського – 5630, Шполянського – 3068 [21, 92].

Це викликало все більший спротив місцевого населення, який вилився в широкий антифашистський рух Опору. Німці відповіли жорстоким терором. Наслідком цього стало

погіршення економічної ситуації на окупованих територіях. А коли влітку 1943 року почалося вигнання ворога з Лівобережжя, то економічна експлуатація українців ще більше посилилась. А перед самим відступом окупаційна влада почала конфіскувати у селян що могла, а також нищити різне майно. Такі дії передбачав наказ німецького командування від 7 вересня 1943 року: “На випадок відступу слід повністю знищувати на території, яка залишається, всі... житлові приміщення, машини, млини, колодязі, скирти з сіном і соломою. Усі без винятку будинки слід спалювати...”

На всіх лежить обов’язок подбати про те, щоб залишена територія протягом тривалого часу не могла використовуватись для воєнних цілей і для потреб сільського господарства” [22, 51–52].

Але внаслідок стрімких наступальних дій радянської армії виконати цей наказ повністю німецькі солдати не встигали, хоч збитків господарству нашого краю завдали дуже великих.

Отже, економічна політика окупантів на Черкащині пройшла в своєму розвитку три етапи:

- 1) певне сприяння розвитку економіки в 1941 році;
- 2) посилення економічної експлуатації в 1942 – влітку 1943 р.;
- 3) жорстокі методи економічного грабунку восени 1943 – на початку 1944 року.

Внаслідок таких дій рівень економічного розвитку весь час знижувався. Тому в цілому економічна політика окупантів мала для Черкащини негативні наслідки.

-
1. *Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні : зб. докум. – К., 1963.*
  2. *Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-1820. – Оп. 1. – Спр. 17, 26.*

3. ДАЧО. – Ф. Р-51. – Оп. 1. – Спр. 67. ДАЧО. – Ф. Р-51. – Оп. 1. – Спр. 67.
4. ДАЧО. – Ф. Р-51. – Оп. 1. – Спр. 67. (Українська думка. – 1942. – 29 січня).
5. ДАЧО. – Ф. Р-2414. – Оп. 1. – Спр. 21. (Рідне слово. – 1942. – 7 травня).
6. ДАЧО. – Ф. Р-2414. – Оп. 1. – Спр. 21. (Рідне слово. – 1942. – 4 липня).
7. ДАЧО. – Ф. Р-51. – Оп. 1. – Спр. 67. (Українська думка. – 1943. – 5 липня).
8. ДАЧО. – Ф. Р-2414. – Оп. 1. – Спр. 21. (Рідне слово. – 1942. – 9 лютого).
9. Єлінецький І. Роки і люди / І. Єлінецький. – Черкаси, 1996.
10. ДАЧО. – Ф. Р-2404. – Оп. 1. – Спр. 31. (Українські новини. – 1941. – 1 жовтня).
11. ДАЧО. – Ф. Р-51. – Оп. 1. – Спр. 67. (Українська думка. – 1942. – 22 січня).
12. ДАЧО. – Ф. Р-51. – Оп. 1. – Спр. 66. (Українська думка. – 1941. – 19 жовтня).
13. Падалка С. Хрестоматія з новітньої історії України (1917–1945). – К., 1998.
14. ДАЧО. – Ф. Р-51. – Оп. 1. – Спр. 66. (Українська думка. – 1941. – 4 грудня).
15. ДАЧО. – Ф. Р-51. – Оп. 1. – Спр. 66. (Українська думка. – 1941. – 21 жовтня).
16. ДАЧО. – Ф. Р-44. – Оп. 1. – Спр. 6-10.
17. ДАЧО. – Ф. Р-23. – Оп. 1. – Спр. 11.
18. Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область. – К., 1972.
19. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Л., 1993.
20. Велич подвигу народного: тези матер. наук.-практ. конф. – Черкаси, 1995.
21. Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років : зб. докум. та матер. – Черкаси, 2000.

Коваленко І. В.

ДОЛЯ ОСТАРБАЙТЕРІВ ЧОРНОБАЇВСЬКОГО РАЙОНУ

Однією з найболючих сторінок в історії українського народу періоду Великої Вітчизняної війни є доля остарбайтерів – людей, які насильно були вивезені до Німеччини на каторжні роботи, щоб забезпечувати воєнні потреби фашистської армії.

Для функціонування військової економіки фашистська Німеччина змушена була постійно шукати іноземну робочу силу. Після окупації європейської частини СРСР, згідно з планом “Ост” фашистська влада почали систематично вивозити на примусові роботи до Німеччини робочу силу з окупованих територій. Спершу серед населення було поширено розпорядження про добровільний набір робочої сили. Тим робітникам, які добровільно згодилися поїхати на роботу до Рейху, обіцяли “золоті гори”, але бажаючих було дуже мало, їхня кількість не могла задовольнити все зростаючі потреби німецької економіки в дармовій робочій силі. Починаючи з березня 1942 року окупаційна влада почала насильницький набір остарбайтерів: українців, росіян, білорусів. Більшість цих робітників становили українці, оскільки вся територія України була окупована і фашисти чинили над мирним населенням безчинства і поводитись як нелюди.

6 березня 1942 року після виходу циркуляра Розенберга, в якому було сказано, що відповідно до вимог Геринга райони Сходу повинні дати 627 тисяч робітників, з яких 527 тисяч треба набрати на Україні(237 тисяч – для промисловості, 290 тисяч – для сільського господарства). 21 березня 1942 року Фріца Заукеля було призначено відповідальним за набір іноземної робочої сили. Його завдання полягало в

тому, щоб направити в Рейх один мільйон шістсот тисяч іноземних робітників до 24 липня 1942 року. Для проведення цієї акції німецькі відповідальні особи застосовували ті методи, які вважали за необхідні. Для початку було вирішено провести перепис населення, здатного працювати в Німеччині. Набір проводили по всій Україні, але часто план набору порушувався, бо німецькі керівники на окупованій території намагалися вводити в дію підприємства і самі потребували робочої сили. Особливим розпорядженням окупаційної адміністрації було дещо обмежено прийом робітників на місцеві підприємства і посилено набір до Німеччини. З 1 квітня до 24 липня 1942 року служба Заукеля набрала на роботу до Німеччини майже 1,5 мільйона робітників.

Не обминула доля оstarбайтерів і жителів сіл Лукашівської сільської Ради. Ось долі лише декількох із них.

Батир Оксана Сергіївна, була ще дуже молодою коли фашисти окупували Григорівку і почали забирати молодь до Німеччини. Брала не молодше 18 років але її замість своєї дочки в Німеччину відправила мачуха із документами рідної дочки. 5 травня 1942 року разом з іншими дівчатами вирушила до Чорнобаю, а далі в Золотоношу на станцію, звідки дорога пролягла в чужі краї. Так, із сльозами на очах, із болем у серці залишила Оксана рідний край. На краю села підбрала біля крайньої хати грудочку рідної землі, з якою не розлучалася і на чужині. Оксана Сергіївна пригадує перше бомбардування Києва, де їм довелося заночувати. Вперше вона побачила страхіття війни і руйнувань. Із Києва, під посиленням конвоєм повезли далі на захід. При спробі втекти – розстрілювали на місці. У дорогу видали пайок: хлібину з проса, 2 яйця і шматок ковбаси. Цей пайок був розрахований аж до польського кордону. З Перемишля бранців відправили в м. Франкфурт-на-Майні, там декілька днів проживали в таборі – розподільнику. За цей час проходили огляд лікарів. Усіх дівчат було поділено на три групи: перша група – на шахти, друга – на заводи, третя – до хазяїнів. Оксану Батир

взяли хазяї на сільськогосподарську ферму в с. Індісен. Хазяїна було звати Шефер Юстус. У її обов'язки на фермі входило: прибирати в кімнатах, готувати їжу, прати одяг та доглядати за двома хазяїйськими синами.

Оксана Сергіївна пригадувала випадок, як хазяйка побачила написаного нею листа додому німецькою мовою і була дуже здивована звідки у неї такі знання. Вона пояснила, що мову вивчала в школі. Після цього випадку хазяїни обговорювали події так, щоб вона не чула. Найчастіше приховували інформацію із фронту, але по їх поведінці можна було зрозуміти, що фронт котиться на захід. Вони після зведення Інформбюро були сердитими і знервованими.

Найважчими були дні, коли хазяї отримали звістку про загибель сина на фронті. “Ми ходили перелякані і припишкли, намагалися не попадатися хазяїнам на очі, бо боялися їхньої ненависті, адже він загинув від рук наших солдатів”. Хазяйка була наскільки вбита горем, що на нас не звертала уваги і не застосовувала покарань.

Крім українців в господарстві працювали і поляки. З одним із них Оксана там одружилась і народила сина Гришу. Це зробило її життя щасливішим, але щастя тривало не довго. Після визволення американськими військами німецької території всіх робітників відправляли на Батьківщину, але виїхати разом із сім'єю Оксані не вдалося: їй не дозволили залишитися в Польщі, а йому – приїхати на Україну. Вона і досі пам'ятає той день, коли їх силоміць посадили в різні ешелони. В дорозі син тяжко захворів на запалення легенів і, проживши кілька тижнів в Україні, помер. Спроби відшукати чоловіка не увінчались успіхом. Вдома, в хаті мачухи життя було не солодким і Оксана Сергіївна поїхала на Донбас на відбудову шахт...

А ось інша історія – Батир Любові Афанасіївни. Вона народилась у багатодітній сім'ї, була старшою із чотирьох дітей. З перших днів війни батько пішов на фронт, а вона допомагала матері доглядати дітей. Коли прийшло розпо-

**НЕ ПІДЛЯГАЄ ЗАБУТТЮ:
нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944)**

рядження про набір робочої сили до Німеччини їй виповнилось 15 років. Згадує Любов Афанасіївна: “Одного вечора прийшов староста і звелів збирати речі і з’явитися в управу. Разом з іншими дівчатами ми там переночували, а вранці 5 травня під охороною повезли в Чорнобай, а звідти в Золотоношу. Разом зі мною була подруга Оксана, з нею разом ми потрапили у Франкфурт-на-Майні. З табору-розподільника я потрапила на військовий завод “Адлер”, на якому пропрацювала 1,5 роки. Умови праці і життя були дуже важкі. Працювали по 12 годин у 3 зміни, виготовляли деталі до якоїсь техніки. Жили в дерев’яних бараках, які постійно охоронялись, на роботу і з роботи водили під конвоєм. На одязі носили обов’язкову нашивку “Ост”, що означало – робітник із сходу. Разом із нами на цьому заводі працювали і німецькі робітники, але це були діти і старі. До українців вони ставились по-людському: могли дати із своєї пайки хліба, поділитись іншими харчами, бо їх годували краще і платили більше. За роботу платили 3 марки на тиждень, але купити на них щось було важко, бо в місто нас не випускали. Іноді нам приносили одяг і взуття, але так, щоб не бачили наглядачі, бо тоді всім буде лихо. Нам було заборонено розмовляти з німецькими робітниками, за одне слово вже жорстоко карали.

Коли американські літаки почали бомбити Франкфурт, то барак і завод було зруйновано, і всю іноземну робочу силу перевезли у місто Пасау на військовий завод “Вельдвер”, де я працювала до закінчення війни. Коли американці визволили місто, всіх українців перевезли в розташування радянських військ. Додому ми добиралися самотужки, хто чим міг”.

Не кращою була доля ще однієї жительки села Григорівка Кравченко Антоніни Андріївни, яка також побувала у фашистському пеклі і поділилася гіркими спогадами. Антоніна Андріївна була найстаршою серед 5 дітей. Під час окупації разом з матір’ю працювала на окупаційний режим,

виконувала різні польові роботи. Одного дня мати захворіла і не вийшла на роботу, а донька залишилася, щоб доглядати дітей. Надвечір того ж дня з управи прийшло повідомлення збиратися у дорогу. Це сталося навесні 1942 року. З вечора дівчат привезли в Чорнобай, де вони переночували, а на ранок, під пильним конвоєм, повезли в Золотоношу.

Війна закинула Антоніну Андріївну в м. Бохум, де вона до визволення працювала на заводі “Тонтроп”, який випускав “болванки” до снарядів. Їй довелося працювати спочатку ученицею, а потім самостійно на підйомному крані. Працювали по 12 годин у 3 зміни, у її зміні крім неї – решта німці. На заводі крім оstarбайтерів працювали і військово-полонені французи і бельгійці.

Жили робітники у спеціальних дерев'яних бараках за містом. Бараки були обнесені колючою проволокою, а на вуглах – сторожові вишки з охороною. На роботу водили під конвоєм і забороняли розмовляти як із своїми, так і з німцями, які тут працювали. Бараки поділялися на чоловічий і жіночий, в кожному проживало по 3 тисячі осіб. У жіночому бараці ще проживали сім'ї, які добровільно приїхали сюди на роботу, але умови праці і проживання для всіх були однакові – жахливі. Годували “баландою” – так цю невідомо з чого страву називали українці. Хліба давали на день не більше 200 грамів. За роботу отримували по 3 марки за тиждень і, якщо вдавалося вийти в місто, то купували брукву або морожений томат, щоб хоч трошки підхарчуватись. Щоб вийти в місто, вдавались до хитроців – вийшовши з табору, коли чергував “добрий” охоронець, знімали нашивки “Ост”, і вільно ходили по місту.

Для роботи видавали спецодяг: штани і піджак, але вони були такі незручні, що їх доводилося перешивати на спідниці. Взуття було дерев'яне, обтягнуте якоюсь тканиною. Іноді в табір завозили ношене взуття і одяг, вивертали серед подвір'я, щоб робітники розбирали. Але люди були такі худі і виснажені, що жодна річ їм не підходила. Для іноземців

**НЕ ПІДЛЯГАЄ ЗАБУТТЮ:
нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944)**

майже не було ніякої техніки безпеки, майже щодня гинули люди під час роботи. Працювали без вихідних, перепочинок був лише між змінами. В разі якоїсь хвороби – в таборі була лікарка – грекиня, яка оглядала хворих, щоб підтвердити хворобу. Найчастіше робітники хворіли на ангіну, тоді їх залишали на 1–2 дні, щоб підлікуватись.

На цьому заводі Антоніна Андріївна пропрацювала понад два роки. Визволення від каторги прийшло з американськими військами на весні 1945 року. Спочатку американська авіація бомбила місто, а через два дні війська ввійшли в Бохум і звільнили всіх каторжан. Їх відправляли до розташування радянських військ на другий берег річки Ельби. Там стояли радянські війська і всіх прибулих розміщували у тимчасовому таборі у місті Магдебург, звідки щодня відправлялись ешелони на Батьківщину. Одним з таких ешелонів Антоніна Андріївна доїхала до Бреста, а вже звідти власними силами добиралась до рідної домівки.

Це лише декілька сторінок із долі українських оstarбайтерів. Їх можна було ще продовжувати і вони вмістилися б в десятки томів спогадів, які пронизані гіркими сльозами, втраченим здоров'ям, безсонними ночами, коли боліла душа і давалися в знаки давні хвороби.

-
1. В. Косик. *Україна і Німеччина у Другій світовій війні* / В. Косик. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993.
  2. Батир О. С. *Спогади оstarбайтерів села Григорівки* / О. С. Батир, Л. А. Батир, А. А. Кравченко.

Щербина М. М.

ОСЕРЕДКИ “ПРОСВІТИ” НА ЧЕРКАЩИНІ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

21 вересня 1941 року фашисти захопили Драбів, і на всій території Черкащини запровадили окупаційний режим. Для підтримання нового порядку було створено німецьку цивільну й українську допоміжну адміністрації. Остання повинна була сприяти окупантам у поневоленні корінного населення.

Нацистський окупаційний режим супроводжувався масовими розправами, грабунками, нищенням матеріальних і духовних цінностей. Здавалося, що суспільно-політичне та духовне життя краю повинно було завмерти. Проте, навіть у таких складних і несприятливих умовах воно не зупинилося. Свідченням цього є намагання налагодити культурно-просвітницьку роботу в умовах окупації, яку взяло на себе товариство “Просвіта”.

На Черкащині спроба відновити “Просвіту” була здійснена в 1941–1942 роках. Звичайно, документи самої “Просвіти” цього періоду не збереглися. Проте, встановити факти діяльності цього товариства в окремих містах краю можуть допомогти архівні документи. Це, зокрема, українські газети, які з дозволу німецької окупаційної влади видавалися місцевою допоміжною адміністрацією.

На Черкащині такі газети друкувалися у Звенигородці (“Рідне слово”), Золотоноші (“Українське слово”, “Золотоніські вісті”), Смілі (“Українські новини”), Тальному (“Тальнівський вісник”), Умані (“Уманський час”), та Черкасах (“Українська думка”). Зміст більшості публікацій у цих виданнях був відкрито пронимецький і антибільшовицький. Однак, українські газети цього періоду містять і багато достовірної інформації про господарський та культурно-освітній розвиток краю в роки окупації. Є в них і короткі відомості про “Просвіту”.

Найбільш цінним із вказаних джерел є газета “Українська думка” – орган Черкаської районної Управи, що видавалася з 27 вересня 1941 року. Газета виходила тричі на тиждень: у вівторок, четвер і неділю. Екземпляр видання коштував 20 копійок. Відповідальним редактором був В. Маньківський.

Уже в №4 від 9 жовтня 1941 року “Українська думка” подавала редакційну статтю “До заснування “Просвіти””. В ній говорилося, що “історичні події теперішнього часу” висувають як провідну ідеологію, українську національну ідею. “Тепер настав час для відродження “Просвіти”. В кожному місті знайдеться гурток українських діячів, які могли б закласти філію “Просвіти”. Українська молодь прагне виявити свої здібності і знайти культурну розвагу в організації різного роду самодіяльних гуртків: драматичного, хорового, струнного та духового оркестрів, ансамблю народних інструментів тощо.

Найближчим часом ми повинні мати густу мережу філій “Просвіти”, що покликана розгорнути культурно-виховну роботу серед населення. В селах у цій справі багато залежить від вчителів і сільського активу. Протягом зими “Просвіту” треба заснувати якнайширше, щоб навесні ці перші квіти українських ланів розцвіли пишним квітом, гуртуючи навколо себе мільйони свідомих українців” [1, 5].

Як бачимо, заклик був палким, патріотичним і доволі оптимістичним. Проте, справу вирішували поступово, про що свідчить стаття “Ще нічого не зроблено” за підписом “Просвітянин” в №17 за 9 листопада 1941 року. В ній, зокрема, говорилося: “Трудами місцевого управління вже багато зроблено в напрямку відкриття освітніх установ, але життя вимагає роботи самого населення, щоб наука і культура глибоко просочилися в широкі народні маси”. У кінці публікації автор закликав районний відділ освіти і виховання взяти енергійних заходів щодо пропаганди і організації товариства “Просвіта” [1, 18].

Реального втілення цей і попередні заклики набули вже через два тижні. Так в № 23 від 23 листопада 1941 року в

замітці “Просвіта” в Черкасах” за підписом “Павлович” “Українська думка” повідомляла, що в місті створена ініціативна група з організації товариства “Просвіта” при Черкаському педагогічному інституті та учительській семінарії. До складу цієї групи увійшли колишні діячі “Просвіти”, професори інституту та інші українські діячі. А в наступному номері за 25 листопада 1941 року в статті “Питання нашого часу” за підписом “П. Тюлін” подану велику змістовну публікацію про історію заснування і діяльність “Просвіти” на Галичині з 1868 до 1918 роки [1, 24–25].

І нарешті, в № 25 за 27 листопада 1941 року в статті “Перші збори товариства “Просвіта”” за підписом “А.Ч.” вказано, що 22 листопада в педінституті відбулися установчі збори товариства. Присутніх було 50 осіб. “На зборах виступали лектори, професори, студенти. Після обговорення затверджено проекти структури секцій “Просвіти” професора Мороза, а саме: секції культу, співів, драми, музики, історії, мови та літератури, місцевої природи, німецької мови, фізкультури і спорту, секції друку та фінансово-господарча”. Керівний центр “Просвіти” зосереджувався в педінституті. Головою товариства обрано Буркацького Т. О., заступниками – Анатазевича П. А. та Демченко К. О., секретарем – Остапенко І. Г., техсекретарем – Бей В. К. [1, 26].

У цьому ж номері містилась замітка “Ми повинні це зробити!”, в якій автор (П. Тюлін) звертався з новим закликом про організацію “Просвіти” з поясненням щодо форм роботи, правил членства, самофінансування та з пропозицією використати приміщення колишніх клубів та хат-читалень, зокрема колишній клуб цукровиків на Кривалівці, де вже приступили до організації бібліотеки, а силами духового оркестру відремонтовано музичні інструменти [1, 26].

З ініціативи товариства 14 грудня 1941 року в залі педінституту відбувся художній вечір. Співочий гурток під керівництвом учителя музики п. Шевченка виконав український гімн, “Заповіт” і “Думи мої” Т. Шевченка, “Лугом іду,

коня веду”, “Попід мостом”, “Ой на горі та й жінці жнуть” та інші українські пісні. Про цей захід писала “Українська думка” в № 34 від 18 грудня 1941 року [1, 35].

Згадка про “Просвіту” є і в новорічному номері газети від 1 січня 1942 року. На перших двох сторінках у рубриці “Побажання наших читачів” є і новорічне вітання від заступника голови “Просвіти” за підписом “А. Павлович” [2, 12].

Наступним заходом “Просвіти” був Шевченківський вечір, проведений 12 березня 1942 року. Ось що писала про нього “Українська думка” від 17 березня: “Вечір пам’яті Т. Г. Шевченка відкрився змістовною доповіддю учителя О. П. Бондар, після чого відбулася вистава (перший акт з “Назара Стодолі”) і концерт з музичних творів на слова Шевченка у виконанні ансамблю пісні і танців за участю солісток Т. Мишко, М. Шпаківської, Л. Суденко” [2, 12].

Справу патріотичного виховання з 1 квітня розпочало і добровільне спортивне товариство “Січ”, організоване з ініціативи інструктора фізкультури п. Г. Г. Білобрука. Невелика замітка про цю подію була надрукована в газеті за 8 квітня 1942 року [2, 39].

Завдяки українській пресі окупаційного періоду ми знаємо, що спроба відновити “Просвіту” була здійснена також у Золотоноші та Звенигородці [3, 3; 4, 17]. З інших джерел відомо, що товариство “Просвіта” було організоване і у Кам’янці. Ним проводилась просвітницька робота серед населення, драмгуртком ставилися українські п’єси. Головою товариства був учитель Бабич, бухгалтером – М. Ціперко [5, 32].

Проте, за фашистського панування повнокровного функціонування товариства не могло бути. І дійсно, на кінець 1942 року ми вже не знаходимо слідів діяльності “Просвіти” і “Січі”. Що ж сталося? Відповідь на це питання можна знайти на сторінках ґрунтового дослідження професора В. Косика “Україна і Німеччина у Другій світовій війні” (Париж, 1986). На основі численних документів автор показує, що “Січі” та “Просвіти” створювалися підпільною мережею національного

руху опору, зокрема ОУН Мельника і ОУН Бандери. Серед міст, де діяли “Просвіти”, згадуються Київ, Харків, Дніпропетровськ.

В одному із секретних донесень “з окупованих районів Сходу”, направленому в Берлін 9 жовтня 1942 року начальник поліції безпеки і СД доповідав: “Стає все більше очевидним, що “Просвіта” хоче усунути всякий іноземний вплив, враховуючи німецький, і хоче всякими засобами працювати для мети створення незалежної України” [6, 583].

Розцінюючи український національний рух опору як своїх ворогів, окупанти видали в листопаді 1942 року “Секретну німецьку інструкцію стосовно України”. В ній містились основні принципи окупаційної політики, серед яких: “Відібрати культурно-освітні установи, театри, кіно”. Фактично це означало заборону діяльності “Просвіти” [6, 587].

Отже, історія показала, що в роки окупації “Просвіти” були осередками української національної думки. Вони гуртували найбільш свідомих українців, сприяли патріотичному вихованню населення.

-
1. *Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-51. – Оп. 1. – Спр. 65.*
  2. *ДАЧО. – Ф. Р-51. – Оп. 1. – Спр. 66.*
  3. *ДАЧО. – Ф. Р-2414. – Оп. 1. – Спр. 2.*
  4. *ДАЧО. – Ф. Р-2421. – Оп. 1. – Спр. 1.*
  5. *Бушин М.І. Історія Шевченкового краю : 1939–2002 / М. І. Бушин, Н. В. Гудачкова, В. М. Лазуренко, А. І. Лисенко. – Черкаси, 2003.*
  6. *Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Л., 1993.*

Абашіна Л. О.

ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ НА ЧИГИРИНЩИНІ

7 серпня 1941 року фашистські окупанти вступили в Чигирин. 4 бронетранспортери з німецькими солдатами обстріляли військовий обоз в районі нинішньої загальноосвітньої школи №3, а виїхавши на Замкову гору почали обстріл охорони мосту через Тясмин. До кінця дня Чигирин був окупований.

“Місто входить до складу генерального округу “Миколаїв” (центр – місто Миколаїв), що охопив територію Миколаївської (без західних районів) і Кіровоградської областей. У Чигирині створюється німецька адміністрація на чолі з гебітскомісаром Ланге і гебітскомендантом Зігом” [1, 27]. Нова влада швидко освоїлась і ввела “правила життя” для окупованих.

“На підставі наказу Гебітскомісара в межах Чигиринського району від 20 травня 1942 року наказую:

§1. Носити усьому цивільному населенню особисті документи завжди при собі та при вимозі пред’явити німецькій жандармерії або службі порядку.

§2. Всі радіоприймачі, що знаходяться в приватному користуванні негайно здати Райслужбі порядку до 25 травня 1942 року.

Начальник служби порядку м. Чигирин та району Нужденко” [2, 8].

“Наказ № 53 від 2 серпня 1943 року. На основі Олександрійського Гебітскомісаріату

Наказ:

1. Встановити час для ходіння по вулицях місцевого населення з 4 годин ранку до 9 години вечора. Всі розваги до 9 години вечора.

Начальник Чигиринського жандармського поста Керн.

Товариство старшини райуправи П. Запорожченко” [2, 18].

Будь-який непослух негайно карався. “15 вересня 1941 року в Чигирині німецьким гестапо повішено Жовтуненко Єфімію Григорівну за те, що вона не давала рубати декоративні дерева. Повішену не дозволяли знімати кілька днів... 13 грудня 1943 року 4 повішених німцями людей висіли біля колишньої аптеки. Чигиринці боялися зняти трупи навіть після звільнення” [5, 10].

Німецькі окупанти вносять свої поправки і щодо ведення сільського господарства. За розпорядженням коменданта всі працездатні кожного дня повинні були працювати в громадському дворі: орати, сіяти, збирати врожай, а все вирощене відправляти до Німеччини. За найменшу спробу ухилитись від роботи тяжко били, саджали під арешт, погрожували розстрілом. Крім цього, з дворів забирали все, що можна було взяти: корів, свиней, птицю, одяг. Контролювалась будь-яка діяльність громадян. Наведемо кілька прикладів розпоряджень нового уряду щодо ведення сільського господарства.

“Все наявне молоко від удою повинно повністю здаватись на маслозавод через зливні пункти. Молоко завідуючі сепараторних і зливних пунктів мають приймати по неділлях і по вечорах” [2, 12]. “Бажаючі вудити рибу в диких водах повинні брати посвідчення в райуправі до 1 червня. Вартість 10 крб.” [2, 16].

“На підставі розпорядження повітового керівника П. Зіга, райуправа та сільськогосподарське бюро постановляє: громадяни, що будуть працювати своїм тяглом менше 1–2 днів зазначеної норми робіт на тиждень, будуть позбавлені права на користування конем і коня вмісті із возом та упряжкою буде вилучено в громадський двір. Суворо забороняється робити перепродаж коней за межі свого села” [2, 10].

“Генеральним комісаром видано розпорядження, згідно з яким, на кожного птахівника (власника) накладено обов’язок здачі 260 яєць на рік. Власники дворів мають здати в кожному випадкові байдуже чи від 5, чи від 20 курок, лише 260 яєць на рік” [11, 3].

“За роки “нового порядку” населення не одержало жодного літра гасу, жодного метра мануфактури, жодної пари взуття, жодного кілограма солі” [10, 674]. Особливо тяжким було становище молодих хлопців і дівчат 1921–1927 років народження. В 1941 р. їх агітували їхати працювати до Німеччини, а вже в 1942–43 рр. на них влаштовували облави та полювання і примусово вивозили на роботу: на фабрики, заводи, шахти, до бауерів. З Чигиринського району на примусові роботи було вивезено 1161 молоду особу.

Щоб отримати прихильність людей, німецьке командування дбало про культурне життя міста. “На місці нинішньої “Придніпрянки” (швейна фабрика – авт.) був кінотеатр, а при німцях тут відкрили театр, режисером якого був професор Біньський Іван Григорович. Репертуар театру складався з п’єс поставлених за творами видатних українських письменників” [6, 7].

“У 1942 р. Єпископ Чигиринський Ігор рукоположив священником у Хрестовоздвиженський храм о. Назарія. Протягом 2-х років у будинку по вул. Леніна проводилося богослужіння. З приходом радянських військ, у січні 1944 року, за рішенням міської влади старособорську церкву закрили. В її стінах була відкрита школа” [9, 106].

Районна газета “Ленінським шляхом” з моменту окупації не видавалась. Інформацію про перебіг військових подій жителі міста отримували із зведень Радінформбюро, які поширювали підпільники і партизани. Органами Гебітскомісаріату м. Кіровоград з 1941 р. видавалась газета “Кіровоградські вісті”, яка розповсюджувалась на території Кіровоградської області і вміщувала розпорядження гебітскомісара та новини Європи. Районна газета почне друкуватись знову лише в квітні 1944 р.

12 грудня 1943 р. м. Чигирин було звільнене частинами і з’єднаннями 4-ї гвардійської армії під командуванням генерала Галаніна. З приходом військових, “в центрі міста, в приміщенні школи, було облаштовано евакуаційний гос-

піталь для легкопоранених. Людей з важкими пораненнями переправляли далі в тил” [7, 16].

Як свідчать очевидці, “великої розрухи в Чигирині не було, при відступі окупанти зруйнували і спалили будинки тільки за мостом” [8, 9, 13].

31 травня 1944 р. представники Чигиринського виконкому склали “Акт про збитки нанесені німецько-фашистськими загарбниками і їх союзниками по Чигиринському райвиконкому”. За даними цього акту Чигирину було завдано збитків на суму 73540 крб. [3, 7]. Згідно постанови “Про перереєстрацію населення на території звільнених районів від німецьких окупантів від 23 грудня 1943 р.” у місті в 1944 р. проживало 3016 осіб [4, 107]. Саме ці люди почнуть піднімати місто з руїн.

-
1. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Р-539. – Оп. 1. – Спр. 1.
  2. ДАЧО. – Р-1351. – Оп. 1. – Спр. 1.
  3. ДАЧО. – Р-539. – Оп. 1. – Спр. 15.
  4. ДАЧО. – Р-539. – Оп. 1. – Спр. 38.
  5. Місцеві польові дослідження автора (далі – МПДА). – Спогади Каплюшенко Марії, 1923 р.н., уродж. с. Гуцівка.
  6. МПДА. Спогади Орленко Марії Хомівни, 1923 р. н., уродж. м. Чигирин.
  7. МПДА. – Спогади Лепського Федора Лукича, 1925 р. н., с. Піщане, Кременчуцького р-ну.
  8. МПДА. – Спогади Глаговської Анастасії Анатоліївни, 1921 р. н., м. Чигирин; розповідь Шевцова Георгія Ілліча, 1918 р. н., м. Чигирин.
  9. Православ'я-наука-суспільство: проблеми взаємодії: матер. Другої Всеукр. наук.-практ. конф. / за ред. В. В. Масенка. – Черкаси, 2004.
  10. Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. – К., 1972.
  11. Добра воля до співпраці винагороджується // Кіровоградські вісті. – 1943. – 10 березня.

Нагорна Н. В.

УМАНЬ В УМОВАХ ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ

1 серпня 1941 р. місто Умань було окуповано німецько-фашистськими загарбниками. 31 місяць і 9 днів (955 днів, що більше як 2,5 роки) Уманщина перебувала під фашистським гнітом.

За період окупації фашисти знищили 25 тис. мирних жителів міста, з них 12 тис. євреїв. Це більше половини довоєнного населення міста (до війни в місті нараховувалось 47 тис. жителів).

В Умані було організовано обласний комісаріат (гебітско-місаріат), якому підпорядковувалися інші райони: Христинівський, Тальнівський, Маньківський, Бабанський, Ладижинський. Вся громадянська влада в області (гебіті) належала гебітскомісару Петерсену. В окупованому місті німці розмістили свої адміністративні установи. Гестапо знаходилось по вул. Садовій (зараз в цьому приміщенні знаходиться дитяча школа мистецтв).

Польова жандармерія знаходилася по вул. Коломенській (між Будинком торгівлі та гімназією), при вході – 2-чотирикутні залізобетонні сторожеві будки з амбразурами для спостереження та стрільби. В школах влаштували казарми та стайні.

Населення втрачало всі права і перетворювалося в безвільних рабів. Усі навчальні заклади, школи міста були закриті, кращі адміністративні та інші будинки окупанти зайняли під свої заклади.

На колишньому будинку бібліотеки в центрі міста з'явилася вивіска “солдатенхейм” з емблемою німецького орла і червоним хрестом. Але цей хрест позначав не госпіталь і не лазарет, а ресторан для німецьких солдат з будинком розпусти на 2-му поверсі.

У верхньому фойє театру в Умані німці влаштували гуртожиток для своїх солдат, а ті перетворили балкон в туалетну кімнату. В 1943 р. німці розграбували весь театр, викрали занавіс, театральні костюми та зрізали з м'яких меблів плюші; потім вони перебили з автоматів дзеркала та пустили в топку 400 стільців [5].

Не можна без хвилювання говорити про масові вбивства мирних жителів, невинних людей, про варварські знущання, яким фашисти піддавали людей, спробуючи зломити волю, залякати і перетворити в рабів.

У таємному циркулярі командуючого німецькими тиловими військами в Україні генерала Китцингера підкреслювалося: “Українець був і залишається для нас чужим. Кожна проста, довірлива проява зацікавленості до українців та їх культури приносить шкоду і послаблює істотні риси, якими Німеччина зобов’язана своїй могутності та величі”.

“Ми хочемо знищити українців... ми хочемо звільнитися від цього зброду – так говорить найближчий помічник гауляйтера України Еріка Коха Пауль Даргель в розмові з чиновником 3-го рейху”.

Програма знищення СРСР та поневолення інших країн Східної Європи була викладена в так званому “Генеральному плані Ост”, який включає:

- фізичне знищення мільйонів радянських громадян чи відселення їх в далекі східні області, в інші країни і навіть на інші континенти;
- далі поступове заселення звільненого простору німецькими колоністами. Так, наприклад, в “плані” рекомендувалося вислати до Сибіру 65% українців та 75% білорусів, решта підлягала онімеченню.

З осені 1941 р. фашисти почали масові відправки молоді в Німеччину. Спочатку вони намагалися це робити “добровільно-примусово”. Але задум з “добровільністю” з тріском провалився. Володимир Лідов так описував методи відправки молоді в Німеччину з м. Умані: “В 4-у школу зганяли молодь,

яка підлягала відправці в Німеччину. На вікнах школи з'явилися тюремні ґрати. З вікон викидалися – краще загибель на каміннях бруківки, ніж німецька каторга. В технікумі механізації та медтехнікумі німці оголосили набір студентів, та коли набір було закінчено і молодь довірливо зібралась біля технікумів, будинки були оточені і “студентів” забрали в 4-у школу для відправки в Німеччину. Частині студентів пощастило втекти при переході на збірний пункт. Більшості ж довелося пройти через гіркоту і приниження фашистського рабства.

Протягом 1942 р. і особливо 1943 р. окупанти з особливим зусиллям проводили масові облави на молодь. Кожна сім'я жила в напруженні, в очікуванні якогось лиха. Вночі дівчата та хлопці 14–30 років йшли з дому, ночували в лісах, у скирдах, тощо. Облави проводились скрізь: в магазинах, на базарі, в полі, під час роботи, вночі і вдень.

Як невільників-рабів під сильним конвоєм відправляли молодь з Умані на станцію Христинівку, а звідти далі – в Мюнхен, Брайтенбург, Лагенбах, Дрезден, Берлін та інші населенні пункти Німеччини [6].

Кваліфікованих робітників та й просто всіх працездатних осіб хапали і відправляли на рабські роботи до Німеччини. Керував цією акцією фашистський “генеральний уповноважений по праці” Заукель, якому таємним указом Гітлера від 30 вересня 1942 р. були надані необмежені повноваження.

6 лютого 1943 р. наказом начальника штабу сухопутних сил Німеччини Цейцлера гітлерівці ввели на окупаційній території Радянського Союзу трудову повинність для всіх жителів старших 14 років. У серпні 1944 р. фашистський міністр “по справах сходу” Розенберг повідомляє Заукелю, що він відправляє на роботу в Німеччину навіть дітей 10–14 років.

У жовтні 1942 р. рейхскомісар України Кох віддав наказ про закриття в Україні шкіл, інститутів та відправку учителів, викладачів та учнів на примусові роботи в Німеччину.

З 1942 р. до 1944 р. недалеко від Умані в сім'ї Марії Яремчик мешкав журналіст Герман Леонідович Занадворнов, сам він з Уралу. Ризикуючи своїм життям, вів щоденник, який є безцінним документом, який в хронологічній послідовності розповідає про злодіяння фашистів на Уманщині. Цей щоденник зберігається в фондах музею [2].

Роки фашистської окупації – справді чорний період у житті уманців, але особливо це стосується єврейського населення, яке в ті страхітливі дні було майже все винищене.

Коли фашисти окупували Умань 1 серпня 1941 р. територія, окреслена вулицями Східною, Челюскінців, Островського, Радянською – була перетворена в гетто.

Про трагедію Сухого Яру залишили свої спогади її свідки – Карл Йосипович Епштейн та Єва Григорівна Куцина, які, будучи малими дітьми, чудом залишилися живими і були врятовані українськими жінками. Їхні матері, падаючи від смертельного вистрілу, прикривали дітей своїм тілом. А вночі, коли у “вищої раси” був час відпочинку, під страхом такої ж смерті прості українські жінки рятували тих, хто був у тому пеклі ще живий [3].

Масові вбивства в Сухому Яру співпали зі святом Йош-Кіпур. Німецький обер-лейтенант Ервін Бінгель, який був учасником тих страшних подій, опублікував свої спогади в Єрусалимі в 1959 році.

15 вересня він зі своєю ротою прибув до Умані з Вінниці і отримав наказ охороняти залізничні шляхи і оточити аеропорт. У визначений день до аеропорту почали підходити колони людей. З міста прибули вантажівки, на яких привезли солдат польової жандармерії, кілька столів та хлорку. Напередодні на площі перед аеропортом були викопані довгі рови. Вантажівка їхала вздовж цих траншей і з неї викидали по кілька лантухів хлорки через кожні 5–10 метрів.

Цивільне населення було привезене до аеропорту за наказом, який розповсюдила українська поліція. У наказі зазначалось про обов'язковість явки точного перепису всього

єврейського населення міста і району. Особи, які не виконають цього наказу суворо каратимуться.

Євреїв розміщали біля столів, де їх примушували повністю роздягнутися і здавати все, що було на них чи з ними. Потім їх примушували стати в шеренгу обличчям до канави незалежно від статі і віку. Солдати ставали позаду і починали з автомату косити шеренгу. Немовлят вихоплювали з рук матерів і убивали прикладами, а потім кидали у траншею.

Коли в ями падала перша шеренга, на її місце ставили іншу, перед цим пересипавши трупи хлоркою. Усе це творилося з 8-ї години ранку до 16.30 [4, 2]. Так виконувався наказ рейсфюрера СС Гітлера про знищення 10000 євреїв за кожного з шести німецьких офіцерів, знайдених повішаними в лісі під Вінницею. У вересні в Сухому Яру було розстріляно близько 12000 євреїв. Розстріли в Сухому Яру проводились щосуботи протягом всього окупаційного періоду.

Є свідчення Криси Пакуліни Степанівни, яка в період окупації жила в місті: “Я йшла по центру міста і побачила, як німці вели групу євреїв. У людей руки були зв’язані за спиною і до грудей прикріплені дощечки. Їх підвели до дерев, які росли біля міста, де до війни стояв пам’ятник Леніну. До дерев були прив’язані вірówki з петлями. Людей заставляли вставати на табуретки, накидати петлю на шию, а потім німці вибивали табуретку із-під ніг. Так було повішано багато людей. Багатьох євреїв німці схоплювали прямо на вулиці. Якщо німці сумнівались схоплені євреї чи ні, то заставляли арештованого вимовити слово “кукурудза” і хто не міг його вимовити, рахували євреєм і розстрілювали”.

Навесні 1942 року в лісі, що був розташований на перехресті Черкаської та Кіровоградської трас, німці влаштували страшне кладовище для радянських людей. Жителька міста Марія Файнгольц, яка була в Уманському гетто свідчить: “На світанку 22 чи 24 квітня 1942 року у євреїв з гетто по вулиці Східній відібрали всі особисті речі, а потім на “полоторці” відвозили до лісу, де їх чекали вириті траншеї. В основному це

були старики й малі діти, бо молодих відбирали окремо, щоб відправити до Німеччини.

Розстрілювали вранці, а до вечора ями засипали. Довго повітря стогнало голосами нещасних. Близько 5–6 тисяч страчено там людей” [1].

Іван Новіцький, якому в 1942 році було 11 років, згадує, що коли в Гереженівському лісі стихали кулеметні черги, він з хлопцями пробрався до тих страшних бездонних ям. “Земля, перемішана з кров’ю убієнних, ходила ходором, дихала, – дехто з щойно розстріляних ще залишався живим” [1, 3].

Розстріли проводили поліцаї під наглядом німців. Ями копали військовополонені, яких потім теж убивали. В Гереженівському лісі знаходяться 9 братських могил, в яких знайшли вічний спочинок тисячі людей. Скільки саме? На жаль, на це питання поки що немає відповіді. На місці трагедії постав гранітний монумент.

Уманчани ніколи не забувають страшних трагедій Сухого Яру та Гереженівського лісу й шанують пам’ять про загиблих.

-
1. *Бесараб М. Трагічна таємниця Горбового лісу / М. Бесараб, В. Устінова // Уманська зоря. – 2001. – № 89.*
  2. *Занадворов Г. Ветер мужества / Г. Занадворов. – Пермь, 1967.*
  3. *Монке С. Ю. Нариси історії Уманичини / С. Ю. Монке, А. І. Петренко, Т. В. Кузнець [та ін]. – К., 2001.*
  4. *Ер він Бінгель : спогади / Ер він Бінгель // Уманська зоря. – 1991. – 9 серпня.*
  5. *Рисенко О. Умань и уманчане в годы Великой Отечественной войны / О. Рисенко // Фонди Уманського краєзнавчого музею. – НДФ 37.*
  6. *Толстогузов А. Є. Уманичина в годы Великой Отечественной войны / А. Є. Толстогузов // Фонди Уманського краєзнавчого музею. – НДФ 934.*

Шостік О. І.

ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ НА СТОРІНКАХ ЩОДЕННИКА ЮНАКА З СЕЛА ЛПЛЯВЕ (1942–1943 рр.)

Спробуємо хоч у фрагментарному вигляді відновити події, з якими зіткнулись жителі Канівщини за часів окупації. Сподіваюсь, що викладений матеріал приведе до роздумів та об'єктивного погляду на ті часи, бо лише з правдивої інформації ми можемо зробити відповідні висновки та уроки.

22 червня 1941 – день, коли почалася війна. За Указом Президії Верховної Ради СРСР про мобілізацію військовозобов'язаних у зв'язку з початком Великої Вітчизняної війни 23 червня 1941 року стало днем мобілізації військовозобов'язаних 1905–1918 років народження [1, 19–20]. Тобто фактичній мобілізації підлягали чоловіки від 23 до 36 років. З цього приводу Працівники Канівської МТС на мітингу заявили, що вони не пошкодують своїх сил, а якщо потрібно буде, то й життя, заради перемоги над ворогом. На подвір'ї промкомбінату також збирались робітники та службовці. Виступали теслярі, слюсарі, пильщики. “Ми йдемо на фронт, – заявляли призвані в армію робітники комбінату, – з єдиним наміром: знищити кривавого гітлерівського звіра”. Вже в перший день мобілізації робітники, колгоспники, службовці заповнили приміщення райвійськкомату. Серед них було багато таких, які вирішили йти в армію добровольцями. Вчорашні учениці медичної школи просились на фронт медичними сестрами або навіть санітарками [2]. Більшість сільського населення з тих, хто не входив до призовної категорії, але могли тримати зброю у руках, залишалася удома.

Вже 2 серпня 1941 року ворог підійшов до Канівщини, а з 5 на 6 серпня 1-й танковий батальйон 23-го танкового полку

12-ї танкової дивізії вів бої в районі Береснягів – Курилівки – Синявки [3, 200]. 15 серпня 1941 року, через 55 днів після початку війни, Червона Армія під натиском ворога вимушена була перейти на правий берег Дніпра [4, 31], тим самим залишивши на Канівському плацдармі значну частину техніки. З невідомих та нерозгаданих до кінця причин є Канівський міст через Дніпро, який було підірвано за тиждень раніше до відходу радянських військ, що перешкодило евакуації військової техніки, місцевого населення та худоби із району. Наведена поруч переправа під обстрілами ворога з повітря не встигала в повній мірі забезпечити пересування на інший берег, тому більшість людей вимушена була повернутись у свої домівки [5].

Не встигнувши оговтатись від початку війни, народ опинився у ворожій окупації яка в окремих селах району тривала до 12 лютого 1944 року [4, 202]. Потяглися довгі 2 роки 5 місяців та 28 днів окупаційного режиму на Канівщині. Тоді навряд чи хто міг правильно прогнозувати, щодо повернення Червоної армії і часу визволення. За офіційними даними 482 мирних жителя втратив район в перші дні окупації [6, 13], сотні невідомих радянських військовополонених з Таганчанського лагера у далекому 41-му працювали на вирубці лісу біля лісництва, загинувши згодом в одному з ярів біля села [5], близько 1200 мешканців Канева було знищено фашистськими варварами за період війни у Берестовецькому яру [2]... Але це далеко не повний список звірств з якими прийшлося зіткнутися Канівській землі.

Та, незважаючи на труднощі тих днів життя людей не припинилось. Продовжували народжуватися діти, зустрічатись парубки з дівчатами, по неділям проходити сільські та міський базари, святкуватися свята, садитися городні культури та частково оброблятися поля. Для того, щоб вижити, населення було вимушено, як і раніше “пристосовуватися” до “нової” влади залишаючи в серці надії на краще. І це не дивно, оскільки довоєнне покоління вже звикло до історичних перемін зі змінами влади, переживши на своїй долі лихоліття

революції 1917-го року, громадянської війни, колективізації 1928-31 рр., та голодомору 1932-33 років. Прикладом вище переліченого постають нотатки із щоденника звичайного юнака з с. Ліпляве, який записував події які навколо нього відбувалися впродовж 1942-43 років:

“28 жовтня середа... хочуть насильно взяти в Німеччину. Посадили в холодну. Але староста і участковий поліцейський Іванов звільнили додому. Ходив прощатися з товаришами. Йшов дощ і сніг.

...березня середа... отравили в Гельмязів і зачинили в школу. Нічна варта з поліцаями. Втекти не можна. Увечері йшов сніг.

... березня четвер. На дворі мороз. У Гельмязівській школі граємо у „дурака”. Дівчата мені і Петру К. ворожили. Мені пада погана карта, а Петру хороша. Пригод не було ніяких.

... березня п'ятниця. Нас везуть на станцію Золотоношу... Увечері вагони закрутили проволокою і поїхали на Київ.

6 березня субота. Приїхали в Дарницю. Довго стояли. Деякі товариші втекли Омелько, Марина і Галька, а ми поїхали в Київ. Із станції нас погнали в лагерь і там ми грали в карти....

7 березня неділя. В Київському лагері їли сухарі, граємо в “дурака”, нічого не робимо.

8 березня понеділок. Нам була баня і комісія халтурна. Видають літера в Німеччину і перегоняють в другий лагер. Получаємо „баланду” пшоняну і по 200 гр. просяного хліба...

9 березня вівторок. Нас везуть машиною в ліс на роботу... в лісі порипують старезні сосни на Пуще-Водиці. В лісі ще є сніг. Ми почали різать хороші строїтельні сосни на дрова. Нам дають... по 100 гр. ковбаси і 200 гр. хліба. Тікать ніхто не рветься. Поліція ходила бить диких кіз і зайців, але нічого не вбила. Увечері дав німець по папіросі. Получили “баланду” пшоняну, просяний хліб, махорку і по стопці водки. Граємо в “дурака,” а деякі сплять.

10 березня середа. Поснідали баланди і їдемо у ліс... Тікаємо в чотирьох. Убігли в ліс і лісом їдемо все далі і далі від нашого лагеря. Погоні за нами нема. Поліція не зна в яку

сторону ми побігли. Прийшли до залізничної дороги. Часовий і собака. Ми тікаємо в ліс і тут кочуємо до утра. В чоботях мокро. Ноги мерзнуть, але ми не падаємо духом....

11 березня четвер. Ми вийшли на дорогу, перейшли переезд. Житомирське соше. Бачили багато маляр. В одному селі розійшлися просить їсти. Я пішов з Петром К., а Микита з Миколою Ш.. Більш я їх не бачив.

12 березня п'ятниця. Перейшли Дніпро благополучно і йдемо Полтавською стороною. В одному селі попросили поїсти і розпитали дорогу на Переяслав. Йдемо благополучно. Минаємо села. Ночуємо в Яшниках за 25 км від Переяслава.

13 березня субота. Повставали. Пішли вперед. В с. Підсінному випросили хліба і затім дійшли до Комарівки. Пообідали, дядько трохи підвіз, і сонце зайшло. Прийшли в Ліпляве. Увечері ходив гулять. Бачив хлопців.

14 березня неділя... пішли на базар. На базарі бачив Н. Люди не дають і пройти розпитують за своїх рідних. Увечері ходив гулять. Прийшов додому пізно....

16 березня вівторок. Цілий день був дома. Ввечері гуляв в Горпини. Мені сьогодні йти в обход, але я не пішов. Після гульки ходив з Горпиною і Уляною по сіно в Писаренків хутір.

17 березня середа. Я спав, а за мною прийшла поліція, але я від неї втік і шлявся по лісу пошти цілий день...

18 березня четвер. Ночував в Параски Ш. Вранці встав, пішов додому снідять а тотім прийшла і Тетяна. Поснідав, узяв Уляні харчі і пішов. У Параски я заснув на полу. Потім пішов в ліс, Був на бараках в “Петренковому”. Потім пішов додому і зайшов до дівчат на діляну. Вони збирають шишки... Йшов додому через “займу”. Зустрів Пашу. Трохи погомонів. Вона мені заспівала штук дві нові пісні. Зайшов на могилу льотчиків. Провідав Сталінських соколів. Прийшов додому, хата не засунена і нема нікого в ній. Пішов до Горпини. Бачив поліцію і табун людей. Я на дорогу, аж то Скопняка брали в Німеччину. До мене прибіг Северик Іван Трохимович переказать, щоб я ховався. Ввечері ходив на хутір, був в Маньки

Пушкарівки, а потім в Уляни Оврамівни. В Уляни обговорювали питання на політичні теми, про організацію партизанського загону. Годин у 12 ночі пішов спати до Марини....

21 березня неділя. Спав дома. Ходив на базар. Бачив Н. Гуляв в легенькому піджаку. Поліції не було. Після обід був на хуторі Германів. Гуляв довго з Мариною, потім був в Пилипа. Гуляв довго в Даценка Альоші. Потім пішов додому. Чуть не зустрівся з старостою – з дівчатами йшов додому....

26 березня п'ятниця. Спав дома. Встав пізенько. Ходив в Управу. Хотів узяти справку, щоб поступити на роботу, але староста не дає, посилає до Майдана. Думаю завтра піти до Майдана, щоб він дав справку, а як не дасть, то піду в партизани. Перейду фронт і піду до красних. Був сьогодні в Майдана, справки не дав. Учив дівчат поли мити в Управі. Ходив по дрова....

27 березня субота. Спав дома, Поліції не було. Наталка мені розказувала, що на Київській робиться страшно. Партиїних сім'ї і самих партиїців беруть на Німеччину. Везуть в самих сподніках....

7 квітня середа. Спав сьогодні довго. Бо сьогодні празник Благовіщення. Проснувся, нема нікого дома. Дівчата на роботі, а мати не знаю де. Скоро вечір. Не знаю чи йти гуляти, чи ні. Бо може Н. і не буде. Мати була на хуторі в тітки Марії. Омель приходив лягати за те, що ми брали човна по рибу. Говорить: „Піду заявлю, що Хлебка партизанів возив човном вночі”. Такий гадський народ є. Нехай заявля, у мене свідки є. Але нехай подума про майбутнє. Читаючи про Кармалюка найшов цікаву пісню, а тому вирішив її написати. Ось вона:

“Кажуть люди що – я щасливий, – я з того сміюся,
Бо не знають як я часом сльозами вмиваюся”.

8 квітня четвер. Вийшов пізенько. На дворі іде невеличкий дощ....

Прийшла туга до серденька – як у цьому світі жити.
Світ широкий та нема де дітись.

У неділю вранці всі дзвони дзвонять,

Ой, а мене, Кармелюка, як звірюку гонять.
Нехай гонять, нехай ловлять, нехай заганяють,
Нехай мене Кармелюка в світі вшпминають.

11 квітня неділя. На дворі сонечно, тепло. Настояща весна. Щебечуть пташки. Сьогодні побачив прилетіли лелеки... Гей робітник і селянин!

У партизанські йди загони,
Добро і хліб у тил неси,
Щоб фашиські фон – барони
Видохли з голоду “як пси”!

21 квітня середа. Вранці пішов холодний дощик. Ходили з матір'ю у “Діброву” садить город...

23 квітня п'ятниця. День тихий, теплий... дівчата красять яйця, печуть пасху. Завтра весняний празник Великдень. Дома готовляться. Замітаємо двір. Миємось, бриємось. Готуємось до свята...

25 квітня неділя. На дворі тепло, але віє великий вітер. Сьогодні великдень, але на серці не святково. Непохоже на свято. Сиджу сумую, нудьгую світом. Був в тітки Варки. Там були всі тітки. Випили літру самогону. Бачив Н. Вона йшла з гостей теж од тітки... Ввечері був на хуторі. Годин до 3-х ночі з Н. гуляли вдвох. Я сьогодні в обході. Ніч хороша, тепла, ясна. Співають пташки, кумкають жаби...

27 квітня вівторок. Встав рано. Був в Майдана. Взяв справку про те що к-п відпустка в лісництво....

Ввечері був на хуторі. Приходив поліцейський Прошак брать на Німеччину, але мене чому-то зразу не взяв, а потім ми з Наташкою змоталися. Ночую дома...

28 квітня середа. Прийшла за мною поліція, але я втік. Цілий день гуляю коло дівчат в лісі...

30 квітня п'ятниця. Нас усиленій конвой відправив в Золотоношу на станцію. Погрузили в вагони й повезли в Київ. Дорогою деякі ребята втекли, але я проспав, бо 2 ночі пошти не спав.

1 травня субота. Сьогодні міжнародний празник. Ми в Києві. Нас загнали в лагерь як отару овець. Сидимо світом нудьгуємо, про свободу думаємо.

2 травня неділя. В карантинному лагері Київ. Омелько купив карти. Граємо цілий день в “дурака”, співаємо. Ходив до Соні з Прохорівки ворожить. Випало, що буду дома.

6 травня четвер. Сьогодні ми получили по просяній хлібині, по кільцю чайної ковбаси, й по пачці табаку. Підвезли трамваєм до вагонів. Погрузили до вагонів і везуть в Німеччину. В кожному вагоні німець, але наш в вагоні не їде, а на тормозі. Цілий день граємо в “дурака”. Поїзд їде добре. Ввечері на ст. Шепетовка німець пощитав і поліз у службейний вагон, а ми осталися самі закручені проволокою. Стало поночі, ми проволоку открутили...

7 травня п'ятниця. Йду додому...” [7].

На превеликий жаль з вишевикладеного досить тяжко робить будь-які загальні висновки, щодо окупаційного періоду та життя з яким зіткнулося місцеве населення. Але слід пам'ятати, що Канівський район значно довгий час перебував поза межами фронту, знаходячись в далекому тилу ворога. На його теренах не рвалися кожен день бомби та снаряди, та не мешкали регулярні війська зі своєю жорстокістю. Та незважаючи на це “новій” владі так до кінця і не вдалося навести свій порядок у віддалених селах та хуторах.

-
1. *Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945.* – К., 1963.
  2. *У грозову пору // Дніпрова зірка.* – 1977. – 1 листопада.
  3. *Центральний державний архів Міністерства оборони Росії.* – Ф. 229. – Оп. 3780. – Д. 11.
  4. *Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. : зб. докум. і матер.* – Черкаси, 2000.
  5. *Спогади Дорошенка Євдокії Дмитрівни, 1916 р. н. (с. Таганча Канівського р-ну) // Особ. архів автора.*
  6. *Книга пам'яті України. Черкаська область.* – К., 1997. – Т. 7.
  7. *Щоденник 1943 р. // Канівський історичний музей, науково-додоміжний фонд № 104.*

Гончаренко О. М.

НАЦИСТСЬКА ПОЛІТИКА ЩОДО ЄВРЕЇВ ЧЕРКАЩИНИ

Унікальні риси політики Голокосту як явища світової історії включає не лише ознаку безпрецедентних дій нацистів, а й створення систем, технологій та методик знищення. Євреї оголошувались расовими та політичними ворогами Третього Рейху, з відповідним створенням нормативно-правової бази та політико-ідеологічного обґрунтування. На окупованій території України процес знищення євреїв мав свої особливості, що полягали як у строках так і методах дій окупантів.

Однією з маловивчених проблем є геноцид євреїв на Черкащині. Відомості про національну приналежність жертв нацистського режиму не вказуються у регіональних дослідженнях радянського періоду [1]. Проблема продовжує залишатись невисвітленою і в збірниках документів як радянського [2], так і сучасного періодів [3]. Винятком є окремі дослідження регіонального характеру, зокрема присвяченим історії Лисянщини [4] та подіям, що відбулись в Умані [5].

Вивчаючи проблему знищення радянських громадян, необхідно зазначити відсутність повноцінних статистичних даних, які б фіксувались чи проводились у післявоєнний період. Показовою є відповідь секретаря виконкому Уманської міської ради №127 від 28 травня 1948 р. надіслана начальнику архівного відділу управління МВС у Київській області. У ній вказано, що з причини відсутності відповідного обліку він не може надіслати списки громадян відправлених у Німеччину, а також відповідні списки на осіб, знищених окупантами [6, 2]. Політика державного антисемітизму в СРСР, детермінована зовнішньополітичними факторами та боротьбою з так званним сіонізмом, – унеможливила як облік жертв, так і проведення повноцінних досліджень. Так, у

архівній справі “Хронологічні довідки про тимчасову фашистську окупацію населених пунктів Вільшанського району і їхнє звільнення Червоною армією (1941–1944 рр.)” немає жодної згадки про жертви серед єврейського населення [7, 1 – 47]. У інших архівних справах, у списках загиблих, називаються типові єврейські прізвища та імена, але без вказівки національної приналежності жертв. Так, згідно списку розстріляних мирних жителів с. Глибочне Тальнівського району, протягом періоду окупації загинуло 15 чол., з них 12 чол. з типовими єврейськими прізвищами та іменами, зокрема – Волинець Гершко та Бейло, Польовий Газик та Фаня [8, 12].

Досліджуючи регіональні особливості геноциду мирного населення області, слід враховувати наявність кількох обставин, таких як: наявність каральних структур уповноважених на знищення євреїв, відомче підпорядкування захопленої території та нормативно-правове забезпечення процесу знищення.

Розстріли єврейського населення розпочалися з перших днів окупації. У області діяли оперативна команда 5, зондеркоманда 4б, які входили до айнзацгрупи Ц. Проте, на сам процес вплинули такі фактори як: перебування територій у віданні військових та цивільних органів влади, загальний наступ вермахту, тактичні інтереси німецьких відомств. Важливе значення відіграла і кількість єврейського населення. Для проведення акцій знищення потрібні були відповідні людські та матеріальні ресурси. Особового складу команд поліції безпеки і СД для цього не вистачало. Необхідно також розрізняти акції масового і акції тотального характеру. Якщо перші розпочалися з перших днів окупації України, то другі після 19–20 серпня 1941 р. Названа дата пов'язана з розстрілом дітей у м. Біла Церква, батьки яких загинули під час попередніх акцій масового знищення. У місті стався відомчий конфлікт між представниками вермахту і зондеркомандою 4а. Після втручання командуючого 6-ю армією проблема була вирішена шляхом розстрілу дітей.

На Черкащині виявлені матеріали, згідно яких акції тотального знищення євреїв були проведені у цей період на території окупованої області. Згідно хронологічної довідки про окупацію м. Тального, 10 серпня 1941 р. під приводом реєстрації та направлення на роботу до м. Умань було зібрано 800 жителів міста. Після цього населення було виведене на Уманський шлях, що проходить через с. Белашки і там розстріляне. У цей же день були забрані з домівок і розстріляні старики і малі діти, які за станом здоров'я не могли йти в колоні. Це ж джерело вказує, що діти мали вік від 1 до 4 років. Так було розстріляно жінку Геру з дитиною, якій виповнилось 3 дні. 6 квітня 1942 р. було розстріляно ще 115 чоловік [8, 6]. Ці дані підтверджуються іншими матеріалами, зокрема спогадами учасників подій, зібраними під час створення “Чорної книги”. Але хронологія подій і кількість жертв у цих матеріалах є суперечливими. Зокрема, за спогадами очевидців перший масовий розстріл у м. Тальному був проведений 19 вересня 1941 р. Під приводом реєстрації та відправки до м. Умань партія євреїв була виведена з міста, в напрямку до с. Белашки. Близько тисячі чоловік були розстріляні з кулемета. Перед відправкою цієї групи євреїв непрацездатні були відділені, розміщені у міському кінотеатрі та клубі і також розстріляні. 17 квітня 1942 р. було розстріляно близько ста чоловік [9, 43–45]. Таким чином, факт розстрілу саме 10 серпня 1941 р. не підтверджується іншими матеріалами, а тому не може бути визнаний, як такий, що відбувся у першій декаді місяця.

Акції масового знищення відбувались на основі “Указу про комісарів” від 7 липня 1941 р. За цим нормативним актом проходили вбивства єврейської інтелігенції та євреїв чоловічої статі. У серпні 1941 р. особисто А. Гітлером та Г. Герингом був відданий наказ про тотальне знищення євреїв, що проживали на території СРСР. Текст документу не зберігся. Очевидно, що його взагалі не існувало, а сам наказ був відданий усно. У середині серпня 1941 р. євреїв знищували

незалежно від віку і статі. Після успішної апробації геноциду євреїв СРСР, було ухвалено рішення про початок відповідних дій у Європі. Рішеннями Ванзейської конференції, що відбулась у січні 1942 р. передбачалось використання трудового потенціалу євреїв, зокрема, шляхом залучення до будівництва доріг. Таким чином, майбутнє радянських та європейських євреїв виявилось спільним та взаємопов'язаним.

1 вересня 1941 р. територія Черкащини увійшла до генерального округу “Київ” – складової частини рейхскомісаріату “Україна”. Передача влади відбувалась поетапно, а тому певний час каральні команди перебували на відповідній території. До цього часу вона перебувала у віданні військової адміністрації, так званих ортс- та фельдкомендатур, які діяли у містах та сільській місцевості. Складовою частиною цих органів військового управління була польова жандармерія, яка у межах службової компетенції займалася знищенням євреїв та інших противників режиму. З передачею території області до компетенції цивільної адміністрації Рейхскомісаріату Україна, “єврейське питання” перейшло у її відання, зокрема таким органам як гестапо та жандармерія.

Чисельність єврейського населення та нестача ресурсів для їхнього знищення, короткочасні тактичні інтереси відомств, що діяли на окупованій території призвели до створення гетто, як місць тимчасової концентрації євреїв напередодні знищення. Чим далі на південь від Києва тим більша кількість цих місць утримання євреїв. Черкащина і була цією територією. На цей процес суттєво вплинув так званий суб'єктивний фактор. Він полягав у особистій позиції командира оперативної команди 5 Е. Шульца, яка діяла в південній Київщині. Він не бажав займатись акціями знищення місцевого населення, а відтак не проявляв особистої ініціативи і чекав переведення в Берлін. Після зміни керівництва ОК 5 акції, що виконувались цією каральною структурою набрали рис тотальності. Проте, час був втрачений, ситуація на фронті змінилася і команда була відправлена в м. Київ, де розпо-

чалась підготовка до акції у Бабиному Яру. Область у зв'язку з утворенням генерального округу "Київ" виходила з-під компетенції команди.

Найбільш масовий розстріл євреїв на території сучасної Черкащини був проведений в м. Умань у середині вересня 1941 р. Оперативна команда 5 розстріляла в Умані 1414 євреїв. Карателі оцінювали кількість євреїв, що залишились в Умані у 8 тис. чоловік. Характерно, що керівництво оперативної групи Ц скаржилось на військовослужбовців групи армії Південь, що вчинили у місті "безпланові ексцеси". Зі слів донесення в результаті цього "постраждала систематика акцій" [10, 90]. 16 вересня 1941 р. було розстріляно близько 6 тис. жителів Умані та навколишніх районів. Розстріл був проведений за містом в районі аеродрому [11, 97 – 99]. У цьому розстрілі брав участь 304 поліцейський батальйон. Певну кількість євреїв Умані розстріляла зондеркоманди 4б [12, 224, 302].

Розстріли євреїв були проведені у Черкасах, Смілі тобто в усіх місцях компактного проживання єврейського населення. Найбільш масові розстріли євреїв Черкащини відбулись у м. Умань. За окремими оцінками у Сухому Яру та Собківському лісництві протягом усього періоду окупації було розстріляно близько 20000 євреїв Умані та району [5, 31]. Розстріли єврейського населення відбувались і в селах Черкащини. При цьому відбувалась концентрація євреїв у центрах гебітскомісаріатів або гетто. Так, у селах Лисенківського району вбито євреїв: у с. Боярка – чотири сім'ї Левіта Гершка, Дубового Нафтоли, Гонопольського Геделя і Бенеміна Аврама; у с. Бродок вбито Склярську Фіру та її двох дітей 7 річного та 8 місячного віку; у с. Виноград вбито 175 чол., з них євреїв – 155; у с. Писарівка – Константинівського Аврама; у с. Семенівна – 4 чол. [12, 11–90].

Особливістю правобережжя Черкащини, що відрізняє її від інших районів Київщини є так звана "геттоізація". Використання терміну обумовлене тим, що повноцінних гетто на

зразок аналогічних утворень у “дистрикті Галичина”, – з юденратами, власною адміністрацією та поліцією, – ці місця не мали. Фактично, це були місця тимчасової концентрації євреїв напередодні знищення. Так, у м. Вільшани в липні 1941 р. розстрілявши євреїв чоловічої статі, окупанти створили гетто. Євреї, позбавлені одягу, майна та будинків були примусово переселені в один квартал, який охоронявся за словами свідків німцями та поліцією. Їхній одяг, майно і будинки були відібрані. Мешканці гетто не мали права виходити за його межі [13, 47–48].

Отже, важливою особливістю геноциду євреїв на Черкащині було створення гетто. У той же час на Київщині ці факти фактично відсутні. Місця концентрації євреїв напередодні знищення, що мають одну-дві ознаки гетто у м. Богуслав, Таращі та Сквирі були ліквідовані вже в 1941 р. Гетто (табір примусової праці для євреїв) діяв восени 1941 р. у м. Київ на вул. Інститутській [14, 79–81]. Відомі також гетто у с. Буки, куди відправлялись жителі м. Жашків. В'язні гетто називають його “табором”: “З табору нас вранці гнали етапом поліцаї на кар'єр Буки – Антонівка. Скелі стояли і, напевне, вони ще є. Каменярі кололи їх, а ми вагонетками возили і складали у штабелі камінь. Потім його відправляли на будівництво доріг” [15, 101]. Гетто були створені в Звенигородці, Смілі, Умані, Шполі, Монастирищі. З перших днів окупації гетто було створене у м. Черкаси [16, 8].

Причинами створення гетто була значна кількість євреїв, що проживали у цих районах. Так, згідно перепису населення 1939 р. у м. Умані проживало – 13233, Черкасах – 7637, Смілі – 3428, Тальному – 1866, Шполі – 2397, Корсуні – 1329, Звенигородці – 1957 євреїв [17, 86]. Слід враховувати також і особливості громадянського статусу радянських громадян, які згідно з інструкціями про порядок перепису населення 1939 р. самостійно визначали свою національну приналежність [18, 26]. Проте, для нацистів критерієм прийняття рішення про фізичну ліквідацію виступали не “арійські”

документи, а єврейське походження, доведене шляхом особистого або медичного огляду. Одним з факторів, що частково вплинув на процес формування гетто на території сучасної Черкащини можна вважати неефективну діяльність оперативної команди 5, а також рішення Ванзейської конференції 1942 р.

Отже, процес створення гетто у різних регіонах України мав значні відмінності. Найбільш чітко різниця виділяється між гетто, що були створені у дистрикті “Галичина” і східних областях України. У більшості випадків гетто, що були створені у регіоні мали лише кілька формально визначених ознак цих органів. Фактично вони були місцями попереднього утримання, концентрації та ізоляції, що проводились напередодні проведення акцій фізичного знищення євреїв регіону. Гетто – це частина території населеного пункту, виділена для примусового утримання осіб єврейської національності з метою їх ізоляції та подальшого знищення [19, 14]. Сучасні юридичні оцінки діяльності гетто, також вказують на спільні з концтаборами ознаки [20, 584]. Значні розбіжності в процесі створення гетто Черкащини, що базувались на критеріях расової сегрегації та дискримінації, дозволяють виділити високий рівень правотворчості уповноважених суб’єктів місцевих органів влади. Найбільше гетто діяло у м. Умані. Про механізм його створення та функціонування свідчить відповідне оголошення у місцевій пресі. Характерно, що нормативне забезпечення діяльності гетто було забезпечено у лютому 1942 р., тобто вже після його створення. У оголошенні міського комісара Меєде зазначалося: “Зараз, після опублікування цього, заборонено доступ жидам до всіх публічних місць продажу, магазинів, готелів, їдальень.

Так само забороняю я всякий приватний зв’язок українського населення з жидами й вхід в ГЕТТО українцям. Вхід до квартир українців жидам теж заборонено.

Міське Управління мусить до 28. II. 1942 р. розпорядитися:

1) Всі торговельні місця, магазини, крамниці в Умані та в

Уманському районі мусять забезпечити себе такими написами: “Жидам вхід заборонено”.

2) Всі під’їзні дороги до ГЕТТО мусять мати написи: “Увага! Гетто! Вхід українцям заборонено під загрозою штрафу”.

3) Заготівля, написи й приладнання вивісок, а також кошти на це покладається на жидів. Термін – 27. – II. – 1942 р.

4) Зараз після опублікування цього забороняю я всяку самостійну торгівлю й ремісництво жидам, тобто ніякий жид не може бути в майбутньому керівником ремісничої або торговельної установи.

5) Зараз же, після опублікування цього, забороняю я продаж коштовних речей, меблів та якогось іншого матеріалу жидами українцям, тобто: купівлю або присвоєння жидівського майна українцями.

Хто протидіятиме ухвалі від 1 до 5 пункту, буде оштрафований” [21].

Таким чином, зазначене джерело доводить, що на території Черкащини, на відміну від сучасної Київщини, дійсно були створені гетто. Умови проживання населення у гетто Черкащини ще потребують додаткових досліджень. Лише Уманське гетто мало штат працівників, що призначались з числа євреїв. Окрім старости був його помічник та кілька поліцаїв. Під час виплати контрибуцій староста разом з поліцаями серед яких була одна жінка нещадно знущалися над багатими євреями, вимагаючи видачі цінностей [13, 132–133]. У випадку невиконання вимог окупанти могли влаштувати погром, а тому членам юденрату доводилось таким чином збирати необхідні цінності.

У колгоспній конюшні були розміщені 170 в’язнів (як дорослих так і дітей) в с. Лисянка Черкаської області. На роботу їх відправляли за 20 км. У м. Звенигородці був створений табір, де разом з місцевими євреями перебували жителі сусіднього з районом гетто м. Вільшани. Переселення відбулось на початку травня 1942 р. Після проведення селекції – стариків, дітей, а також хворих і непрацездатних відправили в

місцеве гетто. Після цього відібраних євреїв відправили в с. Неморіж, що знаходилося під м. Звенигородкою. Дорога у цьому місці повинна була проходити через ліс, тому євреї зрубували дерева, корчували пеньки. В'язні табору проживали у старих свинарниках. Допомогу продуктами харчування їм надавали в'язні гетто м. Звенигородка [22, 183–184].

Ліквідація гетто та таборів праці відбувалась протягом весни та осені 1942 р. Табір для непрацевдатних у м. Звенигородка за окремими даними був знищений у квітні 1942 р. Гетто у Шполі, яке окупанти називала “Палестина” було ліквідоване 15 квітня 1942 р. Табір праці, у якому було сконцентроване населення Катеринополя, Шполи та Звенигородки – восени 1942 р. [9, 85–86].

Євреї, що перебували у гетто були розстріляні весною 1942 р. Відомі випадки ліквідації гетто у 1943 р. Безпосереднім виконавцем цього етапу знищення була жандармерія. Що стосується участі української поліції, то вона зводилась переважно до технічного забезпечення цих акцій, тобто охорони заарештованих, конвоювання, підготовки місць розстрілу. На проведення розстрілів направлявся увесь особовий склад поліції. В окремих випадках поліція направлялась до інших районів. Так, Букська районна поліція брала участь у розстрілах євреїв у с. Пятигори Тетіївського району [23, 120]. Для проведення розстрілів євреїв у с. Млієві був відправлений особовий склад української поліції. Один з поліцейських свідчив: “Так, я був у с. Млієві під час розстрілу єврейського населення, але сам особисто не розстрілював, а лише охороняв табір”. Проте, окремі поліцейські брали безпосередню участь у розстрілах. Продовжуючи давати свідчення він зазначає моральну неготовність рядових виконавців акцій знищення, оскільки один з поліцейських, що стріляв з кулемета випустив з рук зброю коли побачив маленьку дитину [24, 63–66].

Гетто було організоване у м. Звенигородка. Колишній поліцейський свідчив, що все єврейське населення було

сконцентроване на одній вулиці. Спочатку у своїх свідченнях він доводив, що гетто у місті не було, а заарештовані євреї утримувались у тюрмі. Проте, під тиском доказів зізнається, що гетто все ж існувало, а він як поліцейський вночі патрулював вулицю на якій проживали євреї. Інший поліцейський дав свідчення, що гетто охороняла табірна поліція, а Звенигородська районна поліція участі у цьому не брала [25, 159–252]. Брак джерел не дозволяє ідентифікувати підрозділ, який охороняв гетто. На території Черкащини, зокрема у м. Шпола відбувалось формування 118 поліцейського батальйону, особовий склад якого був переведений у листопаді 1942 р. був відправлений у Білорусію [26, 188–254]. Проте, участі в охороні та наступних розстрілах мешканців гетто цей підрозділ не брав. Зафіксований лише один випадок участі поліцейських батальйонів у розстрілах євреїв. Так, у розстрілах євреїв м. Тараща брав участь так званий 116 жандармський батальйон [27, 14–72]. Проте, цей підрозділ виявився 116 поліцейським батальйоном, створений з місцевих добровольців та військовополонених різних національностей [28, 17–22]. Використати цей випадок по аналогії з 118 поліцейським батальйоном немає підстав.

У роки нацистської окупації, місцеве населення Черкащини не було стороннім спостерігачем подій що відбувались. Євреї шляхом втеч, отримання “арійських” документів намагались врятуватись. При цьому, без допомоги місцевого населення порятунок був неможливим. Навіть у випадку успішної легалізації семітська зовнішність видавала євреїв. Так, влітку 1943 р. на Денихівському цукровому заводі був заарештований єврей, житель м. Біла Церква, якому у 1941 р. вдалося втекти з німецького полону. Отримавши необхідні документи він влаштувався на роботу. Після арешту був відправлений в гестапо м. Біла Церква, де був використаний як бетонувальник. Був попереджений про розстріл поліцейським, який охороняв приміщення гестапо і втік [29, 242–244]. Відомі й інші випадки. Так, після проведення акції знищення

у м. Ставище випадково врятувалась неповнолітня дівчина. На момент арешту вона перебувала за межами будинку своїх родичів, до яких приїздила відпочивати ще до початку війни. Переховавшись у місцевих жителів, відправилась до м. Жашків, де проживала в будинку української жінки. Розшуковуючи сестру відвідала м. Ставище. Повертаючись до своєї рятівниці була затримана поліцією м. Жашків і була відправлена на роботу в Німеччину. Таким чином, вона змогла врятуватись і влітку 1945 р. повернулась додому [30, 181]. У с. Байбуз Черкаського району до січня 1941 р. у місцевих селян переховувались єврейки Грабовські. Проте, їм врятуватись не вдалось. Після арешту, проведеного поліцією, вони були страчені [31, 13]. У селах області переховувались німісцеві євреї, які не змогли евакуюватись. Свідчення зібрані Б. Забарко яскраво показують не лише той трагізм ситуації у якій опинились євреї України, а й загальнолюдську мораль, збережену українським населенням. Незважаючи на реальну загрозу застосування німецьких репресій щодо членів всієї сім'ї українці брали участь у порятунку євреїв, вступивши у протистояння з нацистами. У кожного врятованого був свій рятівник, без якого в умовах окупації він вижити не міг. Населення Черкащини не стало виключенням.

Виконання поставлених завдань дозволяє сформулювати відповідні висновки. Геноцид євреїв на території окупованої Черкащині відбувався у два етапи. Протягом серпня-грудня 1941 р. каральні підрозділи знищили частину євреїв області. Акції масового знищення досить швидко, вже у серпні 1941 р. набули рис тотальності. Значна кількість єврейського населення, окремі фактори суб'єктивного та військово-тактичного характеру призвели до утворення гетто, як місць тимчасової концентрації та ізоляції євреїв. На території області були знищені також євреї, які походили з інших місцевостей України і не зумівши евакуюватись, залишились проживати на Черкащині. У ході другого етапу геноциду, що відбувався весною та восени 1942 р. євреї були зосереджені у гетто та

таборах праці. На цей процес вплинули рішення Ванзейської конференції, згідно яких передбачалось використати єврейське населення на будівництві автомобільних шляхів сполучення. Акції знищення євреїв-в'язнів гетто та таборів праці були проведені жандармерією.

Незважаючи на жорстокий окупаційний режим, загрозу німецьких репресій місцеве населення взяло участь у порятунку євреїв. Загалом, німецьким окупантам не вдалось використати український народ у реалізації заходів, передбачених ідеологією расистського антисемітизму.

-
1. *Історія міст і сіл Української РСР: в 26-ти т. Черкаська область.* – К., 1972.
  2. *Киевщина в годы Великой Отечественной войны (1941-1945): сб. докум. / Под ред. П. Г. Тронько.* – К., 1963.
  3. *Черкащина в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. : зб. докум. та матер.* – Черкаси, 2000.
  4. *Край козацький: довід. з історії Лисяниціни.* – К., 2004.
  5. *Черномиз В. Еврейская мысль в Умани / В. Черномиз.* – О., 2002.
  6. *Державний архів Київської області (далі – ДАКО).* – Ф. Р.-4758. – Оп. 2. – Спр. 48.
  7. *ДАКО.* – Ф. Р.-4758. – Оп. 2. – Спр. 35.
  8. *ДАКО.* – Ф. Р.-4758. – Оп. 2. – Спр. 44.
  9. *Черная книга / Под. ред. В. Гроссмана, И. Эренбурга.* – К., 1991. – XXII
  10. *Сб. докум. и матер. об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941 – 1944 годах / Сост. А. Круглов.* – К., 2002.
  11. *Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941 – 1944): сб. докум. и матер. / И. Арад, Яд Ва-Шем.* – Иерусалим, 1992.
  12. *ДАКО.* – Ф. Р.-4758. – Оп. 2. – Спр. 28.
  13. *Живыми остались только мы : свидетельства и докум. /*

- Б. Забарко. – К., 2000.
14. *Державний архів СБУ. – Ф. 5. – Спр. 2797.*
  15. *Горошко С. І. Жашківщина: іст. в долях учителів і учнів / С. І. Горошко. – Умань, 2004.*
  16. *ДАКО. – Ф. Р-4758. – Оп. 2. – Спр. 51.*
  17. *Круглов А. І. Енциклопедія Холокоста: євр. енцикл. України / А. І. Круглов, І. М. Левитас. – К., 2000.*
  18. *Саутін І. Всесоюзний перепис населення 1939 року. – К., 1938.*
  19. *Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941 – 1944) / Упоряд. М. Г. Дубик. – К., 2000.*
  20. *Юридична енциклопедія: в 6 т. / Відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – К., 1998. – Т. 1.*
  21. *Оголошення міського комісара Мееде // Уманський голос. – 1942. – 26 лютого.*
  22. *Альтман І. А. Жертви ненависти: Холокост в ССРСР 1941 – 1945 гг. – М., 2002.*
  23. *ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 2789. – Т. 2.*
  24. *ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 46597.*
  25. *ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 51066. – Т. 3.*
  26. *ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 26439. – Т. 3.*
  27. *ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 2784. – Т. 1.*
  28. *ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 51498.*
  29. *ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 63267.*
  30. *ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 57727. – Т. 2.*

Іваненко Л. М.

ЦИВІЛЬНЕ НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС КОРСУНЬ-ШЕВЧЕНКІВСЬКОЇ ОПЕРАЦІЇ (ЗА СПОГАДАМИ МІСЦЕВИХ ЖИТЕЛІВ)

Вивченню історії Корсунь-Шевченківської операції приділяється значна увага з боку науковців та краєзнавців. Однак, до сьогодні є низка малодосліджених питань. Це, зокрема, питання, що стосується цивільного населення під час Корсунь-Шевченківської операції. В архівних документах інформація з цього питання майже не трапляється. Основним джерелом цієї теми є свідчення очевидців. Впродовж трьох років автором даного повідомлення записано 88 свідчень жителів Корсунь-Шевченківського району. Вік респондентів на час Корсунь-Шевченківської операції – від 4 до 25 років.

Під час проведення опитування автора, зокрема, цікавили взаємовідносини місцевих жителів з солдатами і офіцерами обох воюючих сторін та поведінка останніх, становище цивільного населення під час бойових дій, мобілізація до лав Червоної армії жителів щойно визволених сіл тощо.

За свідченнями жителів Корсунь-Шевченківського району, німецькі солдати чинили з місцевим населенням та його приватною власністю все, що вважали за потрібне. Уродженець с. Ситників Д. І. Іваненко, пригадуючи пережите, розповідав: “...Німці виганяли людей з будинків і поселялися там самі. Коли вигнали з хати і нас, ми пішли до сусідів. У них на постої був німець високого чину. Він був не проти, щоб ми були в хаті. Його не було цілими днями, приходив лише переночувати” [11].

У с. Моринцях, “на Чорноволівщині (назва кутка – Л. І.), під час відступу німці підпалили 5 хат і вітряк” [14]. Відступаючи з Деренківця, “палили на хуторі людські хати. Мати взяла мене у заполу на руки і пішла в деренківецький ліс

(урочище Коноплине). Ми тікали, і, озираючись, бачили, як німці палять хутір” [9]. “Перед відступом німці вкидали людей у криницю і розстрілювали з автоматів. У школі був німецький склад, то вони його підпалили. Хотіли ще й людей туди зігнати, але їм не вдалося” [2].

У Корсунь-Шевченківській операції брала участь добровільна штурмова СС-бригада “Валлонія”. Її підрозділи відступали через Драбівку, Деренківець, Гарбузин, Корсунь [1, с. 83 – 89]. У Драбівці “... у центрі села по квартирах жили есе-сівці. Вони часто були п'яні. Ходили по хатах і шукали молодих жінок та дівчат. А на Циганському хуторі п'яні німці вбили діда і бабу за те, що вони не сказали, де їхні дівчата” [16].

Оточені німецькі війська мали проблеми з отриманням продовольства. Вирішували їх за рахунок місцевого населення. У с. Сотниках “у німців була пересувна кухня. Вони ходили по селу і збирали яйця, молоко, малих поросят” [3]. Уродженці с. Моринці розповідали: “Німці ходили по селу і збирали для себе їжу: курей, свиней, молоко, яйця. У нас забрали кабана. Німецька пересувна кухня стояла в дворі Соломахи Марії. На тій кухні німецький кухар варив солдатам картоплю, курей, свинину. У німців були ще консерви” [14]. “Перед звільненням німці позабирали в людей усю їжу. У нас була тільки телиця, то свої виказали німцям, вони прийшли і забрали її на м'ясо” [22]. У с. Саморідні “до людей німці ходили за продуктами... Змушували готувати для них курей. Увечері приходили за запеченим м'ясом” [6]. “У одному з сільських дворів (с. Ситники – Л. І.) у німців була польова кухня. На кухні були лише чоловіки – німецькі кухарі. Варили щодня суп. Окрім супу, у них була ковбаса, хліб, печиво, шоколад. Німецькі солдати ходили по дворах і забирали яйця, молоко, картоплю, скот. У нас кілька разів забирали корову. Та вона була така скажена та прудка, що постійно відривалась і втікала” [11].

З наближенням лінії фронту ширились чутки про те, що німці розстрілюють чоловіків призовного віку, як потенцій-

них воїнів Червоної армії. Щоб врятуватися, чоловіки переходили у різних місцях. Так, багато жителів сіл Драбівка, Нетеребка, Сахнівка перебували на лівому березі р. Росі в драбівському лісі. За свідченням Г. С. Ремех з с. Нетеребки, “після Нового року, у січні 1944 р. батько, Сергій Федорович, і багато інших чоловіків пішли в драбівський ліс. Там вони жили в землянках. Дійшла чутка, що Черкаси вже визволені і чоловіки боялися, що під час відступу німці будуть розстрілювати їх” [26]. За свідченням жителя с. Сахнівки П. П. Мироненка, “... люди, коли почули, що почалися розстріли, втікали за р. Рось у драбівський ліс. Днів п'ять ми були в лісі, потім повернулися в село” [21]. За спогадами Н. П. Ремех, “...у драбівському лісі були партизани. Батько Павло Мартинович із братом Петром перед звільненням села пішли до них” [27]. Житель с. Драбівки І. С. Дуда згадував: “Долинула чутка, що німці вбивають хлопців. То я і багато інших хлопців перевдягнулися в дівочі плаття. Ніч перед тим, як зайшли наші, ми в таких нарядах провели в шалаші. Це був шалаш, у якому німці ставили свої легкові машини (бобіки). Коли їхали, мабуть дуже поспішали, тому що не забрали його” [12]. Житель с. Нетеребки О. К. Самойленко з батьком Кирилом Степановичем, 1889 р. н., переховувалися під сараєм в ямі, на яку накидали гною [30].

Про факти розстрілів чоловіків згадують жителі окремих сіл. У Сахнівці “німці розстрілювали чоловіків від 18 років і старших, щоб менше було поповнення для Червоної армії” [21]. Н. Т. Притула, уродженка с. Сотників, розповідала: “Пам'ятаю, як перед звільненням німці зігнали чоловіків в одну хату. Вранці, на колядку, їх погрузили на машину і повезли. Втекти змогли лише Семен Куценко і Петро Луценко. Вони берегами втекли до “наших”. Усіх інших розстріляли” [24]. Жителі с. Гарбузина добре пам'ятають “валлонців”: “... У напрямку Кірового, Кичинців є вулиця (тепер вул. Можайського – Л. І.). На ній “валлонці” розстріляли багато чоловіків” [10].

Серед місцевого населення були і випадкові втрати. У с. Сахнівці “...один німець, втікаючи, вскочив у погріб. А там була дівчина – Параска Савченко. Він її убив” [23]. У Нетеребці “...німці, коли відступали, замінували дорогу. На цій дорозі підірвалися дві жінки з Нетеребки – Наталка та Ганна Баб'як та двоє чоловіків – Сава Борковський і Купріян Дорошенко” [30].

Під час бойових дій більшість місцевих жителів ховались у безпечних місцях або залишали населені пункти. За спогадами, люди переховувались у погребях, ямах, лозах; ішли в ліси, до родичів, у сусідні села тощо [3; 4; 6; 8; 11; 15; 18; 25; 25; 26; 31; 32]. Жителі с. Деренківця згадували: “У Коноплиному було багато худоби і хуторян (приблизно 300 – 400 осіб). Люди, втікаючи від німців, забирали з собою і худобу. На другий день нашого перебування в Коноплиному у лісі з'явилася наша розвідка. Розвідники повідомили, що село вільне від німців, можна повертатися додому” [9]. “Німці з с. Деренківця відступали в напрямку Черепина. Мама вирядила мене з коровою та ватним одялом з дому на Сибір (частина с. Деренківця. – Л. І.) до баби. Одного дня ми почули стрілянину з боку Черепина. Там були окопи, викопані місцевими жителями під наглядом німців. Дід Костриця покликав нас за хату і показав на луки, що були залиті водою. Ми побачили масу німців, які стрибали прямо у воду. Скільки їх там потонуло, невідомо” [2].

Дехто з місцевих жителів допомагав воїнам Червоної армії. Син М. І. Курінного Василь Мануїлович, згадуючи батька, розповів: “Через с. Деренківець, попід берегом р. Фоси і лісом, проходила кабельна лінія зв'язку на Старосілля. У цьому селі знаходився штаб німецьких військ. Німці вартували лінію. Батько вибрав час, коли варта пройшла, вирубав близько 10 метрів кабелю і викинув у річку. Зв'язок був перерваний. Німцям так і не вдалося його відновити. Через тиждень у драбівському лісі з'явилися розвідники. Батько розповів їм про розташування вогневих точок ворога” [19].

“У бою за село (с. Моринці. – Л. І.) червоноармійцям допомагали місцеві жителі: Скляр Льова та Салата Грицько” [14].

Жителі досліджуваних сіл привітно зустрічали воїнів Червоної армії: пригощали їх, прали їхні речі, забезпечували місце для відпочинку, надавали першу медичну допомогу. Про це згадували респонденти. “У нашому дворі (с. Нетеребка – Л. І.) за повіткою стояв кулемет. У нашій хаті було повно червоноармійців. Мати, Марія Йосипівна, годувала їх хлібом і салом” [26]. У Сотниках розповідали, що “бійці були дуже голодні. Місцеве населення допомагало їм продуктами харчування, приймало на ночівлю” [31]. “Бійці були стомлені і голодні. Баба зварила в печі картоплі казанок і віддала нашим солдатам. Коли село (с. Сотники – Л. І.) звільнили, всі люди раділи, співали пісні. Молодь увечері збиралася на вигонах і також співала” [22]. “Нашим не було коли зупинитися, щоб перепочити (с. Сотники – Л. І.). Пам’ятаю, як солдат забіг у хату, то мати дала йому молока” [31]. Уродженці с. Саморідні розповідали: “Мама нагодувала солдатів борщем, дала молока і вони пішли вслід за німцями” [29]. “Мама нагріла води і попраля їхні (червоноармійців. – Л. І.) речі. Нагодувала солдатів” [10]. В село (Деренківець – Л. І.) зайшли наші солдати. Дід Костриця тоді сказав: “Дітям мундерки і горілки!” Люди все, що могли, віддавали бійцям” [2]. “Місцеві (жителі с. Сотники. – Л. І.) перев’язували поранених, збирали їх в одній хаті, потім приїздила машина і забирала їх” [28].

Про умови жахливої антисанітарії в частинах Червоної армії розповідали жителі с. Виграєва: “Бійці просили зварити їм їсти, а самі били воші” [8].

Зі спогадів ми дізнаємося також і про обмундирування солдатів-визволителів, хоча вони дещо суперечливі. Так, В. Ф. Довгаль з с. Гарбузина запам’ятав, що червоноармійці були “одягнені в фуфайки, шинелі. На ногах обмотки, черевики. Двоє молодих офіцерів були одягнені в новенькі кожухи, валянки” [10]. “Наші солдати були молодого та середнього віку. Одягнені вони були у військовий одяг: шинелі, ватні

штани, шапки-вушанки, кирзові чоботи” [28], – розповідав уродженець с. Сотники О. Г. Решетняк. Уродженка с. Виграєва П. Ф. Гончаренко згадувала: “Серед воїнів не було жодного у військовій формі. Всі були в домашньому одязі” [8]. Зі спогадів І. С. Іваненка, уродженця с. Моринців, дізнаємося, що “... рухалися бійці важко, пішки та кіньми. Одягнені були в шинелі, чоботи” [14].

У 1943 р. відповідно до спеціальної директиви Ставки ВГК Червона армія одержала дозвіл на поповнення своїх знекровлених частин за рахунок новобранців з числа жителів визволених населених пунктів. До відновлення роботи місцевих військкоматів призовом займались спеціально створені польові військкомати.

Мобілізували польові військкомати чоловіків і у селах Корсунського району. Уродженка с. Виграєва А. Ф. Корженко згадувала: “Після звільнення села через кілька днів оголосили про мобілізацію. Збір оголосили біля сільської ради. Забрали тоді майже всіх боєздатних чоловіків. Серед мобілізованих були Павленко Іван Кузьмович, Гуріненко Михайло, Прудченко Матвій Микитович. Серед мобілізованих був і мій батько Тарасенко Федір Павлович. Він був мобілізований на початку війни. Та вже восени 1941 р. ледве живий повернувся додому. Розповідав, що біля м. Вінниці війська, в яких воював, потрапили в оточення. Його, пораненого, підібрав якийсь чоловік. Він замаскував його горшками, які віз на підводі. Коли батько дістався додому, у нього на шиї загноїлася рана. На нозі також була глибока, розвернута рана. Хтось “добрий” повідомив поліцаям, що батько вдома. Та коли вони побачили, який він тяжкий, то не стали його чіпати. Незважаючи на тяжкий стан, батько на момент звільнення села видужав і знову пішов на фронт” [15].

А. М. Гончаренко згадував: “Після звільнення Виграєва у селі з’явилися представники польового військкомату. Оголошили мобілізацію. Близько сотні чоловіків та хлопців в один вечір забрали на фронт. Вони маршем відправилися у с. Ісай-

ки Богуславського району. Там вони були менше місяця. Дружини деяких чоловіків кілька разів навідували. Носили їм харчі. З с. Ісайок їх відправили на фронт. Серед мобілізованих були Прокіп Павлович Коваленко, Іван Дмитрович Цабенко, Яків Трохименко, Василь Невідський, Тарас Святенко, брати Остап та Микита Святенки, Андрій Селівестрович Проценко, Матвій Микитович Прудченко. Були мобілізовані й молоді хлопці Ілько Зайченко, Матвій Кузьмович Павленко, Григорій Панасович Кукла, Степан Видута, Дем'ян Бойко, Микола Цабенко. Цих чоловіків та хлопців кидали відразу на передову. Так вони спокотували своє перебування в окупації” [7].

Л. Л. Дорошенко, уродженка с. Пішок, розповіла: “... З нашого кутка мобілізували на фронт мого брата Миколу Дорошенка, 1922 р. н., Михайла Якубовського, Івана Уханя. Спочатку вони пішли в Миронівку. Звідти – у с. Ісайки Богуславського району. Туди я з сусідками-дружинами мобілізованих чоловіків ходила навідати брата. Носила йому харчі і одяг, щоб перевдягнувся. Мобілізовані були в домашньому одязі, проте вже із зброєю. Так, у брата був кулемет. Одяг, який брат із себе зняв, був не тільки брудний, а ще й у вошах. І хоч як мені не хотілося викидати тих речей, я таки це зробила. Брат був дуже схвильований, із їжі, яку йому принесла, нічого не взяв, лише дуже плакав. Ми з жінками повернулися додому, а чоловіки пішли на фронт. Згодом матері прийшла похоронка. Микола загинув під Яссами” [8].

Через тиждень після звільнення с. Моринці польовий військкомат забрав не менше ста чоловіків у віці від 18 до 50 років. Серед мобілізованих були Свирид Павлович Калініченко, 1897 р. н.; брати Микола Гуринович, 1923 р. н., та Віктор Гуринович, 1925 р. н. Мусієнки; Макар Антонович Мусієнко та Петро Арсентійович Клименко [13].

Я. Г. Лисенко з с. Деренківця був мобілізований 15 лютого 1944 р. Згадуючи події тих днів, він розповів: “Після звільнення села, наступного дня усіх чоловіків викликали до сільської ради. Звідти ми маршем ішли на Смілу. Чоловіків

було дуже багато. Стали в шість рядів від центру села до Набутівського цукрового заводу. Це було 15 лютого 1944 р. У Смілі нас розділили по військових спеціальностях. Тих, хто до війни служив у армії, записували в ті війська, в яких служив. Тих, хто не служив у армії, “відсівали” в піхоту. До таких потрапив і я. Навчали нас два тижні. Не обмундировані, ми маршем пішли в с. Водяники Звенигородського району. Там був якийсь збірний пункт. Нас переформували. Мене та односельця Фесенка Михайла Аврамовича зачислили до складу 928 стрілецького полку 252 стрілецької дивізії II Українського фронту. Бойове хрещення ми отримали під Уманню. Перед боєм нам видали зброю, а обмундирування ми шукали собі самі. Я одягнув шинель і англійські чоботи” [20].

“11 лютого 1944 р. з Буди Бровахівської зайшли наші війська. Після звільнення села (с. Кірове) почалася мобілізація. У Миронівці 9 днів нас навчали” [25].

“Після звільнення села більшість із чоловічого населення Кірового були відправлені в Миронівку. Там у с. Россави навчали нас військовій справі: молодих – 1 місяць, а старших – 9 днів. Увесь час ми були в цивільному одязі. Лише під Яссами нам видали обмундирування” [17].

У лютому 1944 р. пішов на фронт житель с. Кірового С. М. Гудзенко. Місцем збору призовників був Богуслав [25].

За свідченнями місцевих жителів, серед учасників Корсунь-Шевченківської операції були щойно мобілізовані урожденці з Миронівського, Обухівського, Кагарлицького районів. Жителька с. Виграєва П. Ф. Гончаренко розповідала: “Багато визволителів нашого села були з Миронівського, Обухівського, Кагарлицького районів. Серед воїнів не було жодного у військовій формі. Всі були в домашньому одязі. А ще запам'яталися двоє молодих хлопців-бійців. Вони були за віком такі як я, зовсім молоді. Так не обмундировані вони й загинули, визволяючи Виграїв. Хоронили цих бійців люди з нашого села” [8]. А. М. Гончаренко з цього ж села згадував, що “...серед загиблих червоноармійців були і одягнені в домашній

одяг. Між ними були чоловіки родом з Кагарлицького району Київської області” [7].

Одержані спогади дозволяють чіткіше уявити події, що відбувалися в населених пунктах під час Корсунь-Шевченківської операції, та морально-психологічний стан людей, які були учасниками та свідками тих подій. Вони є цінним джерелом інформації з історії Корсунь-Шевченківської битви, доповнюють та уточнюють скупі рядки архівних документів. В окремих випадках – це єдине джерело інформації.

З кожним роком меншає кількість людей, які стали живою частинкою тих пам'ятних подій. Наше завдання – записати якнайбільше спогадів тих, хто витримав важкі випробування.

-
1. *Богаерт М. М. Участь 5 добровільної штурмової бригади СС “Валлонія” у Корсунь-Шевченківській операції / М. М. Богаерт // Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України : матер. міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Корсунь-Шевченківської битви. – Корсунь-Шевченківський, 2004.*
  2. *Спогади Антонюк Г. В. // Фонди Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника (далі – Фонди Заповідника).*
  3. *Спогади Берлюти Д. П. // Фонди Заповідника.*
  4. *Спогади Бровченко В. Ф. // Фонди Заповідника.*
  5. *Спогади Ворони Т. П. // Фонди Заповідника.*
  6. *Спогади Гайдай О. Ф. // Фонди Заповідника.*
  7. *Спогади Гончаренко А. М. // Фонди Заповідника.*
  8. *Спогади Гончаренко П. Ф. // Фонди Заповідника.*
  9. *Спогади Дем'ян В. Ю. // Фонди Заповідника.*
  10. *Спогади Довгала В. Ф. // Фонди Заповідника.*
  11. *Спогади Дорошенко Л. Л. // Фонди Заповідника.*
  12. *Спогади Дуди І. С. // Фонди Заповідника.*

13. Спогади Іваненка Д. І. // *Фонди Заповідника.*
14. Спогади Іваненка І. С. // *Фонди Заповідника.*
15. Спогади Кольваха І. Я. // *Фонди Заповідника.*
16. Спогади Корженко А. Ф. // *Фонди Заповідника.*
17. Спогади Кришуна Ф. С. // *Фонди Заповідника.*
18. Спогади Кулик М. Ф. // *Фонди Заповідника.*
19. Спогади Курінного В. М. про батька Курінного М. І. // *Фонди Заповідника.*
20. Спогади Лисенка Я. Г. // *Фонди Заповідника.*
21. Спогади Мироненка П. П. // *Фонди Заповідника.*
22. Спогади Петренко Є. Д. // *Фонди Заповідника.*
23. Спогади Плаз П. С. // *Фонди Заповідника.*
24. Спогади Притули Н. Т. // *Фонди Заповідника.*
25. Спогади Пишоно М. М. // *Фонди Заповідника.*
26. Спогади Ремех Г. С. // *Фонди Заповідника.*
27. Спогади Ремех Н. П. // *Фонди Заповідника.*
28. Спогади Решетняка О. Г. // *Фонди Заповідника .*
29. Спогади Самойленко Л. Ф. // *Фонди Заповідника.*
30. Спогади Самойленка О. К. // *Фонди Заповідника.*
31. Спогади Соломахи В. В. // *Фонди Заповідника.*
32. Спогади Шаблій М. С. // *Фонди Заповідника.*

Загоріна Р. К.

ЧЕРКАСИ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941 – 1943 рр.)

22 серпня 1941 р. після важких і кровопролитних боїв м. Черкаси було залишене нашими військами. В той же день в місто увійшли гітлерівці. Очевидці розповідали, що першими на міських вулицях з'явилися німецькі мотоциклісти, вони на великій швидкості промчали центральними вулицями, а потім вже увійшли автоматники, танки, бронетранспортери. Ось як писав про це черкаський журналіст С. Найден: “День 22 серпня 1941 року – найсумніша дата в історії старовинних Черкас. У цей день в місто вдерлись німецько-фашистські банди. Безлюдними вулицями промайнуло кілька ворожих мотоциклістів і на перехрестях пустили кулеметні черги. Проїшли загони есесівців зі свастикою на рукавах, в рогастих касках, з автоматами. Верхи на коні проїхав німецький офіцер... Місто опанував жах. Усе живе поховалося” [1].

834 дні – з 22 серпня 1941 р. і до 13 грудня 1943 р. Черкаси перебували в руках ворога. Розпочалися розстріли, облави, знущання над мирним населенням. Від рук нацистів загинуло багато відомих в місті людей – викладачі Черкаського педінституту С. Л. Потоцький, Й. Бінусов, П. А. Голуб, слюсар електростанції, підпільник Г. Г. Стреміленко, колишній начальник автоколонії С. П. Холоденко. У морозні січневі дні 1942 р. в черкаській тюрмі було розстріляно 186 комуністів, комсомольців, підпільників. Серед них – П. А. Яцик, колишній голова Черкаського райвиконкому, а під час оборони міста – командир Зведеного міського винищувального загону, Ю. Коваленко – секретар Бородянського райкому КП(б)У Київської області, уродженець с. Руська Поляна Черкаського району. Жертвами нацистського терору стали й місцеві радянські активісти С. Валієнко, К. Жученко, робітники рафі-

надного заводу К. І. Білан, Крижанівський, І. І. Турчин, Шпак та багато інших [2, 40, 43].

Серед городян поповзли чутки про жахливу загибель молододі жінки, дружини командира Червоної Армії, по-звірячому закатованої нацистами. Будучи вагітною, вона змушена була залишитись в місті. Через деякий час після народження дитини вона була схоплена гітлерівцями і закатована за зв'язок з партизанами. Спочатку її вкинули у підвал, близько місяця їй не давали ніякої їжі. Вона, збожеволівши, повигризала собі м'ясо на кистях рук. Але жодної адреси, жодного прізвища не назвала ворогові, не видала своїх товаришів.

Щодня на вулицях з'являлись оголошення і накази “нової влади”, які як правило, закінчувались словами: “За невиконання – розстріл”.

10 жовтня 1941 р. вийшов наказ Черкаської Районної Управи та інспектора районної поліції про переселення євреїв з центра міста на Митницю. Тут же зазначалось, що “за кожного вбитого робітника нової влади будуть розстріляні 50 жидів і 10 комуністів [...]”. За переховування жидів та зв'язок з партизанами винні розстрілюватимуться на місці без суду” [3, 10].

Почались масові розстріли мирних громадян. В один з днів нацисти наказали усім євреям разом із стариками й дітьми вийти “на роботу” за місто, де їх і розстріляли. Рідні вели вкрай виснажених, хворих людей, матері несли немовлят... Лунали гіркі ридання, вигуки жаху й розпачу. Розстріляно було сотні людей.

Частину євреїв було вивезено під Смілу й Городище й там розстріляно. Старий робітник цукрорафінадного заводу І. І. Гринько був очевидцем розправи окупантів над п'ятьма робітниками заводу. Офіцер гестапо довго катував робітників з метою вивідати в них місце, де були сховані заводські машини й обладнання. Нацисти підвісили людей за руки до дерев, а під їхніми ногами розпалили багаття [4]. Хворих протитуберкульозного санаторію Соснівка вони закололи багнетами.

Згідно наказу окупантів, обов'язковій реєстрації в поліції підлягали члени та кандидати в члени комуністичної партії і комсомольці [5, 20].

Нацисти суворо карали тих, хто допомагав партизанам або втікачам з концтаборів та в'язниць. Вони заборонили переправу через Дніпро без спеціальних перепусток. Але члени товариства “Український рибалка”, користуючись такими перепустками, перевезли через Дніпро не один десяток радянських військовополонених та партизан. Незважаючи на залякування і репресії, люди допомагали партизанам і втікачам з нацистських концтаборів.

Черкаси і Черкаський район в часи нацистської окупації підпорядковувались Смілянській округі (куди входили також Сміла і Городище), яка входила до складу одного з п'яти утворених гітлерівцями в Україні генералбецирків – Київського, з центром у м. Київ. Нижчими органами “нової влади” були Районні (або, як їх тоді називали – Районові) Управи та підлеглі їм сільські старостати. Головним їхнім обов'язком було виконання наказів та розпоряджень окупаційної влади. На чолі Управи стояв голова. Поліційні функції нагляду за громадським порядком здійснювала в Черкаському районі та м. Черкаси так звана Черкаська районна (районна) поліція на чолі з інспектором. До її складу, зокрема, входили кримінальний відділ і шпцманшафт (охоронна команда), їй же підпорядковувалась черкаська в'язниця.

У грудні 1941 р. в місті та районі був проведений перепис населення, згідно якого було виявлено, що в місті проживає 27.720 осіб, а в районі – 61.150 осіб [6, 3]. Кожний крок населення був під контролем. Нацисти заборонили людям переїжджати в інше місто чи село на проживання без спеціального дозволу Біржі Праці: “Порушення каратиметься грошовими штрафами необмежених розмірів і тюрмою до одного року [...], або рік примусової праці” [7, 53].

Встановлюючи проголошений ними “новий порядок”, нацисти намагались знищити все, що нагадувало про “кому-

ністичні часи”. Так, в травні 1942 р. Черкаська Райуправа заборонила користуватись “більшовицькими” назвами вулиць. Віднині, наприклад, вулиця Ільїна мала зватися Гайдамацькою, вулиця Карла Маркса – Запорізькою, вулиця Фрунзе – Коновальця, а вулиця Свердлова – Петлюри і тощо [8,70]. Перейменовані були й інші вулиці. В Черкасах відкрились приватні крамниці, готелі й так звані “заїжджі двори”.

Окупаційна влада намагалась налагодити навчання в школах, видавши в січні 1942 р. розпорядження про “поновлення навчання 1–4 класів шкіл міста та району з 20 лютого 1942 р.” [9,81]. В школах був введений Закон Божий та мінімум навчальних предметів, в тому числі – німецька мова. Та люди не дуже охоче віддавали дітей до цих шкіл і “нова влада” неодноразово спостерігала погане відвідування дітьми шкіл, запровадивши навіть за це грошові штрафи на тих батьків, чії діти не ходили до школи, або пропускали багато навчальних днів.

Під час нацистської окупації в Черкасах велось навчання у педінституті, при якому було відкрито учительську семінарію з відділами німецької та української мов, історії, природознавства, фізики й математики. Навчання було платним. Оголошений був набір учнів до Черкаської середньої механічної школи (на базі колишнього технікуму механізації сільського господарства). Навчання також було платним. Оголосив про набір учнів ветеринарний технікум.

Робились спроби налагодити й культурне життя. У місті в часи нацистської окупації працювали Черкаський Український музично-співоочий театр, Черкаський Національний Український театр ім. Т. Г. Шевченка, де ставились спектаклі “Вій”, “Наталка-Полтавка” та інші. Він розпочав свою роботу 5 жовтня 1941р. На відкритті театрального сезону виступала хорова капелла під управлінням О. М. Раєвського в складі 50 співаків. Серед творів, які були виконані, особливо запам’ятались слухачам “Заповіт” Т. Г. Шевченка, пісні Леонтовича “Зашуміла ліщинонька” та “Дударик” [10,68]. При Черкаському театрі були організовані духовий і струнний оркестри та

балетна група. Планувалось відкрити 3 кінотеатри. В місті виходила газета “Українська думка”.

У листопаді 1941 р. Було відкрито для відвідувачів краєзнавчий музей. Директором був призначений Тустанівський. В музеї діяли історико-археологічний, природничо-агрономічний відділи та кімната Т. Г. Шевченка, підвідділи мистецтва й архітектури, мінералогічний підвідділи. Серед експонатів були колекції старовинного посуду, зброї, рукописи і картини видатних художників (усе це було вивезене нацистами у 1943 р. при їх відступі й безслідно зникло).

Нацистська окупаційна влада з перших же днів свого панування докладала великих зусиль з налагодження роботи промислових підприємств міста. Але їхні зусилля не давали бажаних результатів. Цьому перешкоджали відсутність обладнання, спеціалістів та кваліфікованої робочої сили. Та найчастіше справжньою причиною був саботаж робітників, які виводили з ладу верстати й механізми, псували сировину і всіляко затягували строки випуску готової продукції.

Черкаська махоркова фабрика в часи окупації не працювала тому, що її обладнання було евакуйоване. “Новій владі” вдалося організувати лише прийом і сушку сировини. Набір на фабрику проходив лише під страхом відправки непокірних до Німеччини. З великими труднощами гітлерівцям вдалося відновити роботу 22-го лісозаводу, столярної майстерні та фанерно-тарного заводу. Всі вони були об’єднані у лісокомбінат, який почав працювати навесні 1942 р. Робітників сюди набирали через Біржу Праці, а також – шляхом облав. Робочий день тривав 11 годин і більше. Заробітна плата у жінок і дітей-підлітків була значно меншою, ніж у чоловіків. За найменшу провину робітників били, відправляли на примусові роботи, або – в Німеччину. Змінний інженер Росочинський був повішений лише за розповсюдження Зведень Радінформбюро та обрив телефонних дротів.

На заводі діяла підпільна група, до якої входили І. П. Шухін, І. Д. Орешквич, І. Г. Ковтун. Із затону сюди доставляли

листівки. Про це довідався завідуючий виробництвом О. Дмитрашко і доніс нацистам. Почались арешти. Машиніст М. А. Удод вивів з ладу локомотив, внаслідок чого завод простояв 2 місяці. Нерідкими були й акти саботажу. За вказівкою підпільника І. П. Гаркавого бухгалтер заводу В. Т. Руденко викрав з шафи директора креслення обладнання лісозаводу, а Г. М. Мусієнко зіпсував лісопилний верстат, який потім ремонтували півтора місяці [11, 28, 31].

Черкаський консервний завод Укрконсервтресту був названий нацистами “державним маєтком №17”. Управляючим цього “маєтку” був німець Шварц, а директором – М. Г. Бурса.

Намагаючись зламати опір населення, нацисти посилювали репресії, встановлювали високі штрафи та різні покарання. Німецький управляючий консервного заводу побив старого робітника Якова Демидовича Васенка лише за те, що той переносив консерви по одній банці, а не по кілька. Непоодинокими були й випадки розстрілу непокірних робітників. Та саботаж не припинявся. Обладнання ламалось, завод простоював, овочі гнили. Члени підпільної організації м. Черкаси А. Ф. Щербина, А. Тулуман, Г. Доброштан під керівництвом П. Т. Марущака вивели з ладу на консервному заводі парову машину й два редуктори. Завод простояв близько 4-х місяців. Підпільник А. Тулуман з товаришами здійснив кілька диверсій на тому ж консервному заводі, а також – на спиртзаводі. Зокрема, ним був спалений на спиртвому заводі генератор і завод простояв 6 днів у 1942 р., ним же був спалений і електродвигун. Підпільникам вдалося вивести з ладу томатну лінію і вона тривалий час не працювала [12, 3 зв.].

Кооперативна артіль ім. Горького була до війни однією з найбільших у Черкасах. Обладнання її було частково розібране й закопане у землю. З приходом нацистів артіль виготовляла предмети широкого вжитку для домашнього побуту: рогачі, кочерги, сапи. На роботу виходило лише 15 – 20% робітників. За розпорядженням Смілянського гебітскомісара Швера артіль повинна була виготовити велику партію паро-

**НЕ ПІДЛЯГАЄ ЗАБУТТЮ:
нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944)**

кінних візків (по 100 штук на місяць). Але з 15 грудня 1941 р. до 15 квітня 1942 р. було виготовлено лише 3 вози. Всього за час існування артїлі при окупантах було виготовлено 52 вози, хоч в кращі часи могли зробити 1150 [13, 19-22 зв.]. Під час обідньої перерви в конторі під виглядом читання місцевої нацистської преси проводилась інформація про події на фронті. У 1943 р., коли гітлерівці відступали, підпільникам вдалося заховати деталі верстатів і зберегти їх від вивозу до Німеччини. Від відправки до Німеччини була врятована молодь, що працювала в артїлі, їм завдяки підпільникам, було видано довідки про те, що вони “беруть участь у виконанні особливо важливого завдання для потреб німецької влади”.

Артіль “Ударник” під час окупації виготовляла цвяхи, вили, сапи.

“Металокомбінат” при нацистах почав працювати з вересня 1941 р., а влітку 1942 р. там працювало 60 робітників. Робочий день тривав 12 годин. Керівники “Металокомбінату” вважали себе цілковитими господарями і були дуже раді, що позбавилися “комуністичної влади”. В артїлі “Ударник” і на “Металокомбінаті” діяла група підпільників на чолі з головою Черкаської ліспромспілки Василем Сергійовичем Скринником. До організації входили інженер ліспромспілки Гнат Ульянович Мартиненко, бухгалтер Сірченко, касир ліспромгоспу Ольга Коляда. Саме з її допомогою вдалося відправити партизанам близько 500 тис. крб. Зв’язок з партизанами здійснювався через підпільника Василя Борисенка.

На “Металокомбінаті” працював підпільник Суздалевич, йому не раз вдавалося зривати виконання замовлень окупаційної влади, посилаючись на нестачу сировини. Головою артїлі “Ударник” був відданий нацистським окупантам Іван Дмитрович Курпель. Підпільники запропонували йому зменшити виробництво готової продукції, але він відмовився. Тоді підпільники скомпрометували його перед нацистами. Курпель був знятий з посади голови артїлі, а на його місце вдалося влаштувати потрібну підпільникам людину.

Робітники зеленого господарства переховували у себе під чужими прізвищами двох червоноармійців, які втекли з гітлерівського полону. Тут же рятувались від угону до Німеччини кілька юнаків і дівчат. Підпільна робота проводилась тут під керівництвом К. Семадені.

У Черкасах діяло кілька підпільних організацій, однією з них керував Петро Марущак [14, 231]. Підпільники мали зв'язок з членами підпільних груп майже всіх підприємств міста. Мали вони зв'язок і з Черкаським партизанським загonom, розповсюджували листівки, організовували диверсії й акти саботажу на підприємствах і артілях міста. Підпільники допомагали партизанам одягом, взуттям, медикаментами. Особливо виділилися підпільники П. Т. Марущак, І. М. Тонкопряд, Д. К. Семадені, К. І. Семадені, П. С. Маслов, А. А. Тулуман, Б. М. Рубцов, Г. К. Іващенко та багато інших.

У будинку підпільниці Дори Каспарівни Семадені по вул. Жовтневій був встановлений радіоприймач, який з невеликими перервами працював майже півтора роки. Дора Каспарівна слухала й записувала Зведення Радінформбюро про події на фронті та передавала їх підпільникам, а вони розповсюджували їх у вигляді листівок серед робітників судоремонтного й консервного заводів.

Перед відступом гітлерівців член підпільної організації рентгентехнік Г. Д. Махаринець розмонтував і закопав у землю цінне обладнання рентгенкабінету, зберігши його від вивозу до Німеччини. Те ж саме зробив і лікар тубдиспансеру А. В. Урсул, зберігши унікальну медичну апаратуру, яка була єдиною не тільки в Черкасах, але і в Київській області [15, 32].

Діяла підпільна група й на Черкаському шкіряному заводі, до її складу входив бухгалтер заводу Іван Михайлович Тонкопряд. Він змайстрував з окремих деталей саморобний радіоприймач і замаскував його під сидінням табуретки. В будинку І. М. Тонкопряда жили на постої два німецьких солдати, та вони навіть не підозрювали, що сидять на табуретці з підпільним радіоприймачем. Зведення Радінформбюро, які

слухав по радіоприймачу І. М. Тонкопряд, записувала й передавала підпільникам (а від них ці повідомлення потрапляли у партизанський загін) його донька Клава, якій було тоді лише 16 років.

Підпільники шкіряного заводу організовували диверсії й акти саботажу, псували шкіру під час її вичинки (перепалювали сірчаним натрієм), особливо коли потрібно було виконувати замовлення окупаційної влади. Гітлерівці, запідозривши неладне, викликали якомсь директора заводу Никифора Васильовича Луценка (він теж був підпільником) та головного бухгалтера І. М. Тонкопрядя до гебітскомісара Фрая, який пригрозив їм, що якщо не поліпшиться якість шкіри та не буде знижена її вартість, вони будуть “висіти на стовпах, або в кращому випадку – будуть відправлені у концтабір”. Але нацистам не вдалося встановити причину та винуватців саботажу і вони вирішили замінити директора заводу. Та новий директор Гречуха теж був підпільником. Псування шкіри не припинилося, більш того, в ліс до партизанів було переправлено кілька партій якісної шкіри та 40–50 пар взуття.

Таким чином, нацистській владі так і не вдалося, незважаючи на усі зусилля, відновити промислове виробництво у повному обсязі. Заводи, фабрики й артілі Черкас під час окупації так і не запрацювали на повну силу. Чималий вклад у зрив планів та намірів ворожої окупаційної влади зробили черкаські підпільники.

В 1941 – 1943 рр. в Черкасах працював дитячий притулок, створений за власної ініціативи колишньою виховательською дитячого садка О. М. Шулежко. Ризикуючи життям не тільки своїм, але й своїх маленьких доньок – чотирирічної Лариси і семирічної Алли, вона врятувала від вірної смерті майже 100 безпритульних дітей [16, 1 – 12]. У 1990-х рр. Олександрі Максимівні Шулежко, уродженці Драбівського району, було присвоєно почесне звання Праведник народів світу, а ще раніше, у 1980-х рр. вона була нагороджена орденом Вітчизняної війни II ст.

У 1942 р. гітлерівці почали вивозити молодь до Німеччини. Вони виловлювали юнаків і дівчат (від 14-ти років) під час облав і зганяли їх у підвальне приміщення технікуму механізації сільського господарства по вул. Льїна. Потім під конвоєм їх вели на залізничну станцію. В голові колони йшов духовий оркестр, він грав бравурні марші, щоб заглушити ридання матерів, лайки та прокльони на голови нацистських катів. Лікар тубдиспансеру А. В. Урсул врятував від відправки до Німеччини десятки юнаків і дівчат, видавши їм довідки про те, що вони хворі на туберкульоз.

У серпні – вересні 1943 р. у зв'язку з наступом Червоної Армії, гітлерівці почали готуватись до оборони. Вони мобілізували все населення міста і району віком від 16-ти до 60-ти років на риття протитанкового рову та окопів і укріплень [17, 39]. Тих, хто не підкорявся наказу – розстрілювали.

Нацистська окупація завдала страшних збитків народному господарству м. Черкаси і району, про що свідчать документи Державного архіву Черкаської області (ДАЧО). За часи нацистської окупації лише в Черкасах було розстріляно, повішено й замучено 4600 мирних громадян, в тому числі – 1800 дітей у віці до 12 років. У Німеччину з Черкас було примусово відправлено 8 тисяч жителів міста [18, 11]. Після визволення Черкас від ворога в ньому на 1 січня 1944 р. налічувалось лише трохи більше 10 тисяч населення.

Нацисти зруйнували усі черкаські підприємства, демонтували і вивезли, або знищили їхнє обладнання й устаткування. Так, Черкаський машинобудівний завод був зруйнований на 70%. Було знищено зовсім нову будівлю електростанції і ливарного цеху, кузню, механічні цехи, парові машини, генератори, вивезене усе ковальсько-пресове й механічне устаткування. Черкаський рафінадний завод до війни був одним з найбільш великих в Радянському Союзі заводів цукрової промисловості, на ньому працювало 4 тис. робітників, щоденно вироблялось 5 тис. центнерів цукру. Гітлерівці при відступі зруйнували заводські цехи, знищили обладнання. Були

спалені махоркова фабрика й деревообробний комбінат, який складався з двох лісо заводів та меблевої фабрики. Їхнє обладнання нацисти вивезли.

Гітлерівські окупанти зовсім зруйнували Першу і Другу міські лікарні, водолікарню, Пастерівську станцію, протитуберкульозний санаторій тощо. Медичне обладнання було знищене, або вивезене до Німеччини, збитки становили понад 7 млн. крб. (і це – крім Соснівського санаторію). Корпуси санаторію Соснівка, широко відомого до війни у всьому СРСР, були перетворені гітлерівцями на конюшні. Під час нацистської окупації в місті працювала лише одна поліклініка та лікарня на 50 ліжок, дитячих лікувальних установ не було. Працювало лише 10 лікарів. А до війни в Черкасах працювало 6 лікарень, 100 лікарів, дві поліклініки, кілька медичних лабораторій і амбулаторій, великий протитуберкульозний санаторій союзного значення (Соснівка).

До війни в місті у 19 школах навчалося близько 8 тис. учнів, у педінституті та кількох технікумах навчалось до 5 тис. студентів. А в грудні 1943 р. (одразу після визволення міста від ворога) в Черкасах налічувалось лише 9 шкіл, у яких було 1014 учнів, педінститут та технікуми не працювали. Із 31 бібліотеки (у 1940 р.) працювала лише одна.

Значного збитку було завдано й житловому фонду міста і району. Більшість будинків були спалені, або частково чи повністю зруйновані. Матеріальні збитки, завдані нацистською окупацією лише місту Черкаси, склали 375 млн. крб. (у довоєнних цінах) [19, 132 – 133, 136 – 139].

14 грудня 1943 р. війська 52-ї армії 2-го Українського фронту в результаті Черкаської наступальної операції звільнили місто від нацистської окупації. Темна ніч гітлерівського панування закінчилась. Черкащани приступили до відбудови свого рідного міста.

---

1. *Найден С. Чорні дні / С. Найден // Черкаські вісті. – 1946. – 24 січня.*

2. ДАЧО. – Ф. Р-1577. – Оп. 14. – Спр. 1
3. Там само. – Ф. Р- 51 с|з. – Оп. 1. – Спр. 20.
4. Найден С. Черкащина / С. Найден // Черкаські вісті. – 1945. – 25 січня.
5. ДАЧО. – Ф. Р- 51 с/з. – Оп. 1. – Спр. 20.
6. Там само. – Ф. Р-51. – Оп. 1. – Спр. 71.
7. Там само.
8. Там само. – Ф. Р-51. – Оп. 1. – Спр. 20.
9. Там само. – Ф. Р-59. – Оп. 1. – Спр. 2.
10. Там само. – Ф. Р-51. – Оп. 1. – Спр. 68.
11. Там само. – Ф. Р-534. – Оп. 1. – Спр. 7.
12. Там само.
13. Там само.
14. Непокоренная земля Киевская. – К., 1980.
15. ДАЧО. – Ф. Р-534 с. – Оп. 1. – Спр. 10.
16. Там само. – Ф. Р-2475. – Оп. 1. – Спр. 56а.
17. Там само. – Ф. Р-2475. – Оп. 1. – Спр. 33.
18. Там само. – Ф. Р- 604. – Оп. 1 – Спр. 5.
19. Черкасам 700 : сб. докум. и матер. – Черкассы, 1986.

“НОВИЙ ПОРЯДОК” НА ЧЕРКАЩИНІ

Майже 70 років пройшло з того часу, як було звільнено Україну від коричневої чуми, за що було заплачено дуже дорогу ціну, яка вимірюється не одним людським життям і не однією скаліченою долею. Це була Велика Перемога, яку останнім часом дехто намагається применшити, або взагалі викреслити з історії нашого народу. Останнім часом в суспільстві поширюються думки про те, що це була не наша перемога, а наша поразка; що взагалі потрібно забути про події 1941 – 1945 рр. і припинити святкувати День Перемоги; що краще б ми програли цю війну, тоді б жили як сучасні німці; про те що війна ця не була для українців Великою і Вітчизняною; що українці не бажали воювати з нацистами, тому що їм гарно жилося при них тощо.

Для того щоб розібратись, пригадаємо, а що приніс народам України і Черкащини, зокрема, «новий порядок» нацистської Німеччини.

Розробляючи план “Барбаросса” (Fall “Barbarossa”), німецьке політичне й військове керівництво заклало в його основу ідеологічну концепцію, згідно якої війна з Радянським Союзом передбачалася як збройний конфлікт особливого роду. У німецьких солдат та офіцерів наполегливо формувалася думка, що вони є представниками вищої раси і, тому, є втіленням всіляких людських чеснот. Всі інші народи нацистська пропаганда оголосила нижчими расами, а євреї, цигани і слов’яни, згідно гітлерівської ідеології, були носіями різноманітних пороків, і тому підлягали безумовному знищенню в ході війни або в недалекому майбутньому. А. Гітлер заявляв: “Мы стоим перед необходимостью уменьшить количество населения, это является частью нашей миссии охраны германского народа. Нам придется развить технику обезлю-

живания... Я имею в виду уничтожение целых расовых групп. Природа жестока, поэтому и мы можем быть жестокими. Если я могу послать цвет германской нации в пекло войны без малейшего сожаления о пролитой ценной германской крови, то, конечно, я имею право устранить миллионы людей низшей расы, которые размножаются, как черви!" [1, 89]. "Низшей расе нужно меньше жилья, меньше одежды, меньше пищи и меньше культуры, чем высшей расе", – писав доктор Р. Лей (керівник "Німецького трудового фронту") у січні 1940 р. [1, 89]. "Славяне должны на нас работать. Если они нам более не нужны, они могут умереть", – так підсумував політику щодо східних територій один з підлеглих А. Розенберга [1, 23]. Керівник СС Г. Гімлер був ще більш красномовним: "Меня ни в малейшей степени не интересует судьба русского или чеха... Живут ли другие народы в довольствие или они подымают с голоду, интересует меня лишь постольку, поскольку они нужны нам как рабы для нашей культуры; в ином смысле это меня не интересует.

Если десять тысяч русских баб упадут от изнеможения во время рытья противотанковых рвов, то это будет интересоваться меня лишь в той мере, в какой будет готов этот противотанковый ров для Германии. ...Мы, немцы, являемся единственными на свете ЛЮДЬМИ, которые прилично относятся к животным, поэтому мы будем прилично относиться и к этим людям-животным, но мы совершим преступление против своей собственной расы, если будем о них заботиться и прививать им идеалы с тем, чтобы нашим сыновьям и внукам было еще труднее с ними справиться" [2, 152-153].

Про те, що така робота нацистського пропагандистського апарату досягла значних результатів, переконливо свідчать, чисельні, висловлювання полонених німецьких солдатів і офіцерів. Так, наприклад, командир взводу охорони військовополонених 3-й танкової дивізії лейтенант Р. Майер стверджував: "Расова теорія є молодію і багатообіцяючою, і я вважаю її правильною. Не можна вважати рівними двох биків

різної породи. Не можна ставити англійця нарівні з готтентотом” [3, 103].

Війна й окупація стали випробуванням для всього українського суспільства, призвели до зміни способу його існування в цілому. Спогади сучасників дають можливість показати спосіб життя українського суспільства в умовах війни, зміни в настроях людей і суспільної свідомості в цілому.

Нерідко вже перша зустріч з окупантами перевертала в свідомості всі уявлення про людяність. С. С. Кващук з м. Монастирище Черкаської області, якому на той час було 9 років, розповідає: “Вперше німців я побачив здалеку, коли вони підійшли до нашого міста. Вони жорстоко розгромили декілька будинків і вбили двох старих людей. Німці були жорстокі, їх не хвилювало, хто в них на дорозі – знищували всіх. Особисто в мене потрясіння було, адже, я будучи дитиною, вперше побачив вбивство двох знайомих мені людей. Після цього випадку німці були втіленням якоїсь не людяності” [4].

Війна стала трагічною подією, яка залишилась в пам’яті очевидців через картини масового страждання, люди жили в умовах постійного страху, адміністративно-силового тиску з боку окупаційної влади, переслідувань і гонінь за будь-який непослух чи невиконання владних розпоряджень і рішень. Смертна кара відносно жителів окупованих територій була улюбленою мірою не тільки військового, але і цивільного “правосуддя” нацистських загарбників. Згідно наказу рейхсміністра у справах окупованих східних областей А. Розенберга від 17 лютого 1942 р. можна було сміливо страчувати будь-якого жителя окупованих територій, наприклад, “за недонесение о замысле поведения, умаляющего авторитет немецкого народа”, або “за низкие побуждения”, чи просто «з інших причин» не названих і нікому невідомим.

Таким чином, жителя “звільненої території” могли вбити, не тільки за спробу чинити якийсь опір окупаційній владі, але і просто за те, що він підійшов до власного колодязя або

запалив світло в своєму будинку. Ось такою була принесена в Україну нацистськими загарбниками “свобода”, про яку так гучно заявляла їхня пропаганда, що протиставляла минулому “терору і насиллю більшовиків” нинішній “порядок і безпеку” під мудрим і гуманним німецьким правлінням. Отже, зовсім не безхмарне насправді життя при радянській владі, могло показатися в порівнянні абсолютно безпроблемним і справді щасливим.

З приходом німців життя людей змінилося, в деяких випадках вони вимушені були навіть залишити свої домівки, оскільки там оселились окупанти, або жити разом із ними під одним дахом [5, 68].

Населення фактично опинилось під суворим контролем з боку окупаційної влади, наслідком якого стала відсутність будь-яких можливостей для соціальної мобільності. Так було проведено загальну обов’язкову реєстрацію всього населення, в результаті якої воно, фактично, було позбавлено права проживати поза межами свого населеного пункту та вільно пересуватися, оскільки окупаційною адміністрацією скрізь було встановлено суворі правила для обмеження міграції населення з метою утримувати сталу кількість робочих рук й виявити колишніх активістів [6, 245-246]. Для того, щоб виїхати за межі власного населеного пункту, необхідно було мати дозвіл на це [7, 48]. В Чигиринському районі після реєстрації кожному жителю повісили бірку з номером та з назвою села, де він проживав. “Якщо росянін з’явиться без опозновательного знака на груді, розглядати його як партизана і вішати”, з приказу німецького командування [8, 15].

“Нова влада” обіцяла селянам добре майбутнє, але, насправді, матеріально-побутове повсякдення було дуже важким. Селяни і далі повинні були ходити на роботу в колишні колгоспи і радгоспи. Відмінили лише їх старі назви, замінивши їх простою нумерацією. Наприклад, колишній радгосп в м. Черкаси отримав назву “Державне господарство №17”. Очоловав “громадське господарство” призначений німцями

керівник, як правило, з місцевих жителів (спеціалісти чи навіть колишні колгоспні “активісти”), який ніс відповідальність за все господарство, за збереження та поставки зерна [9, 8; 10]. Проводився суворий облік щоденних виходів на роботу. Прикладом такого чіткого обліку є трудові таблиці працівників Миколаївського господарського двору в м. Золотоноша за 1942 р. [11].

На польові роботи залучали все працездатне сільське населення у віці від 15 до 60 років, включаючи старих та дітей, але були випадки залучення до громадських робіт дітей і більш раннього віку [12]. Як правило, їхня праця використовувалась під час оранки, випасу худоби, при збиранні колосків, при сівбі та молотьбі, а особливо при боротьбі з бур'яном та шкідниками. [13, 34]. У наказі Чигиринської райуправи наголошувалось на тому, що все населення району віком із 14-ти років повинно було брати активну участь у весняній посівній кампанії, до якої залучалося “все державне, громадське і приватне тягло”. Особи, які не брали участі в цій кампанії, визнавалися саботажниками [14, 112].

За працею селян стежили наглядачі, які особливо жорстко карали за крадіжки продукції. Є. О. Вдовиченко із с. Бужанки Лисянського району Черкаської області пригадує, що на селі була ферма з худобою, біля якої був великий баштан. Для того, аби не було випадків крадіжок, «німці поставили біля нього три шибениці, і тих, кого піймали, вішали одразу. І не дивились чи то доросла людина, чи дитина. У нас було два випадки повішання, і надалі люди просто боялись» [15]. А. О. Сорока із с. Стецівки Звенигородського району Черкаської області, якому на час окупації було 12 років, розповідає: “За провину люто карали шомполом. І мені попало шомполом від нового коменданта. А провина моя була в тому, що я прийшов подивитися на нового коменданта. А в них на роботі треба працювати” [16].

Прогодуватися селянам допомагали городи. Саджали картоплю, квасолу, сіяли коноплі, жито, сечевицю, кукурудзу,

мак, буряки, моркву. Жито мололи в жорнах [10]. Найважче було наприкінці зими, коли залишалось зерно та картопля лише на посів. Не рідко люди засипали голодними – економили як тільки могли [4]. Також їли лісові ягоди, гриби і навіть кропиву [12]. Ловили рибу, раків. А. О. Сороці саме більше запам'ятався “Хліб із ячменю по половині з картоплею, бо з пшеницею погано було” [16]. Виживати допомагала також худоба та птиця, яку тримали в господарстві. Великою трагедією було, коли в родини забирали основну годувальницю – корову [10]. Інколи їжа була несолонна, бо не було за що купити сіль. Г. П. Федченко з с. Стебне Звенигородського району Черкаської області, розповідає про те, що в селі була пекарня, де німці хліб пекли, то вони (діти) ходили красти його [17].

В значній мірі вижити допомагали базари, хоча ціни на них були зависокі. Однак, коли не було грошей, товаром могли й обмінюватись [4]. Найбільш поцінованими товарами були сіль, цукор, сірники, мило. Якщо не було можливості купити сірники, то користувались кременем [12]. “Було дивишся, де з якого димаря димить, біжиш туди, щоб взяти жару”, – пригадує К. П. Тесля, с. Лукашівка Золотоніського району Черкаської області [18]. Незважаючи на те, що працювали деякі підприємства, які повинні були виробляти до 20% предметів споживання для населення, в регіоні посилювався дефіцит товарів [19, 2].

Кажуть що пісня – це душа народу. Ось про що боліло на душі під час окупації: “Україна хліборобна, //Німцю хліба дала – //А сама голодна”; “Німець каже – “Хліба дай”! // А де його взяти? – //Обідрали як дубок, //Прийдеться вмирати”. “Придивіться як ми стали // При німцях “багаті”, //Німці все “по визволяли”//Кіт один у хаті”. “Прийшов Гітлер з хрестом // З’їв корову з хвостом”. “Ой, чого ти Україно, // Смутна невесела, //чого плачуть села. // Чом музики на Вкраїні// Весело не грають. //И дівчата українські // Пісень не співають.//Ой, як мені веселитись// Коли нема волі.// Ой, як

мені не журитись, // Коли нема долі. // Вперся німець на
Україну// Та й колотить нами// Віша, б'є не знаєм за що, //
А ще й зве панами” [8, 12, 15].

Однією з нагальних проблем під час окупації стала відсутність одягу і взуття. Ціна на одяг була непомірною, тому він здебільшого був домашнього виробництва, або доводилось доношувати те, що було придбано ще до війни. “Я пам'ятаю свої спідниці з мішковини, та як із сестрою мінялися курточками та ходили в них по черзі”, – згадує З. Т. Буценко із с. Лебедина Шполянського району Черкаської області [12]. Коли не було взуття, то “обмотували ноги ганчір'ям, так і ходили”. Навіть у туалет зимою ходили по черзі, тому що не було теплового взуття. Непоодинокими бували випадки, коли одяг і взуття знімали з мертвих солдат.

Гейнц фон Хомайер у своєму посланні до А. Розенберга в жовтні 1943 р. писав: “Я не можу змусити працювати тих, кому я затикаю рот. Я не можу чекати, що за мене боротиметься той, кому як нагороду я обіцяю поневолення. Безкарно не можна позбавити залишків людської гідності навіть найжалюгідніших людей. Це теза загальнолюдського характеру, а не доказ слов'янської неповноцінності. Я дуже часто ставив питання своїм колегам, як чинили б ми у випадку, якщо Німеччиною подібним же чином управляла б інша держава, як це робимо ми в Україні. Відповідь завжди була одна: всі ми стали б партизанами! ...Коли багато надій було втрачено і вони поступилися місцем розчаруванню, коли вже важко було чекати добровільної роботи на нас, став буденним вираз “Прийдуть наші” [20, 440–442].

Якщо на фронті було зрозуміло де свій, а де ворог, то в окупації все було набагато складнішим. “В той час ми відчували і страх, і безпорадність, і невпевненість не лише в наступному дні, а й не знали, що з нами може трапитись і наступної хвилини: чи залишимося взагалі живими, чи потрапимо в полон. Війна породила в нас недовіру навіть до тих, із ким ми були знайомі довгий час” [4].

Говорячи про війну, як правило, згадують подвиг солдата, який здобув перемогу ціною власного життя. Але чи зміг би він це зробити, якщо б не думав постійно про родину, яка опинилась в окупації? Люди що жили в окупації також є героями, тому що їм приходилось боротись за своє життя кожную хвилину. Зная про таке «чудове» життя, хіба міг солдат на фронті не виконати свій борг перед своєю маленькою вітчизною? Він все робив для того, щоб звільнити її від окупантів. “За Родіну!” – ось слова, з якими солдати йшли в атаку. То хіба це була війна не за Вітчизну?

На кону стояло не тільки життя окремої людини, а майбутнє існування цілих народів, тому що нацисти ставились до населення України, як “вища істота” до “нищої істоти», ставленням “надлюдини” до “людиноподібного”. То хіба це не Велика війна, з Великою Перемогою?

-
1. *Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками : сб. матер.: в 3 т. / под общ. ред. Р. А. Руденко ; сост. Г. Н. Александров и др. – М., 1965. – Т. 2 : Военные преступления. Преступления против человечности.*
  2. *Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками : сб. матер.: в 3 т. / под общ. ред. Р. А. Руденко; сост. Г. Н. Александров и др. – М., 1965-1966. – Т. 3: Преступления против человечности.*
  3. *Кожин С. В. Изучение войск противника органами спецпропаганды Красной Армии в период Великой Отечественной войны / С. В. Кожин // Военно-исторический архив. – М., 2002. – Вып. 2(26). – С. 94–103.*
  4. *Спогади Кващук С. С., 1932 р. н. (м. Монастирище Черкаської області) : рукоп., 2007 р. // Особ. архів автора.*
  5. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 4.*

6. *Центральний державний архів Вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України).* – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 195.
7. *ЦДАВО України.* – Ф. Р-3206. – Оп. 2. – Спр. 132.
8. *ЦДАГО України.* – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 391.
9. *Державний архів Київської області (далі – ДАКО).* – Ф. Р-2690. – Оп. 1. – Спр. 1.
10. *Спогади Сороки М. В., 1930 р.н. (с. Чижівка Звенигородського району Черкаської області) : рукоп., 2008 р. // Особ. архів автора.*
11. *Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО).* – Ф. Р-1820. – Оп. 1. – Спр. 17, 26.
12. *Спогади Буценко З. Т., 1929 р.н. (с. Лебедин Шполянського району Черкаської області) : рукоп., 2008 р. // Особ. архів автора.*
13. *ДАКО.* – Ф. Р-2531. – Оп. 1. – Спр. 5.
14. *ДАЧО.* – Ф. Р-1353. – Оп. 1. – Спр. 2.
15. *Спогади Вдовиченко Є. О., 1908 р.н. (с. Бужанки Лисянського району Черкаської області) : рукоп., 2007 р. // Особ. архів автора.*
16. *Спогади Сороки А. О., 1929 р. н. (с. Стецівка Звенигородського району Черкаської області) : рукоп., 2008 р. // Особ. архів автора.*
17. *Спогади Федченко Г. П., 1927 р.н. (с. Стебне Звенигородського району Черкаської області) : рукоп., 2007 р. // Особ. архів автора.*
18. *Спогади Теслі К. П., 1928 р.н. (с. Лукашівка Золотоніського району Черкаської області) : рукоп. 2007 р. // Особ. архів автора.*
19. *ЦДАВО України.* – КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 81.
20. *Там само.* – Спр. 6.

Ляшко Ю. Ю.

НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ НА ТЕРИТОРІЇ КАМ'ЯНСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Друга світова війна лягла важким тягарем на плечі українського народу, її лихоліття не оминуло жодної родини. Не став виключенням і наш край. Вже п'ятого серпня 1941 року німецькі війська вступили на територію міста Кам'янка і з цього дня розпочалися важкі часи німецько-фашистської окупації [1, 304].

За задумами керівної верхівки Третього рейху вся захоплена територія, після закінчення бойових дій, переходила в розпорядження військово-цивільної адміністрації, яка повинна була налагодити тилове життя в окупованій території. За новим адміністративним поділом територія сучасного Кам'янського району Черкаської області ввійшла до складу Олександрівського гебітскомісаріату під керівництвом представників німецької адміністрації Ланге і Бібуса. В їхніх руках зосереджувалась вся політична і господарча влада району. До цього гебітскомісаріату також увійшли території Олександрівського і Єлисаветградківського районів теперішньої Кіровоградської області та Чигиринський район теперішньої Черкаської області [2, 300].

У Кам'янці була утворена міська управа, яка повинна була займатися всіма адміністративно-господарськими справами в місті, на чолі її був поставлений бургомістр.

На території міста була створена районна управа, яка відала всіма справами на території окупованого району. Їй підпорядковувались старости населених пунктів. Всі колгоспи і радгоспи були перейменовані в громадські двори, кожен з яких отримав свій порядковий номер. На чолі громадського двору стояв староста, якого призначала районна управа. При

районній управі було створено крайсландвірт – районне управління сільського господарства, яке повинно було забезпечувати поставку продовольства із громадських дворів до збірних пунктів.

Старости громадських дворів виконували розпорядження сільського старости, начальників районної управи та сільгоспуправління.

Робочою силою у громадських дворах були селяни та окремі військовополонені, яких залучала до роботи місцева адміністрація у зв'язку з нестачею робочої сили. Про всі випадки невиконання розпоряджень, недбалу роботу і різні провини староста доповідав в рай-управу або до крайсландвірту, які штрафували винних, а особливо непокірних могли відправити до концтабору [3, 301].

Комендантами Кам'янського району за період окупації були німецькі офіцери: майори Михаель і Рабе, та капітан Фріц. У їхніх руках зосереджувалась вся окупаційна влада району, в яку входили крім господарсько-адміністративних органів і карально-охоронні, призначені для забезпечення порядку.

До цих органів увійшли: таємна поліція – ГЕСТАПО, кримінальна поліція, ФЕЛЬДЖАНДАРМЕРІЯ, охоронна поліція і допоміжна поліція (українська служба порядку). Якщо, до перших трьох входили службовці тільки німецької національності, то до останніх двох включались особи із місцевого населення. Також, до каральних акцій, особливо в другій половині 1943 року залучались охоронні підрозділи СС.

Тут треба зробити уточнення відносно “Української служби порядку”, або як її називали допоміжної поліції. Цей підрозділ створювався, як служба з охорони порядку на території населених пунктів. В її функції входило підтримання громадського порядку, охорона державного і особистого майна, розслідування незначних кримінальних злочинів тощо. На службу туди потрапляли люди за трьома принципами: ПРИМУСОВО – вибрані сільськими або міськими зборами, ДОБРОВІЛЬНО – особи, які зазнали утисків і

переслідувань з боку радянської влади (військовослужбовці царської і української армій, повстанці, репресовані, розкуркулені і взагалі незадоволені більшовицьким режимом), а також різного роду ПРИСТОСУВАНЦІ, які таким чином намагалися покращити своє матеріальне становище і зберегти життя собі і своїм родинам.

Німецька адміністрація в свою чергу, робила все можливе, щоб як “тісніше зв’язати” цих людей із фашистським режимом. На початку 1942 року всі особи, які вважались представниками українських націоналістичних формувань, а також співчуваючі були частково заарештовані, а частково звільнені із допоміжної поліції. А тих, хто лишився, залучили до виконання каральних акцій стосовно місцевого населення. Щоб, так би мовити, “кров’ю скріпити” їхню службу в поліції, і щоб їм не було можливості чекати прощення радянської влади.

Каральні органи в першу чергу свою увагу спрямовували на так звану “неблагонадійну” категорію населення. В цю категорію входили особи єврейської національності, колишні співробітники радянських органів влади, члени ВКП/б/, комсомольці, радянські активісти, кримінальні злочинці та інші. У місті була встановлена комендантська година, під час якої всі підозрілі затримувались і направлялись до поліції для вияснення їхньої особи.

Під загрозою розстрілу була проведена реєстрація всього населення, особи, які не пройшли реєстрацію, тобто не отримали – АУСВАЙС (посвідку) вважались поза законом і на них розповсюджувались закони військового часу. Тобто їх могли затримати і без суду і слідства посадити до в’язниці, або взагалі розстріляти.

Крім цього на території міста в кінці грудня 1941 року було створено єврейське “Гетто” – своєрідний табір для осіб єврейської національності [4,4].

Таким чином впроваджувалась політика третього рейху направлена на тотальне знищення неарійських народів, а також звільнення життєвого простору для нової раси.

Ось показання колишнього старшого поліцейського Ф. Цвіркуна: “На початку березня 1942 року, коли я працював на посаді старшого поліцейського, на моєму чергуванні, в підвалі районної поліції було розстріляно біля ста радянських громадян, серед них були чоловіки, жінки, старі і діти. Розстрілом керував гебітскомісар Ланге, начальних жандармерії і начальник поліції.

Картина розстрілу була такою: ввечері з єврейського “Тетто” поліцейські у двір поліції пригнали біля ста чоловік євреїв. Їх помістили в конюшню... Через деякий час із конюшні почали виводити по 8-10 осіб, підводити до підвалу, роздягати їх і заштовхувати у підвал, потім із підвалу чулися постріли... [5, 5].

Крім цього органами Держбезпеки у 1946 році були встановлені наступні факти каральних методів органів німецько-фашистської влади.

Із свідчень поліцейського Жиленка:

“... У березні 1942 року, групою поліцейських, де був і я, кількістю 25 осіб, були вивезені автомашиною у м. Олександрівку для участі у масовому розстрілі радянських громадян єврейської національності. На слідуючий ранок, до приміщення, де ми ночували, підїхала німецька машина, нас посадили до неї і повезли під село Івангород до місця розстрілу. На місце ми приїхали коли ще було темно. там же був гебітскомісар Ланге, начальник окружної поліції, начальник Олександрівської поліції, начальник Кам'янської поліції і багато німців. Всього там було біля двухсотень поліцейських і біля ста чоловік німців із військ СС.

Військові криті машини стали підвозити євреїв, чоловік 30-40 в машині і в стороні від яру їх висаджувати. Потім їх там роздягали і групами по 10-12 чоловік підводили до урвища. Давалась команда і ми стріляли. Розстріляні падали в урвище де вже була викопана яма. Після цього до краю урвища підбігала група німців автоматників і короткими чергами добила поранених. Я приймав участь у розстрілі 12-15 груп,

потім нас змінили унтер-офіцери, в метрах десяти від місця розстрілу стояв гебітскомісар з групою німців. І коли виникла затримка у розстрілі, то він нетерпляче підбігав і щось кричав по-німецьки. Його розпорядження одразу виконувались. В цей ранок під с. Івангород було вивезено і розстріляно біля трьохсот чоловік”. [6, 6-7]

Подібні акції проводились каральними органами фашистської Німеччини у лютому 1942 року в урочищі “Загайко”, де в розстрілах брали участь каральні служби Олександрівської і Кам'янської поліцій. Карателями там було знищено біля чотирьохсот осіб єврейської національності.

Крім цього на території району діяла німецька таємна поліція – ГЕСТАПО, яка займалась виявленням і ліквідацією осіб вороже налаштованих проти німецької влади та її політики. В цю категорію осіб потрапили підпільники, партизани, члени їхніх родин, радянські диверсанти і розвідники, а також всі ті, в кого було виявлено зброю, радіоприймачі, анти-німецькі листівки, а також ті, на кого поступив донос агентів гестапо про їхні дії направлені проти нової влади.

Треба підмітити, що в період 1941–1945 років каральні дії німецької влади були направлені в основному проти єврейського населення. З місцевого населення постраждали особи і сім'ї лише окремих представників радянської влади, які, за тим, чи інших причин, потрапили в групу неблагонадійних. Треба сказати, що більшість керівного апарату місцевої влади або перебували в діючій армії, або переховувались. Боячись бути зрадженими у своїй місцевості, вони намагалися перебратися в інші райони, де про них ніхто нічого не знав.

Проте, з середини 1943 року каральні акції німецької влади посилились у зв'язку з активізацією партизанського і підпільного руху в навколишніх лісах і селах. Ці акції були направлені тепер і проти місцевого населення, яке стало заручниками у боротьбі між партизанами і фашистами.

**НЕ ПІДЛЯГАЄ ЗАБУТТЮ:
нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944)**

За кожного убитого німецького солдата, пошкоджену техніку, порізаний кабель, зруйновані залізничні рейки та інший нанесений ущерб фашистам бралися заручники, доля яких, як правило, була трагічною. Їх чекав розстріл чи концентраційний табір.

Населені пункти, на території яких відбулись такі акції, спалювались, а населення або знищувалось, або відправлялось на каторжні роботи. Каральних дій німецької влади зазнали такі населені пункти Кам'янського району, як Тимошівка, Завадівка, Жаботин, Грушківка, Ревівка х. Червона Діброва та інші.

Хочу навести кілька рядків із показань свідків, жителів с. Тимошівка, Кам'янського району – Плаксуна Тихона Олександровича і Шинкаренка Єфросинії Іванівни:

“13 грудня 1943 року на світанку із Кам'янського лісу. до с. Тимошівка підійшов каральний загін СС в складі батальйону і 10 танків, які тісним кільцем оточили село. За підтримку партизан в цей день в селі було розстріляно і спалено у хаті Курінного Євтихія 73 особи” [7, 52].

У результаті розслідування Державної комісії встановлено, що завдяки каральним діям органів фашистської Німеччини на території Кам'янського району було знищено біля 2000 громадян, 2500 осіб були вивезені на примусові роботи до Німеччини [8, 53].

Крім цього було вивезено до Німеччини 4176 коней, 1561 – вола, 3109 – великої рогатої худоби, 1092 – вівці та іншого майна.

При відступі фашисти знищили цукровий завод, пошкодили спиртовий, частково знищили механічний і Косарський спиртовий заводи, повністю були знищені млин, електростанція, цегельний завод та інші, зруйновано багато приміщень і споруд.

Державна комісія, яка розслідувала злочини німецько-фашистських загарбників, встановила, що загальні збитки заподіяні ними державним підприємствам, колгоспам, громад-

ським організаціям, установам та населенню Кам'янському району Кіровоградської області становила 969 мільйонів 122 тисячі 699 карбованців [9, 7].

---

1. *Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. Черкаська область.* – К., 1972.
2. *Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. : зб. докум.* – Д., 1965.
3. *Там само.*
4. *Довідка заступника начальника УНКДБ по Кіровоградській області. 1946 р.* – КОКМ, фонди Кам'янського історичного музею (КІМ) № 2481. – С. 4.
5. *Там само.*
6. *Там само.*
7. *Місто на скелястих берегах Тясмину : зб. матер.* – К., 1999.
8. *Там само.*
9. *Довідка заступника начальника УНКДБ по Кіровоградській області. 1946 р.* – КОКМ, фонди КІМ 2481.

Коростова О. В.

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ ТА ВІДБУДОВЧИЙ ПЕРІОД В ІСТОРІЇ СЕЛИЩА ВІЛЬШАНА

На початок 40-х років у Вільшанському районі було завершено суцільну електрифікацію району, радіофікацію всіх населених пунктів, телефонізацію колгоспів. У районному центрі та селах району споруджено нові школи, лікарні, сільмаги, клуби. В 40-му році вільшанський колгосп «Соціалістичний шлях» був мільйонером; кролі, ВРХ, цукрові буряки возили навіть в Москву на ВДНГ. Та прийшов страшний 1941 рік: 22 червня фашистська авіація бомбила Київ, а вже 28 липня о 14 годині зі сторони с. Журавка у Вільшану пригуркотіло три перші “Пантери” з танкової дивізії СС “Вікінг” бригад-фюрера Гілле [3,140]. На їхній броні хизуючись грали на губних гармошках фашисти. В дворі Вільшанської МТС влаштувалися 150 есесівців з 213-ї охоронної дивізії генерал-лейтенанта Гешена, в дворі районної ветлікарні й ветаптеки – танкова дивізія СС “Вікінг” і мотобригада з мотоциклетною частиною СС “Валонія” майора Ліпперта. Почалося 923 дні страшної окупації Вільшани.

Вже в перші дні окупації гітлерівці зруйнували три школи, медичну амбулаторію, будинок культури, ветеринарну лікарню, редакцію районної газети, радіовузол, дві бібліотеки, спалили багато житлових будинків, залишивши без житла і так розорених селян.

29 серпня 1941 року у Вільшані було створено гетто. Зігнали всіх євреїв на одну вулицю, зайняли декілька будинків і кожного дня забирали їх на найтяжчі роботи. Перший розстріл євреїв відбувся в жовтні 1941 року: розстріляли всіх чоловіків від 13 років, це майже 100 чоловік, місце розстрілу невідоме. В травні 1942 року всіх євреїв зігнали до школи,

відділили дітей від дорослих і погнали до Звенигородки. 4 травня 1942 року багатьох євреїв розстріляли в Хлипнівському лісі (з Вільшани 45 осіб).

16 вересня 1941 року на кладовищі за цегельнею розстріляли мирних жителів: Мар'яновського Н. І., Козуба Д. П., Романенко К. С., Шендрика М. Є., Соїфер Л. Г., Уманського Л. Й., Піснова Д. С.

Могилою для мирних жителів стала криниця в центрі селища: туди поліцаї живими вкинули голову сільської ради села Журавки Кульбиду Івана Савовича, комірника колгоспу Хоружого Федота Миновича, 73-річного жителя села Шевченкове Шевченка Григорія Петровича (внук Кіндрата Андрійовича Шевченка – рідного брата Івана Шевченка, діда Тараса Шевченка), голову сільської ради Бондаренка Микиту Мойсєєвича, учителя Демченка Миколу Івановича.

Першими до криниці вкинули замполіта з МТС Шаталова і другого секретаря райкому партії Василя Пимоновича Задорожного, але якимось чином їм вдалось вибратись, допомогла жінка – Галина, а інші ще довго кричали з криниці: “Рятуйте!”, та біля криниці стояли охоронці, які кидали в неї оберемки палаючої соломи і каміння, дико реготали, а потім вкинули гранату... все затихло. І тепер лиш сірий Обеліск оберігає спокій жертв фашистського терору.

На примусові роботи в Німеччину було вивезено 649 вільшанців: 275 чоловіків, і 374 жінки.

Та як би там не було – вільшанці не здавались і в умовах великого скупчення фашистських військ на території Вільшани активно діяв партизанський загін: чинили опір фашистам, організовували саботажі гітлерівським наказам, чинили диверсії. Вільшанську підпільну парторганізацію очолював Калиновський.

Партизанський загін діяв у тісному зв'язку із загонами з Лисянки (командир Аркадій Акопович Макартичан) та з с. Шевченкове (командир Микита Данилович Слічний).

Корсунь-Шевченківське угруповання ворога на площі

10 тис. кв. км. Налічувало дев'ять піхотних дивізій, танкову дивізію СС “Вікінг” і моторизовану бригаду “Валонія”, окремі танковий батальйон та шість дивізіонів штурмових гармат. Маючи тут 80 тис. солдатів та офіцерів, 1640 гармат, 140 танків і САУ, гітлерівські генерали сподівались не допустити оточення своїх військ. 24 січня 1944 року стрімким наступом військ 1-го та 2-го Українських фронтів почалась Корсунь-Шевченківська операція [1, 322].

30 січня 1944 року підрозділи 21-го стрілецького полку зайшли у Вільшану. Першими пішли у бій батальйони капітанів Васюка і Козуто. Ворожий гарнізон складався з двох гренадерських полків, полку есесівців і танкового батальйону. Фашисти вперто не здавали свої позиції, виснажували бійців – визволителів контратаками. Гітлерівці перетворили сільські хати в оборонні дзоти, викопавши в них окопи, в стінах попід вікнами робили амбразури з яких сіялась смерть. Булиці Леніна, Жовтнева, Л. Українки по кілька разів переходили з рук в руки. В боях 30 січня фашисти втратили понад 200 осіб, 7 танків і 18 автомашин.

Саме у бою за Вільшану свій останній подвиг здійснив старший лейтенант, Герой Радянського Союзу Василь Іванович Захаров. Народився Василь Іванович 3 січня 1923 року в селі Мартиші Мамонтовського району Алтайського краю. По закінченню Мамонтовської середньої школи у 1940 році Василь Іванович вступив до Казанського Технічного Інституту, адже з шкільних років захоплювався радіотехнікою. 27 жовтня 1941 року добровільно вступив до лав Червоної Армії. У 1942 році, по закінченню школи молодших командирів, йому присвоїли звання лейтенанта і призначили командиром взводу винищувачів танків 42-го стрілкового полку. У 1943 р. Василь Іванович був двічі поранений, про його подвиги писали фронтів газети. В цьому ж році Василь Іванович Захаров був нагороджений Орденом Вітчизняної війни II ступеня.

У жовтні 1943 року при форсуванні річки Дніпро в момент сильної контратаки ворога на висоті 142,4, де оборонявся ба-

талійон Червоної армії, правий фланг якого був місцем головного удару ворога, командир взводу ПТР лейтенант Захаров, незважаючи на вогонь ворога, з невеликою кількістю бійців підповз близько до самохідної гармати, прицільним вогнем підбив її і підняв бійців в атаку, відкинувши гітлерівців на вихідні рубежі і утримував панівну висоту на правому березі Дніпра до підходу основних сил Радянської Армії. В результаті атаки загинуло 50 гітлерівців. За форсування річки Дніпро та мужність лейтенанту Василю Івановичу Захарову присвоєно звання Героя Радянського Союзу, військове звання старший лейтенант та вручено Орден Леніна і медаль Золота Зірка.

30 січня 1944 року Василь Іванович із своїми бронебійниками оволоділи будинком ветлікарні де засіли гітлерівці, які зразу ж ринули в шалену контратаку. Бійці під командуванням Захарова з автоматів та ПТР розстрілювали фашистів, їхню бойову техніку. Боєприпаси бійцям підносили жінки та діти. Бій був важким – всі 17 воїнів з підрозділу Захарова загинули. Сам Захаров відстрілювався з погребу, боєприпаси йому підносив житель селища Федір, та дим від охопленої полум'ям солом'яної стріхи заповнив льох і дихати стало неможливо. Василь Іванович зняв свої нагороди, золоту Зірку Героя і, сховавши їх у діжку, вирішив прориватись та відразу ж, як вийшов з укриття, був скошений розривною пулею в потилицю [2, 213].

Назавжди залишився Василь Іванович Захаров у вільшанській землі. У 1975 році на могилу героя приїжджала делегація із рідних Мартишів: капали на могилу сина гіркі сльози батька і братів, стояли похиливши голови односельчани Василя Івановича. Біля братської могили родина Захарових посадила горіх, привезений з Алтайського краю. Вже виросло велике дерево і кожного дня над могилою героя шепочуть слова подяки за відвойований мир літні трави і зимові заметілі, дитячі голоси і голоси стареньких ветеранів.

31 січня 1944 року о 21 годині командир 5-го Гвардійського Донського Козачого Кавалерійського Корпусу генерал-майор

Олексій Гордійович Селіванов дав наказ на оволодіння Вільшаною.

2 лютого остаточно замкнулось оточення військами двох Українських фронтів 11-го німецького армійського корпусу генерал-лейтенанта Штеммермана і 42-го німецького армійського корпусу генерала піхоти Маттенклота. Зустріч на Вільшанській землі 5-го Гвардійського Донського Козачого Кавалерійського Корпусу під командуванням генерала Селіванова та 21-го стрілецького полку 180-ї Київської стрілецької дивізії під командуванням Героя Радянського Союзу майора Кузьміна закрутила внутрішнє кільце оточення ворожого угруповання. Бої за Вільшану були особливо жорстокими. Тут, на подвір'ї цукрового заводу, гітлерівці зайняли зручні позиції і чіплялися буквально за кожен камінь. Майже п'ять діб козаки разом з піхотинцями і артилеристами викурювали їх із засідок [4,106].

3 лютого Москва салютувала цій доблесній перемозі. Та бої за селище точились аж до 18 години 5 лютого. Саме 5 лютого 1944 року 5 Кавкорпус оточив і повністю знищив групу відбірних військ ворога в районі Вільшана – Вербівка – Вільшанський цукровий завод [5,87].

В боях за Вільшану ворог втратив 1 207 солдат і офіцерів, знищено 29 танків, 5 літаків, 34 автомобілі, 16 гармат і мінометів, 16 кулеметів. Захоплено 115 автомобілів, 9 мотоциклів, 2 рації, 2 гармати, 35 кулеметів.

У визвольних боях за Вільшану, які були невід'ємною частиною героїчної Корсунь – Шевченківської битви, другого Сталінграду на Дніпрі, загинуло 363 воїни.

У дні кривавих боїв за визволення селища воєнний кореспондент Давид Каневський написав вірш “Битва”, присвятивши його воїнам 21-го стрілецького полку:

Когда в наш дом вернётся счастье,
Когда навеки сгинет зло,
Припомним зимнее ненастье,
Январь, тридцатое число.

Как слева ухало и справа,
Как загоралася броня,
Как поднималась наша слава,
Крылом воспрянув из огня.

... Железо лезло, скрежетало,
Сраженью не было конца,
Но крепче всякого метала
На свет рождаются сердца.

До 25 річниці Корсунь-Шевченківської битви у Вільшані було встановлено Пам'ятний знак 5-му Гвардійському Донському Козачому Кавалерійському Корпусу.

Пам'ятний знак розташований на повороті дороги Вільшана – Шевченкове. На сірій гранітній плиті викарбовано: “Корсунь-Шевченківська битва 1944 5-му Гвардійському Донському Козачому Кавалерійському Корпусу Другого Українського фронту 1964”. Перед плитою лежить камінна брила з вибитим зображенням шаблі. Як вартові стоять шеренгою п'ять тополь, а одна, шоста, збоку, посаджена онуком Федора Никаноровича Петренка, командира 223-го кавполку.

Відкриття Пам'ятного знаку відбулося 4 лютого 1969 року. Почесна варта зустрічала комісара 5-го Гвардійського Донського Козачого Кавалерійського Корпусу полковника Привалова, начальника артилерії 63 дивізії Смертіна, старшого лейтенанта Биченко.

16 лютого 1969 р. пам'ятний знак оглянув Маршал Радянського Союзу Конєв, космонавт генерал-майор Береговий, військова делегація з Чехословаччини, делегація генералів і офіцерів учасників Корсунь-Шевченківської битви 1 і 2 українських фронтів.

Визволена Вільшана почала своє відродження: всі вийшли в поля, та перед тим як обробляти землю треба було спочатку зібрати гільзи, деталі машин і танків, якими була всіяна земля,

а потім дівчата вчилися запрягати корів і держати в руках рало. Під час фашистської окупації всю техніку МТС було евакуйовано, та відразу після визволення Вільшани роботу МТС було відновлено. Завдяки допомозі держави наприкінці 1944 року МТС налічувала 62 трактори, 13 комбайнів, 24 молотарки. Директором МТС у 1945 році був Загорулько Сергій Аврамович, нагороджений у 1935 році орденом Леніна за високі врожаї пшениці, депутат Верховної Ради СРСР у 1937 р.

У 1940 р. вільшанський колгосп “Соціалістичний шлях” став мільйонером. Всі досягнення перекреслила війна, та вже у 1948 році колгосп досяг довоєнного рівня врожайності всіх сільськогосподарських культур.

Після війни лікарня та амбулаторія були не тільки відновлені, а й розширені до 50 ліжок, де крім терапевтичного відділення було відкрито хірургічне і пологове відділення.

У 1947 році в центрі селища було святково відкрито нове приміщення Будинку Культури в якому були великий кінозал на 500 посадочних місць, обрядова зала, хорклас, кімнати для гурткової роботи, музейна кімната. Відновили свою роботу бібліотеки.

Відновили свою роботу і школи, в одній з яких під час окупації знаходилась конюшня.

-
1. *Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945.* – К., 2000.
  2. *Герої визволителі Черкащини.* – Дніпропетр., 1975.
  3. *Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область.* – К., 1972.
  4. *Корсунь-Шевченківська битва.* – К., 1974.
  5. *Пятый Донской: Воспоминания ветеранов 5-го гвард. Донск. казачьего кавалер. Краснознамён. Будапешт. корп.* – Ростов, 1979.

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

*Район Умані.
Липень 1943 р.*

№ 1

Донесення німецької гарнізонної комендатури

Умань, 15 серпня 1941 р.

...Германский вермахт сможет рассчитывать на помощь украинской части населения только, когда до сознания самого мелкого крестьянина дойдёт, что надежда на фюрера Адольфа Гитлера не обманула его и что по сравнению с прежними порядками наступило, хотя пока незначительное, но всё-таки улучшение. Каждый украинец должен ощущать, что при немцах условия жизни улучшились минимум на 10 – 15%.

...Для населения установлен обычный комендантский час.

...В настоящее время население страдает от значительной нехватки продовольственных товаров, особенно хлеба. Из конфискованных запасов пока не удалось наладить выдачу продовольствия. Небольшое количество продовольствия обнаруженные во время домашних обысков, были конфискованы и переданы в распоряжение городского управления. Снабжения города из близлежащих колхозов организовано очень плохо, т. к. продовольствие почти полностью направляется на удовлетворение потребностей войска.

Многие складские помещения на станции сгорели. Запасы муки забрал себе один из армейских продовольственных складов. Склад сырой нефти был конфискован командованием 17-й армии превращён в заправочную станцию, однако нефть используется и для эксплуатации городской электростанции.

Работает также одна мельница, которая направляет муку на армейский продовольственный склад, несколько мелких (нечитаемо) и пивной завод, началось восстановление двух хлебзаводов.

...Приходится вновь повторить жалобу которою высказывают, наверное, все гарнизонные комендатуры. То, что русским в спешке не удалось уничтожить, часто совершенно бессмысленно разрушается немецкими солдатами. Можно констатировать, что можно было бы восстановить через короткое время на 50% предприятий больше, если бы часть

оборудованія не разрушалось и не расхищалось без всякой на то необходимости.

Підпис

Державний архів Черкаської області, КМФ-8, оп. 2, спр. 56, арк. 195-196. Переклад з німецької мови.

№ 2

З довідки начальника розвідділу штабу Південно-Західного фронту про звірства та грабіж німецько-фашистських загарбників у Черкаському районі

8 вересня 1941 р.

...В с. Городище Черкаського району Київської області немці принудительно собрали около 40 девушек и женщин и организовали 4 дома терпимости для солдат и офицеров...

В селах Драбовка и Франковка Черкаського району Київської області німецькі солдати забрали у населення все продукти, які тільки малися (хліб, масло, м'ясо і т. д.). Одна із жінок с. Драбовка, пробувала залишити для своєї родини муку і крупу, була побита німецькими солдатами до безчуття...

Центральний державний архів Міністерства оборони Росії, ф.229, оп. 213, спр. 3, арк. 114 – 115. Оригінал.

№ 3

Наказ Черкаської районної комендатури про введення в м. Черкаси комендантського часу

16 жовтня 1941 р.

Ходити по вулицях м. Черкаси для населення дозволяється від 5 год. ранку до 8 год. вечора. Хто з'явиться на вулиці пізніше вказаного часу – буде заарештований.

Українська думка. – 1941. – 16 жовтня.

№ 4

**Донесення німецького оперативного відділу 213-ї
охоронної дивізії**

21 жовтня 1941 р.

Суточное донесение
Начальнику оперативного тылового района «Юг»

Дивизия докладывает по пункту а):

1. Что командир полка территориальной обороны 57 сего дня в середине дня отправился в Смелу.

2. Что 13-я рота пехотного полка 318 22.10.41 г. будет отправлена в Черкассы для участия в боях против партизан. Прибытие на место приблизительно 27.10. 41 г.

Таким образом, для действий против партизан в лесу юго-западнее Черкасс в нашем распоряжении находятся следующие подразделения: 2 роты батальона территориальной обороны 637, 3 роты батальона территориальной обороны 380, 1-й батальон 375-го пехотного полка, 3-я рота сапёрного батальона 24, 2-я рота 318-го пехотного полка, 13-я рота 318-го пехотного полка и 4-я рота 703-го караульного батальона.

Командование 24-й пехотной дивизии сообщает, что 3-я рота сапёрного батальона 24 может быть отправлена в Смелу лишь 23.10. Штаб полка территориальной обороны 57 переводится в Смелу, т. к. командир полка получил задачу по руководству боевыми действиями против партизан в этом районе...

За командира дивизии
Старший офицер штаба

Підпис

*Державний архів Черкаської області, КМФ-8, оп. 2, спр. 152, арк. 92.
Переклад з німецької мови.*

№ 5

**Розпорядження фельдкомендатури про боротьбу
з партизанами**

4 листопада 1941 р.

1. В оборонній боротьбі з більшовизмом кожний зобов'язаний робити активно. Хто від цього ухиляється, – буде розглядатись як прихильник до більшовизму і згідно з цим будуть з ним розправлятись.

2. У кожному випадку міста та села мусять самі активно відбивати партизанські напади та удари всіма, маючимися в них, засобами. Негайно повідомляти найближчим німецьким збройним силам. Голови міста мусять знати, де вони знаходяться.

3. Якщо замічені на вулицях та шляхах партизани, яких каральні загони не знищили, то голови міста повинні поставити на небезпечних вулицях попереджуючі пости, які будуть вказувати наявність партизан німецьким збройним силам.

4. Мешканці, які мають відомості про наявність партизанів або захованої зброї, мусять негайно докласти голові міста. Голова міста мусить передати це повідомлення найближчим частинам збройних сил та Польовій Комендатурі.

Неповідомлення буде каратись смертю.

Щоб зупиняти збройні напади, голова міста повинен відбирати амуніцію та другі частини зброї, як було не раз наказано. Поки евакуація табору не проведена, голова міста відповідає і за охорону табору.

5. При нападі партизан на збройні сили або важливі об'єкти (коли населення запізниться попередити напад), деяке число мешканців, указаних Польовою Комендатурою, буде розстріляно.

Голова міста мусить дати звіт про усвідомлення цього розпорядження не пізніше 15.XI. 1941 року.

Старший комендант ШТрубє.

Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 рр.): збірник документів. – Полтава: Зоря Полтавщини», 1947. – С. 34.

№ 6

**Донесення німецького оперативного відділу
213-ї охоронної дивізії**

21 жовтня 1941 р.

Суточное донесение

Начальнику оперативного тылового района «Юг»

Дивизия докладывает по пункту а):

1. Что командир полка территориальной обороны 57 сегодня в середине дня отправился в Смелу.

2. Что 13-я рота пехотного полка 318 22.10.41 г. будет отправлена в Черкассы для участия в боях против партизан. Прибытие на место приблизительно 27.10. 41 г.

Таким образом, для действий против партизан в лесу юго-западнее Черкасс в нашем распоряжении находятся следующие подразделения: 2 роты батальона территориальной обороны 637, 3 роты батальона территориальной обороны 380, 1-й батальон 375-го пехотного полка, 3-я рота сапёрного батальона 24, 2-я рота 318-го пехотного полка, 13-я рота 318-го пехотного полка и 4-я рота 703-го караульного батальона.

Командование 24-й пехотной дивизии сообщает, что 3-я рота сапёрного батальона 24 может быть отправлена в Смелу лишь 23.10. Штаб полка территориальной обороны 57 переводится в Смелу, т. к. командир полка получил задачу по руководству боевыми действиями против партизан в этом районе...

За командира дивизии
Старший офицер штаба

Підпис

*Державний архів Черкаської області, КМФ-8, оп. 2, спр. 152, арк. 92.
Переклад з німецької мови.*

№ 7

Розпорядження фельдкомендатури про боротьбу з партизанами

4 листопада 1941 р.

1. В оборонній боротьбі з більшовизмом кожний зобов'язаний робити активно. Хто від цього ухиляється, – буде розглядатись як прихильник до більшовизму і згідно з цим будуть з ним розправлятись.

2. У кожному випадку міста та села мусять самі активно відбивати партизанські напади та удари всіма, маючимися в них, засобами. Негайно повідомляти найближчим німецьким збройним силам. Голови міста мусять знати, де вони знаходяться.

3. Якщо замічені на вулицях та шляхах партизани, яких каральні загони не знищили, то голови міста повинні поставити на небезпечних вулицях попереджуючі пости, які будуть вказувати наявність партизан німецьким збройним силам.

4. Мешканці, які мають відомості про наявність партизанів або захованої зброї, мусять негайно докласти голові міста. Голова міста мусить передати це повідомлення найближчим частинам збройних сил та Польовій Комендатурі.

Неповідомлення буде каратись смертю.

Щоб зупиняти збройні напади, голова міста повинен відбирати амуніцію та другі частини зброї, як було не раз наказано. Поки евакуація табору не проведена, голова міста відповідає і за охорону табору.

5. При нападі партизан на збройні сили або важливі об'єкти (коли населення запізниться попередити напад), деяке число мешканців, указаних Польовою Комендатурою, буде розстріляно.

Голова міста мусить дати звіт про усвідомлення цього розпорядження не пізніше 15.XI. 1941 року.

Старший комендант ШТрубе.

Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 рр.): збірник документів. – Полтава: Зоря Полтавщини», 1947. – С. 34.

№ 8

**Із короткого звіту про роботу таємної польової поліції
при командуванні військами оперативного тилового
району групи армій “Південь” за жовтень 1941 р.
про виявлення партизанських груп у районі міст
Городище, Сміла, Черкаси, с. Мошни та їх знищення**

18 листопада 1941 р.

Таємно

У жовтні першочергові завдання польовій поліції були такі:

1. У визначенні місць перебування головних центрів і опорних пунктів партизанських банд, які й були виявлені в болотистій низовині Дніпра під Нікополем, у районі Зна-м’янка – Хирівка і в лісистій місцевості Городище – Сміла – Черкаси – Мошни.

2. У збиранні докладних розвідданих по цих районах для забезпечення ударних груп захоплення і активного сприяння в розгромі банд...

Ліси під Черкасами ретельно прочесані і очищені від блукаючих російських солдатів і банд. Таким чином, і цей район можна вважати очищеним від партизанських банд. Групи парашутистів, які були скинуті росіянами, майже повністю захоплені в полон.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, КМФ-8, оп. 2, стр. 149, арк.. 185-186. Переклад з німецької мови.

№ 9

**Донесення начальника німецької польової поліції
при командуєчому оперативним тилом 103**

18 листопада 1941 р.

Секретно

Краткий отчет о работе тайной полевой полиции за
октябрь 1941 года.

В октябре месяце самые первоочередные задачи полевой полиции состояли в следующем:

1) В установлении главных центров и опорных пунктов партизанских банд, которые были обнаружены в болотистой низине Днепра под Никоподем, в районе Знаменка – Хировка и в лесистой местности Городище – Смела – Черкассы – Мошны.

2) В подробной разведке этих районов для боевого применения групп захвата и активного содействия в разгроме банд.

3) ...Леса под Черкассами тщательно прочесаны от блуждающих русских солдат и банд.

...Потери тайной полевой полиции в этих боях составляют: 7 человек убито, 1 тяжело ранен. В ходе борьбы с бандами тайная полевая полиция проверила 11579 подозрительных лиц, 4179 человек арестовала, 820 человек было расстреляно как партизан, парашютистов-десантников, диверсантов и т. д. 2536 человек полиция направила в лагеря для военнопленных. Было поймано 12 немецких солдат и 2 иностранных добровольцев из-за попытки к дезертирству или самовольной отлучки...

Начальник полиции

Підпис

Державний архів Черкаської області, КМФ-8, оп. 2, спр. 149, арк. 184-185. Переклад з німецької мови.

№ 10

Короткий звіт про каральні акції таємної польової поліції при командувачі військами оперативного тилового району групи армій “Південь”, проведені у листопаді 1941 р.

31 грудня 1941 р.

Таємно

Як і в попередні місяці, головна увага протягом усього звітного періоду в діяльності польової поліції приділялася

боротьбі з партизанами. Завдяки доповненню військ командами таємної польової поліції, бойові дії стали значно ефективнішими. Більше того, в селах та інших місцях була схоплена або знищена велика кількість партизанських груп. Підрозділи таємної польової поліції діяли головним чином у таких районах:

Черкаси – Ніжин і на схід, Лубни – Миргород – Баранівка і на схід, Дніпропетровськ – Запоріжжя, Павлоград – Новомосковськ.

Партизанські банди, що з'явилися раптово знову в цих районах, за винятком району Новомосковськ – Павлоград, були майже повністю знищені військовими охоронними силами. Операція спрямована проти партизанських груп, які перебували в районі Новомосковськ – Павлодар, ще не завершена. Зараз проводиться ґрунтовне прочісування сіл, що містяться поблизу лісових масивів.

У ході боротьби з партизанами за листопад таємна польова поліція перевірила на благонадійність 11447 осіб, з них:

5193 – заарештовано, 2990 – відправлено до таборів для військовополонених, 737 – розстріляні як партизани і диверсанти.

Великі труднощі у роботі таємної польової поліції були викликані поганою погодою, що настала у звітний період, а також поганими можливостями зв'язку.

Начальник польової поліції

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, КМФ-8, спр. 149, арк. 204. Переклад з німецької мови.

№ 11

Оголошення окупаційних властей про кару за допомогу військовополоненим

1941 р.

Деколи радянським полоненим вдається на деякий час втекти з полону. Вони блукають по краю. І все ще існують

люди, які дають їм пристановище та поживу. Така поміч суворо заборонена. В особливих випадках будуть карати тих людей в'язницею або смертю.

Це розпорядження потрібне, щоб зміцнити безпеку українського населення, бо коли більшовицькі полонені зможуть опертися на співчуття населення, вони скоро стануть язвою краю...

У кінці треба пригадати, що під маскою полоненого часто укриваються члени НКВС або сталінський комісар...

...Треба повідомити найближчий німецький або український уряд (бургомістра, поліцію або військо).

Гевітскомісар

Німецькі окупанти на Полтавщині (1941–1943 рр.): збірник документів. – Полтава: Зоря Полтавщини», 1947. – С. 37–38.

№ 12

Донесення начальника німецької польової поліції при командуючому оперативним тилом 103

6 січня 1942 р.

Результат боротьби с партизанами проводимой тайной полевой полицией в районе оперативного тыла “Юг”.

Место: Главные опорные пункты:

1) Заболоченая низина Днепра под. Никоподем, леса Городище

2) Район Знаменка – Хировка

3) Леса Городище – Смела – Черкасы – Мошны

Результат: 11579 человека проверено на благонадежность, 2536 человек переданы в лагеря для военнопленных, 1025 человек расстреляно (партизаны, диверсанты, парашютисты).

Начальник полевой полиции

Підпис

*Державний архів Черкаської області, КМФ-8, оп. 2, спр. 166, арк. 1.
Переклад з німецької мови.*

№ 13

**Із звіту начальника польової поліції при
командуючому оперативним тилом 103**

15 січня 1942 р.

Секретно

В декабрі місяце успішно продовжалась боротьба с партизанами в наступуючих районах:

1). Черкасси и восточнее

... Особого упоминання заслуживает тот факт, что за отчётный период удалось задержать 10 агентов разведки противника и захватить 7 радиостанций.

По полученным сведениям установлено, что русские от Черкасс до Днепропетровска имеют сеть радиосвязи и разведки.

Радиостанции были сданы III-му отделу контрразведки. После завершения расследования задержание вместе с их документацией по приказу III-го отдела контрразведки будут отправлены в Берлин.

Начальник полевой полиции

Підпис

*Державний архів Черкаської області, КМФ-8, оп. 2, спр. 166, арк. 57.
Переклад з німецької мови.*

№ 14

**Донесення начальника польової поліції командувачу
військами оперативного тилового району групи армій
«Південь» про результати каральних акцій в
окупованих районах Черкащини у жовтні 1941 р.**

15 січня 1942 р.

Час: жовтень 1941 р.

Місце: Головні опорні пункти:

1. Заболочена низина Дніпра під Нікополем; 2. Район Знам'янка – Хирівка; 3. Ліси: Городище – Сміла – Черкаси – Мошни.

Результат: 11579 чол. перевірено на благонадійність; 2536 чол. відправлено до таборів для військовополонених; 1025 чол. розстріляно (партизани, диверсанти, парашутисти).

Центральний державний архів органів влади і управління України, КМФ-8, оп.2, спр.116, арк. 1. Переклад з німецької мови.

№ 15

З наказу коменданта м. Золотоноші про штраф в 10.000 крб. за нездачу молока

15 січня 1942 р.

§ 3.

На всіх керівників громадських дворів та окремих громадян, що мають дійних корів і не здають молока по встановлених нормах на маслозавод, буде накладено штраф до 10.000 крб.

§ 4.

Громадяни і керівники громадських дворів, що не здають молока маслозаводу, а продають таємно, підлягають покаранню за законом військового часу – розстрілу.

Комендант по сільському господарству

Еізеле

Німецькі окупанти на Полтавщині (1941 – 1943 рр.): збірник документів. – Полтава: Зоря Полтавщини», 1947. – С. 40.

№ 16

**Донесення командуючого німецьким
оперативним тилом “Південь”**

22 січня 1942 р.

Оперативная сводка

... Из числа парашютистов, которые приземлились под Домантовом 18. 01, 4-ре задержано. Опознавательный признак: красная заплата на головном уборе. Заставить их дать показание не удалось. Расстреляны. В районе Золотоноши обнаруженная группа партизан численностью в 60 человек, уничтожена силами танковой полевой полиции. Местонахождение лагеря под Демки ещё точно не установлено. В лесу работает три передатчика, один из которых поддерживает связь с внешним передатчиком обслуживаемым женщиной. Обе попытки по устранению местонахождения передатчиков окончилось неудачей. Розыски продолжаются ...

Командующий оперативным тылом “Юг”

Оперативный отдел

Підпис

*Державний архів Черкаської області, КМФ-8, оп. 2, спр. 166, арк. 22.
Переклад з німецької мови.*

№ 17

**Из звіту відділу розвідки німецького
оперативного тилу “Південь”**

30 січня 1942 р.

... В районе Золотоноши работают многие радиостанции партизан. Начали работу команды пелингаторных станций. Сбор разведсведений продолжается. Борьбу ведут ударные

группы и тайная полевая полиция. В этом районе продолжается проверка большого количества незарегистрированных военнопленных. Тайной полевой полицией начато проверку на благонадежность гражданских служащих при штабе начальника тылового района южной группы армий, а так же в подразделениях и частях тыла. Результатов проверки ещё не представлено.

Капитан отдела разведки
Підпис

доктор Грайфсант

Державний архів Черкаської області, КМФ-8, оп. 2, спр. 166, арк. 112-113. Переклад з німецької мови.

№ 18

Розпорядження гебітскомісара, за яких умов можна починати навчання

7 березня 1942 р.

Дозволяється заняття в школі з 1-го квітня 1942 р. в молодших 4-х класах народних шкіл в тих випадках, коли смає слідуючих перешкод:

1. Якщо є лишок топлива для цієї мети після забезпечення військових частин і німецьких цивільних підприємств.

2. Якщо не загрожує небезпека розповсюдження пошесних хвороб.

3. Вчительський персонал повністю політично і по спеціальності підготовлений.

4. Коли шкільні приміщення не визначені для інших необхідних потреб.

Число вчительського персоналу в зв'язку з обмеженістю викладання по можливості звільняти.

Всіх інспекторів і директорів, які працювали раніш, звільнити.

На ці посади призначити людей, які особливо пригнічувались при більшовиках...

...Використовування учбових планів, підручників вчительської літератури, наочного приладдя, як фільми, картини, карти більшовицького режиму, з а б о р о н я є т ь с я.

Гебітскомісар.

Німецькі окупанти на Полтавщині (1941 – 1943 рр.): збірник документів. – Полтава: Зоря Полтавщини», 1947. – С. 41.

№ 19

Оголошення військового коменданта України

Червень 1942 р.

Всякий, хто безпосередньо чи посередньо підтримуватиме або переховуватиме членів банд, саботажників, бродяг, полонених-утікачів або дасть будь кому яких харчів чи якусь допомогу, буде покараний смертю.

Майно буде конфісковане.

Така ж кара постигне всіх тих, хто знаючи про появу банд, членів банд, саботажників, або полонених-утікачів не повідомить негайно про це свого старосту, найближчого поліційного керівника, військові команду або німецького сільсько-господарського керівника.

Хто своїм повідомленням допоможе зловити чи знищити членів якоїсь банди, бродяг, саботажників або полонених-утікачів, одержить або по 1000 крб. нагороди, або право першості в одержанні харчових продуктів, або на наділення його землею чи звільнення його від оподаткування присадибної землі.

Рівне, червень 1942 року

Військовий комендант України

Рейхскомісар України

Державний архів Черкаської області, ф. Р-5644, оп. 6, стр. 8, арк.1. Копія.

№ 20

**Наказ сільськогосподарського коменданта
Вільшанського району**

1942 р.

Всім провідникам господарств та старостам сіл

Наш район повністю закінчив весінній посів, виконавши на 102, 5 % наданий нам план. Всі люди району і керівники сіл робили чесну і добросовісно, за що ми виносимо всім вам велику подяку. Але перед нами стоять ще дуже великі і серйозні завдання, які ми повинні також успішно виконати.

В зв'язку з вербовкою людей до Німеччини, число працездатних у великій мірі зменшилось, отже ми всі повинні працювати ще більш напружено і енергійно.

Наказую:

Всі наші розпорядження і вказівки виконувати негайно і безвідмовно в противному разі я буду вимушений приймати найсуворіші міри до порушників через грошові штрафи, знаття скотини, позбавлення пайка і звільнення з роботи.

Перед нами стоять від сьогодні такі завдання:

1. Щоденно відправляти на пункт Вільшана не менше шести підвід з хлібом.

2. Негайно закінчити молотьбу в строк, указаний нами у телефонограмі.

3. Очистити всі площі ярих та озимих посівів від бур'янів і постійно тримати їх в належному чистому вигляді, для цього довести завдання прополки до кожної ланки.

Суворо забороняти самочинне косіння трав.

4. До 1.VII. закінчити оранку чистих парів. Довести завдання підйому парів до кожної бригади та ланки, а також до кожної робочої тягової одиниці.

5. До 15. VII. повністю закінчити ремонт всіх уборочних і обмолотних машин, а також ремонт громадських будівель та приміщень.

**НЕ ПІДЛЯГАЄ ЗАБУТТЮ:
нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944)**

---

6. Забезпечити негайне відведення натурі насінників багаторічних трав, встановивши за ними суворий контроль та догляд, а також організувати своєчасну уборку до кожної ланки.

7. Допомогти зоотехнікам у справі відбору племінної молочної скотини, а також прийняти активну участь у відправці скотини в м'ясоздачу. Установити строгий контроль за виконанням плану здачі молока та яєць.

8. До 15. VIII. закінчити покриття конематок. Покриті мусять бути всі конематки за виключенням явного браку.

9. Щотижня по четвергам доставляти з кожної бригади в зембюро списики громадян, що не виходять на роботу.

За невиконання цих завдань ви будете нести найсуворішу відповідальність.

Сільськогосподарський комендант
Вільшанського району

Шаффт

*Державний архів Черкаської області, ф. Р-5644, оп. 6, спр. 8, арк.2.
Копія.*

№ 21

Оголошення військового коменданта та рейхскомісара України про застосування смертної кари за допомогу партизанам, підпільникам та радянським військовополоненим

червень 1942 р.

Карою смерті буде покараний кожний, хто посередньо чи безпосередньо піддержує членів банд, саботажників, злочинців чи втіклих полонених, або дає їм пристановище, харчі, або поміч.

Усе його майно буде конфісковано.

Та сама кара постигне того, хто не повідомить негайно свого старосту, або найближчий поліцейний уряд, чи військову команду, або німецького сільськогосподарського керівника про появу банди або членів якоїсь банди, саботажників або злочинців, або втікших полонених. Хто своїм повідомленням допоможе виловити чи унешкодливити членів якоїсь банди, злочинців, саботажників, втікших полонених, одержить 1000 крб. нагороди, або право першенства набути харчових продуктів, або право наділення, або побільшення його присадибної землі.

Воєнний комендант на Україні
Рейхскомісар України

Українська думка. – 1942. – 15 липня.

№ 22
Розпорядження Гебітскомісара
Золотоніського району

1942 р.

ДО ВСІХ ГАЗЕТ ГЕНЕРАЛЬВЕЦІРКУ
Пропагандистські вказівки для керівників районів та
сільських старост

1. За проведення пропаганди згідно з розпорядженнями гебітскомісара відповідають керівники району та сільські старости. Якщо буде констатовано, що пропаганда не була проведена відповідно до розпорядження, що пропагандистський матеріал був використаний в особистих цілях або з власної провини керівників районів чи сільських старост став непридатним, – винних у цьому притягують до відповідальності!
2. Пропагандистський матеріал, переданий керівникам районів та сільським старостам, мусить бути розподілений.
3. Керівники районів та сільські старости відповідають за

те, щоб в багатьох місцях на видному місці були виставлені великі плакатні дошки розміром не менше як 170 x 225 см. Ці дошки мають бути поставлені в достатній кількості так, щоб була гарантія, щоб кожний місцевий житель буде проходити повз ці плакати.

4. Сільські старости відповідають за збереження цих дощок у бездоганному стані. Вони повинні вчасно посилати вимоги на новий пропагандистський матеріал (плакати та ін.), якщо старі плакати попсовані негодою.

5. Сільський староста повинен дбати про те, щоб, крім плакатних дощок, плакати були також розліплені на парканах, виставлені у великих вікнах та взагалі на добре видних місцях. На головних вулицях даної місцевості, як правило, мусить бути вивішені принаймні один примірник **КОЖНОГО ПЛАКАТА**.

6. Брошури та листівки треба негайно розповсюджувати по домах. Для цього треба залучити школярів.

7. Кожний керівник району та сільський староста, як і кожна особа, який вони доручили розподіл пропагандистського матеріалу, повинні бути переконані в тому, що пропаганда служить на благо народів. Мета пропаганди роз'яснювати населенню відповідні потрібні заходи збуджувати віру в краще майбутнє і протидіяти нестримному поширенню чуток. Саме чутки без потреби непокоять населення. Тому кожний керівник району та сільський староста зобов'язані усім стихійно виникаючим чуткам протиставити відомі факти, поширювачів чуток виявляти та виказувати їх гебітскомісарам.

Відмінно від більшовицької звички, витрачаючи непотрібну масу паперу, забивати населенню голови брехнею та перекручуванням правди німецько-цивільного управління, стежить за тим, щоб пропаганда поширювала лише факти. Кожен пропагандистський матеріал старанно перевірений щодо правдивості. Керівники районів та сільські старости повинні вказувати на ці факти і пояснювати населенню, що немає потреби коштом безлічі пропагандистського матеріалу

підривати вірогідність пропаганди. На бездарні та оббріхані советські листівки німець відповідає тільки презирством. Сталін “переможно” відступив за Кавказ, за Волгу та за болото між Москвою і Ленінградом. Самого цього факту досить щоб із зневагою, як до бездарної брехні, поставитись до великих “перемог” Сталіна в советських листівках.

Державний архів Черкаської області, ф. Р-1842, оп. 1, спр. 4, арк. 156.

№ 23

Наказ сільськогосподарського коменданта Вільшанського району

20 червня 1942 р.

Для всіх громадських господарств, хліборобських спілок і державних господарств

Кожне громадське і державне господарство та хліборобська спілка повинні від 26.5.42 щоденно, а також по неділях та по празничних днях не менше як 6-ма підводами вивозити зернові і олійні культури щонайменше 30 центнерів до найближчого пункту заготзерно. Раніш за все належить возити пшеницю, жито та олійні культури, а потім останні культури. Господарства, що закінчили власні доставки мають це негайно зголосити в своєму Районовому Керівникові Сільського Господарства для дальшого зарядження.

Кожен старшина господарства повинен щонеділі з'являтися до районного агронома та прид'явити йому список ним доставлених підвід за пройдений тиждень разом з одержаними документами зі заготівельного пункту за зданий хліб, які будуть райагрономом зареєстровані і повернені.

Керівники громадських і державних господарств та хліборобських спілок несуть повну відповідальність за виконання цього наказу. Вразі дане господарство не доставить потрібної

кількості підвід, поліція покарає керівника, а також і других співвинних.

Про одержання цього наказу потрібно віддавцеві видати розписку.

Районовий керівник сільського господарства

*Державний архів Черкаської області, ф. Р-5644, оп. 6, спр. 8, арк.4.
Копія.*

№ 24

Оголошення Черкаського Уряду праці про реєстрацію осіб віком від 14 до 65 років, мобілізацію населення на роботу до Німеччини, покарання за ухилення від реєстрації

25 червня 1942 р.

1. На роботу до Німеччини дуже потрібні робітники для сільського господарства та фабрик. Наступна відправка робітників відбудеться 2 липня. Чоловіки і жінки, а також подружжя без дітей з міста та сіл реєструються на роботу до Німеччини в Черкаському Уряді Праці (вул. Шевченка, № 150).

При недостатній кількості добровольців вживатимуться примусові заходи.

2. Безробітні особи, що не з'являлись на відмітку повинні надолужити прогаяне, в противному разі будуть оштрафовані та відправлені до лагерів примусових робіт.

3. В останній раз пропонується усім особам віком від 14 до 65 років, які ще не зареєструвалися в Уряді Праці, з'явитися на протязі цього тижня до Уряду Праці. Хто після цього строку не матиме документу від Уряду Праці, буде оштрафований та відправлений до лагерів примусових робіт.

Der Gebietskommissar

Уряд праці

Українська думка. – 1942. – 25 червня.

№ 25
Розпорядження Золотоніської районної управи
старостам сіл

1 липня 1942 р.

Негайно надішліть до Управи список шахтарів, механіків та будівельників лише тих, які прибули у Вашу місцевість під час війни.

Список потрібно надіслати за такою формою:

- 1/ Прізвище та ім'я,
- 2/ рік народження,
- 3/ де працював і по якому фаху,
- 4/ коли прибув і чим зараз працює.

Голова Округової Управи
Секретар

Підпис
Підпис

Міхалюс
Павловський

Державний архів Черкаської області, ф. Р-1842, оп. 1, спр. 4, арк. 17.

№ 26
Розпорядження повітового шляхового відділу
Золотоніської районної управи старості та голові
громадського двору с. Мицалівка

4 липня 1942 р.

За розпорядженням місцевої Німецької комендатури про впорядкування шляху Золотоноша – Драбово через Великий Хутір. Ви повинні окончательно відремонтувати і розширити дорожній профіль до 11 метрів. А тому пропоную Вам виділити і вислати 7/VII.42 р. 25 чоловік для роботи на дорогу. Попереджую що даний маршрут має військове значення і за своєчасний ремонт дороги і висилку робочої сили Ви будете відповідати особисто.

Дорожній майстер
Повітового Шлях-відділу

Підпис

Державний архів Черкаської області, ф. Р- 1842, оп 1, спр. 4. Арк. 3.

№ 27

Розпорядження Золотоніської округової управи

6 липня 1942 р.

Терміново

Старості с. Мицалівка

Згідно з розпорядженням місцевої німецької ортскомендатури округова управа зобов'язує Вас зібрати на терені свого села всі патефонні пластинки політичного та агітаційного характеру випущені за часи більшовиків.

Зібрані пластинки безпосередньо здати не пізніше 10 липня ц. р. в жандармерію Золотоніської ортскомендатури.

Округовий староста

Підпис

Мельник

Державний архів Черкаської області, ф. Р-1842, оп.1, спр. 4, арк. 4.

№ 28

Розпорядження Золотоніської окружної контори по заготівлях

18 липня 1942 р.

Старості с. Мицалівка

Золотоніська окружна контора заготовок с. г. продуктів цим повідомляє, що згідно наказу обласної сільгосп. Комендатури Ви повинні подавати щоденні зведення до окр. контори про хід заготівлі лишків хліба, як у членів громадських дворів, так і в громадських дворах кожного понеділка, середи, п'ятниці.

У зведенні зазначити:

Скільки виявлено. Скільки з них здано /по культурах/.

Зведення подавати окремо по кожному громадському двору села /від громадського двору та від членів громадського двора/.

За невчасну подачу будете суворо відповідати.

Перше зведення подати негайно через кур'єра з одержанням цього розпорядження.

Нач. контори
Секретар

Підпис
Підпис

Кузьменко
Слюсарєва

Державний архів Черкаської області, ф. Р-1842, оп.1, спр. 4, арк. 13.

№ 29

Розпорядження Золотоніської районної управи старостам сіл

20 липня 1942 р.

Цим повідомляємо, що зведення про здачу молока Ви маєте надсилати 10, 20, 30 числа кожного місяця до 12 години дня під розписку обліковця до Золотоношської Округової заготівлі с.г. продуктів по вулиці Мазепи № 3 (бувша контора артілі Ощадність).

Коли день зведення припаде на неділю, то зведення подати напередодні.

Про невчасну подачу зведення буде повідомлено Обласному с.г. комендату і неподавші зведення будуть відповідати безпосередньо.

Нач. контори
Секретар

Підпис
Підпис

Кузьменко
Слюсарєва

Державний архів Черкаської області, ф. Р-1842, оп. 1, спр. 4, арк. 25.

№ 30

**Розпорядження Золотоніської районної управи
старостам сіл**

21 липня 1942 р.

Негайно надішліть до Управи список всіх мешкаючих у Вашому старостаті осіб, які до приходу Німецьких військ працювали на залізниці.

Цей список потрібно надіслати за такою формою:

- 1/ Прізвище та ім'я,
- 2/ рік народження,
- 3/ національність,
- 4/ рід роботи на залізниці,
- 5/ стаж роботи на залізниці,
- 6/ де працює зараз,
- 7/ сучасна адреса.

Голова Округової Управи Підпис
Секретар Підпис

Міхалюс
Павловський

Державний архів Черкаської області, ф. Р-1842, оп. 1, спр. 4, арк. 16.

№ 31

**Розпорядження Золотоніської районної управи
старостам та начальникам поліції сіл**

23 липня 1942 р.

З огляду на те, що у Вашому селі є захворювання коней на коросту, а тому наказуємо аби Ви прийняли саму активну участь у ліквідації корости на конях.

1. Всі коні коростяві повинні бути ізольовані від здорових і підлягати до негайного лікування, через місцевого ветфельдшера, і де немає то звертатись в Золотоніську ветлікарню.

Коростяві коні забороняється: працювати вкупі з здоровими, пасти, а також роз'їжджати.

2. Всі ветсанітарні міроприємства, що вказані в Золотоніському часопису “Українське слово” від 19 липня 1942 р. №71 повинен виконуватись повністю.

Короста у Вашому селі повинна бути ліквідована до 5 – 7 серпня 1942 р.

За невиконання цього будете тяжко покарані.

Голова Райуправи
Ветлікар

Підпис
Підпис

Мельник
Клименко

Державний архів Черкаської області, ф. Р-1842, оп. 1, спр. 4, арк. 18.

№ 32

Розпорядження Золотоніської райспоживспілки головам споживчих товариств та керівникам МТС

6 серпня 1942 р.

За розпорядження Господарського Командування на III-й квартал ц. р. встановлено норми здачі яєць в такому розмірі:

а/ з кожного двору колгоспників та одноосібників по 45 шт.

б/ з кожної несущки колгоспних та совхозних дворів 20 шт.

в/ з кожної несущки місцевих птахо держців 15 шт.

Негайно зв'яжіться з старостами, голова громадворів, доведіть план кожному здавцю та приймайте яйце і не затримуйте у себе а здавайте Птахокомбінату.

Зав. з/контролю
Статистик

Підпис
Підпис

Гладун
Середа

Державний архів Черкаської області, ф. Р-1842, оп. 1, спр. 4, арк. 49.

№ 33

**Наказ сільськогосподарського коменданта
Вільшанського району**

11 серпня 1942 р.

За невиконання розпоряджень німецького командування та районного с-г Бюро мною прийняті такі міри:

1. За нездачу зовсім молока державі зняти коров у таких громадян с. Кирилівки:

Гончаренко Мехтодя, Задорожнього Івана, Бондаренко Івана, Маламуш Кіндрата, Лисенко Антона, Чумака Федота, Решетило Панаса, Жорнового Явтуха, Могильного Івана, Коваленко Степана, Димарець Гаврила, Козуб Федора, Пилипенка Івана.

2. З вмішування води в молоко при здачі на молочний пункт зняти корови в таких громадян:

с. Вільшана – Метика Марка, Полтавець Михайла

с. Топильна – Крицького Павла, Завгороднього Олекси, Кармелюка Пилипа.

3. За погану роботу в громадському господарстві, а с особливо під час жнив, зняти корови в с. Воронівка – три голови.

В селі Товста з таких громадян: Юхимченко Олекса, Яценко Лазіра, Ворони Федея, Петренко Трохима, Сивак Федея, Вдовенко Якова.

В останній раз застерігаємо все населення, що за нездачу держпоставок та невихід на роботу буду вживати строгі міри, аж до вилучення скоту з двору.

Старостам сіл та працівникам господарств цей наказ широко оповістити населенню.

Комендант Вільшанського району

Шаффт

*Державний архів Черкаської області, ф. Р-5644, оп. 6, стр. 8, арк.5.
Копія.*

№ 34

**Розпорядження Золотоніського округового
фінансового відділу старостам сіл**

18 серпня 1942 р.

В Округовій Управі є відомості про те, що більшість старостатів району запахали під 1942 р. землю для своїх службовців з земель громадських дворів, але ж до цього часу не сплатили земельного податку в розмірі 5 коп. за квад. метр використаної площі.

Зобов'язую негайно подати до Фінвідділу відомості про площу використаної землі, а земельний податок здати до каси Округової Управи. Квитанції про сплату прид'явити до Фінвідділу для відмітки.

Голова округової управи   Підпис   МІХАЛЮС
Референт по фінансах   Підпис   БРАТАШЕВСЬКИЙ

Державний архів Черкаської області, ф. Р-1842, оп. 1, спр. 4, арк. 68.

№ 35

**Постанова Черкаської районної управи
«Про санітарні заходи щодо джерел водопостачання
по м. Черкасах та району»**

24 серпня 1942 р.

З метою попередження розповсюдження шлунково-кишкових захворювань Президія Черкаської районної управи ухвалила:

1. Всім громадянам м. Черкас, які мають в своєму користуванні колодязі, зареєструвати такі до 28-го серпня 1942 року при санепідвідділі в м. Черкасах. Реєстрацію колодязів загального користування по м. Черкасах провадять дільничні уповноважені.

**НЕ ПІДЛЯГАЄ ЗАБУТТЮ:
нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944)**

---

2. Всі громадяни сіл району повинні зареєструвати свої колодязі як загального, так і індивідуального користування при медустановах своєї дільниці.

3. Відремонтувати цямрини всіх колодязів, які зруйновані, та підняти стінки їх над поверхню землі на височину до одного метра.

4. Зробити підсипку глиною та замощення навкруги цямрини з нахилом від колодязя для стікання води.

5. Встановити на колодязях загального користування суспільні відра.

6. Зробити дерев'яні дашки або покришки.

7. Встановити при колодязях загального користування корита для водопою тварин на віддалі 4 – 5 метрів від колодязя.

8. Зробити очистку цямрин від різних забруднень (мох, зелень, тощо).

9. Впорядкувати водозбірні колонки, а саме: зробити забрукування навкруги колонок не менше як на 1 метр, провести очистку від бруду (контрольних) колодязів біля колонок, а також поставити покришки де таких немає.

10. Зобов'язати санепідвідділ м. Черкас провести реєстрацію колодязів по м. Черкасах протягом 5 днів з 23/8 по 28/8 – 42 року.

11. Зобов'язати санепідвідділ провести хлорування колодязів по м. Черкасах.

12. Хлорування колодязів по селах району провести під доглядом меддільниць.

13. Догляд за виконанням цієї постанови покладається на районову поліцію та органи санітарного нагляду.

14. За невиконання цієї обов'язкової постанови винні відповідатимуть в адміністративному порядку – штраф до 500 карбованців або примусова праця до 1 місяця.

Секретар управи

Підпис

Любченко

Державний архів Черкаської області, ф. Р-44, оп.1, спр. 9, арк. 13.

№ 36

**Розпорядження окружної поліції начальникам
сільських поліцій**

26 серпня 1942 р.

З одержанням цього, без затримки доставте відомості на 30 серпня 1942 р. про кількість зброї та за ким вона закріплена, де працює, коротку характеристику на держателя зброї за підписом старости та начальника сіль поліції, надійний він, чи не надійний.

Начальник поліції
Секретар поліції

Підпис
Підпис

Каланчук
Боярський

Державний архів Черкаської області, ф. Р-1842, оп. 1, спр. 4, арк. 79.

№ 37

**Розпорядження Гебітскомісара Золотоніського
району районним, міським старостам та старостам сіл**

31 серпня 1942 р.

**РАЙОНОВОМУ СТАРОСТІ, МІСЬКОМУ СТАРОСТІ,
СТАРОСТАМ СІЛ І ЇХ СПІВПРАЦІВНИКАМ ПО
ЗОЛОТОНОШСЬКІЙ ОБЛАСТІ**

З сьогоднішнього дня я прийняв цивільне управління в Золотоніській області. Я чекаю від кожного керівника і співпрацівника цілковитого довір'я і безвідмовної самовідданої співпраці. Хто не намагається служити зразком для своїх співпрацівників і не віддає себе повністю роботі, – той не виконує покладених на нього завдань.

Ви персонально відповідаєте за те, що у Ваших органах управління, господарських або кустарних організаціях, – ні в якому разі не буде мати місця саботаж.

Необхідно викоринити влаштування в установах своїх родичів. При цьому потрібно провирити і твердо установити місце кожної роботи в установі.

Кожні робочі руки потрібні в установі, а тому недопустимо, щоб працівники марно провадили свої часи.

Через деякий час мною буде проведено перевірка всіх працівників; за відповідну постанову праці відповідає керівник. Як закон, необхідно встановити точність у використанні робочого часу всіма робітниками.

По закінченню робочого дня у кожного повинні бути наслідки його роботи; закінчувати роботу необхідно в точно визначений час. В загальному тут потрібно застосовувати все те, про що мовиться в моїй об'яві від 9-го серпня 1944 року.

Різні сезони роботи, які вимагають негайного виконання (лагодження та побудова шляхів, боротьба з повіддю, очищення доріг від снігу, боротьба с пошестями) – мусить провадитись, коли це потрібно, і в дні відпочинку.

Громадська робота – це почесна праця і ніхто не має права відмовлятися від неї. Кожний мусить в любий час з честю її виконувати.

Польові роботи та збирання врожаю мусять бути виконані в першу чергу. Хто до цього часу в сільському господарстві участі не приймав, а тепер в час збирання врожаю хотів-би добровільно допомогти, може працювати, одержуючи частину свого заробітку натурою за установленними сільськогосподарською управою нормами.

Зайву робочу силу – молодь, що до цього часу використувувалась для догляду за скотом, – негайно передати в розпорядження округового управління по сільському господарству для використань її на збиранні врожаю. Хто добровільно протягом визначеного сільськогосподарським управлінням терміну не з'явиться на збирання врожаю, – того примусово поставити на цю працю, та позбавити його натуральної частини заробітку. Під час моїх подорожей в кожному місті області я проведу найсуворіший контроль.

Необхідно негайно організувати хоч найпримітивніші ди-

тячі садки та влаштувати спільні польові кухні на час збирання врожаю. Коли це зробити десь неможливо, то необхідно зробити так, щоб непрацездатні жінки обслуговували дітей. Ні жодна рука не може бути без праці. Самий кращий керівник той, хто організує всю робочу силу. Всі службовці, що працюють в установах мусять хоч два рази в неділю працювати на збиранні врожаю. Це зміцнює організм людини. **КОЖНИЙ МУСИТЬ БУТИ ДЛЯ ІНШИХ ПРИКЛАДОМ В РОБОТІ!**

Після збирання врожаю привезти до ладу сільськогосподарчі будівлі. Де не вистачатиме спеціалістів, потрібно організувати допомогу від сусідніх господарств. Потрібні матеріали, коли це можливо, добувати під час розбирання старих будівель, якщо старости та керівники сільського господарства вважають за доцільне.

Будівельні матеріали із старих будівель мусять бути посортовані, розміщені на складах та економно використовуватись. Дерева, що їх потрібно з тої чи іншої причини викорчувати мусять також використовуватись як будівельний матеріал. При кожній нагоді я буду це перевіряти і контролювати виконання моїх наказів.

Солому можна використовувати лише за дозволом сільськогосподарських керівників. Хто не бажає тримати своє житло в чистоті, – той не повинен і жити в ньому, тим більше, бути господарем.

Зруйновані машини та інші речі, що лишилися до цього часу на полях та окраїнах міст, – мусять бути відібрані в одне місце для пізнішого відтранспортування.

**КОЖЕН МУСИТЬ МАТИ МУЖНІСТЬ НЕСТИ
ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ.**

Гєбітскомісар ОТТО ГАЙДЕМАНН.
Надсилається до виконання.

Голова управи
Секретар

Собко
Павловський

Державний архів Черкаської області, ф. Р-1842, оп. 1, стр. 4, арк. 86-87.

№ 38

**Наказ німецько-фашистського командування
військовим частинам про повне руйнування
господарських споруд і знищення майна
у ході відступу**

7 вересня 1943 р.

На випадок відступу слід повністю знищувати на території, яка залишається, всі споруди і запаси, що в якійсь мірі можуть виявитися корисними для ворога: житлові приміщення (будинки і бліндажі), машини, млини, колодязі, стоги з сіном і соломою.

Усі без винятку будинки слід спалювати, печі в будинках підривати за допомогою ручних гранат, колодязі робити непридатними шляхом знищення підйомних пристроїв, а також кидаючи в них нечистоти (дохлятину, гній, кізяки, бензин); стоги з соломою і сіном, а також всілякі запаси – спалювати, сільськогосподарські машини і телеграфні стовпи підривати, паромі і човни затоплювати.

Зруйнування мостів і мінування доріг є завданням саперів. На всіх лежить обов'язок подбати про те, щоб залишена ворогові територія протягом тривалого часу не могла використовуватися ним для будь-яких воєнних цілей і для потреб сільського господарства.

Преступные цели – преступные средства. – М., 1968. – С. 279-280.

№ 39

**Розпорядження Золотоніської районної управи
до всіх старостатів району**

8 вересня 1942 р.

Обстановка військового часу вимагає від українських установ скорого та точного виконання всіх розпоряджень.

Між тим встановлено, що деякі старостати виконують розпорядження управи не в строк і зовсім неухважно.

Старостати мусять пам'ятати, що вимоги районової управи завжди ґрунтовані на розпорядженні німецького управління, яке не припускає ні проволочок, ні недбайливого ставлення до виконання їх.

Зараз приступив до роботи Гебітскомісар Золотоніської області, який є найвища німецька цивільна влада в області і в зв'язку з цим робота всіх органів влади, втім разом в числі і старостатів, по відбудові всіх галузей господарства і покращення життя українського народу повинна бути ще більш напруженою і абсолютно точною.

Щоб завчасно попередити будь-які негативні явища, районова управа застерігає старостати:

1. Що розпорядження Управи та всіх органів влади повинні виконуватись старостатами уважно та точно і в ті строки, які для цього визначено.

2. Робота в старостатах повинна провадитись щоденно на протязі всього того часу, протягом якого працюють районові та обласні установи; не в робочий час в приміщенні старостату повинен завжди знаходитись відповідальний і свідомий черговий, здібний прийняти телефонні розпорядження вищих органів влади.

3. Привезти в належний культурний вигляд приміщення старостатів та повсякчас дбати про чистоту, придатність та охайність їх.

4. Діловодство старостату повинно вестись обов'язково на українській мові і знаходитися завжди в належному порядку. Забороняється користуватись советськими штампами та печатками, які потрібно знищити.

Управою помічено, що старостати видають різним громадянам характеристики і інші документи лише зі слів цих громадян, між тим видача таких документів попередньо повинна детально перевірятись і ґрунтуватись на дійсних даних.

**НЕ ПІДЛЯГАЄ ЗАБУТТЮ:
нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944)**

Управа попереджує керівників всіх старостатів що всяке невиконання в строк розпоряджень органів влади, неуважне і недбайливе ставлення до своїх службових обов'язків буде суворо каратись.

Голова Районової Управи
Секретар

Підпис
Підпис

Собко
Павловський

Державний архів Черкаської області, ф. Р-1842, оп.1, спр. 4, арк. 104.

№ 40
Розпорядження Золотоніської районної управи
старостам сіл району

28 вересня 1942 р.

До всіх старост сіл Золотоніського району

При цьому надсилаємо ціни та премії за добровільно зданий зимовий одяг для союзних армій:

- а) За одну шубу – два літри водки та 1 кг. махорки.
- б) За одну пару валенок – один літр водки та 2 кг. махорки.
- в) За один ватний піджак – один літр водки та 2 кг. махорки.
- г) За одні ватні штани – один літр водки та кг. махорки.
- д) За одні запряжені сани – три літри водки та 1 лг. махорки.

За зимовий одяг та амуніцію заплачені будуть такі ціни:

- а) За одну шубу ..... 50-400 крб.
- б) За один ватний піджак ..... 80-200 крб.
- в) За одні ватні штани ..... 50-150 крб.
- г) За одну пару валенок ..... 50-120 крб.
- д) За одні сани з збуєю і конем ..... 400-1500 крб.

Зазначені премії є вищі премії, так що установлення премій відповідає ціні і стану названих речей.

Управа констатує, що деякі старости приділили дуже мало уваги справі збору зимового одягу для союзних армій. Слід рахуватися з надзвичайною важливістю цієї справи, а тому

надалі зобов'язуємо значно більше приділити уваги і ініціативи по збору одягу.

Зібраний одяг можна доставляти до Районової Управи.

Районовий Шеф
Секретар

Собко
Павловський

Державний архів Черкаської області, ф. Р-1842, оп. 1, спр. 4, арк. 133.

№ 41

До всіх старост Золотоніського району

2 жовтня 1942 р.

Повідомляємо, що відправлення робітників до Німеччини відбудеться 12-го жовтня 1942 р., рівно о 7-й годині ранку поїздом із Золотоніської станції. За повну відправку зазначеної в нашій рознарядці кількості робітників, а також і своєчасну явку на залізничний пункт несуть повну відповідальність несуть старости, які мусять прибути разом з робітниками.

Районний шеф
Секретар

Собко
Павловський

Державний архів Черкаської області, ф. Р-1850, оп. 1, спр. 1, арк. 250.

№ 42

До всіх старост сіл та керівників громадських дворів Золотоніського району

За розпорядженням гебітскомісара ви повинні виділити зі свого старостату робітників для транспортування в Німеччину... 35 осіб...

Районовий шеф

Собко

Державний архів Черкаської області, ф. Р-1842, оп. 1, спр. 4, арк. 172.

№ 43

До всіх старост Золотоніського району

2 жовтня 1942 р.

Повідомляємо, що відправка робітників до Німеччини відбудеться 12 жовтня 1942 р. рівно о 7-й годині ранку поїздом із Золотоніської станції... Кожному робітникові потрібно взяти одяг і харчі на два дні...

Районовий шеф
Секретар

Собко
Павловський

Державний архів Черкаської області, ф. Р-24, оп. 1, спр. 4, арк. 146.

№ 44

**Розпорядження Черкаської радонової управи
керівнику відділу місцевого господарства «Про
знищення більшовицьких символів в м. Черкасах»**

23 листопада 1942 р.

До цього часу ще є в м. Черкасах металеві, гіпсові, кам'яні, дерев'яні та інші символи більшовицького часу, як то: б/пам'ятники, арки, триумфальні дуги, п'ятикутні зірки і інші споминки при в'їздах і виїздах з виробництв і їх дворів та міста.

Точніше це є рештки зруйнованих статуй та споминків і доказів більшовицької гіпсово-цементної культури.

Районна управа зобов'язує Вас знищити символи більшовицького часу та зруйновані рештки цих символів, що є на терені м. Черкас.

Відповідальність за виконання цього покладається особисто на Вас.

Про виконання повідомте районову управу листовно не пізніше 27. 11.42 року.

Голова Районової управи	Підпис	Шпаківський
Секретар управи	Підпис	Любченко

Державний архів Черкаської області ф. Р-44, оп.1, спр. 9, арк. 29.

№ 45
Розпорядження Золотоніської районної управи
старостам сіл

27 листопада 1942 р.

На підставі розпорядження Гебітскомісара, яке оголошено в газеті “Золотоношські Вісті” від 26 листопада н/року, всі громадяни можуть виїхати з села тільки за Вашим дозволом про незаперечення на виїзд.

Виїзджаючи до міста особи, одержавши від Вас справку, мусять негайно з’являтися в Бюро праці.

Навпаки, особи, приїзджаючи з міста в село, повинні на руках мати посвідку від Бюро праці.

Переїзд з села в село може також відбуватись лише тільки за Вашим офіційним погодженням.

Попереджаю, що в сільських управах повинен вестись точний облік прибуваючих та вибуваючих осіб.

Районовий Шеф	Підпис	П. Собко
Секретар	Підпис	Ярмілко

Державний архів Черкаської області, ф. Р-1842, оп. 1, спр. 4, арк. 37.

№ 46
Листівка підпільної організації про ставлення до дій
окупаційної влади в Черкаському районі

У Дахнівці святили клуб, перетворений на церкву. І пан гебіс милостиво “дозволив” зробити вихідний день у зв’язку з

**НЕ ПІДЛЯГАЄ ЗАБУТТЮ:
нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944)**

цим “Людині і скотині”. Яка набожність виявлена у пана гебіса: “дозволив”. Видно у бога виклопотав той дозвіл відпочити “скотині”.

Державний архів Черкаської області, ф. Р- 534, оп 1, спр. 7, арк. 72.

№ 47

**Оголошення німецько-фашистського командування
про спалення с. Вдовин Хутір Чигиринського району
за допомогу жителів села партизанам**

19 жовтня 1943 р.

ОБЪЯВЛЕНИЕ

Германское Командование объявило, что бандиты будут уничтожены. Несмотря на то, все жители Вдовина Хутора – района Чигирин – были в бандитских отрядах или помогали бандитам.

19 октября с. г. жители Вдовина Хутора вместе с бандитами с оружием в руках сопротивлялись воинским частям. Они уничтожены в бою и деревня сожжена! Пленные подлежат военному суду.

Это судьба всех бандитов и тех, которые помогают и сочувствуют им!

Если вы хотите избежать такой участи, уходите от бандитов и доложите ближайшей воинской части всё, что вы знаете о бандитах.

**БАНДИТЫ БУДУТ УНИЧТОЖЕНЫ.
ПОРЯДОК БУДЕТ ВОССТАНОВЛЕН.**

*Державний архів Черкаської області, ф. Р-1351, оп. 1, спр. 2, арк. 5.
Оригінал.*

№ 48

**З інформації Гельмязівської районної комісії по
встановленню і розслідуванню злочинів німецько-
фашистських загарбників заподіяних державним
установам, колгоспам, підприємствам Полтавському
обкому КП(б)У**

[1943 р.]

... За два роки фашистського панування сільське господарство району розорене. Німецькі загарбники, тікаючи під натиском героїчної Червоної Армії, завдали великої шкоди сільському господарству і населенню нашого району.

За два роки німецького панування в районі, вивезено в Німеччину на каторгу Радянських громадян та молоді всього 2505 осіб в тому числі чоловік – 1030, жінок – 1475, членів та кандидатів партії – 12, членів ЛКСМУ – 265. Розстріляно та замучено в німецьких катівнях всього 410 осіб в т.ч. чоловіків – 315, жінок – 95, членів та кандидатів партії – 91, членів ЛКСМУ – 12.

Спалено та знищено в райцентрі: будинки установ – 17, вальцовий млин – 1, електростанція – 1, радіовузол – 1.

По району: вальців млин – 1, МТС – 2, радгосп – 1, лікарень – 2, шкіл – 10.

По колгоспах району: будинків правлінь – 22, комор – 57, стайнів, корівників та свинарень – 138, майстерень та кузень – 28, сушарок – 18, млинів нефтяних – 6, вітряків – 14, інших будівель – 40.

Угнано робочих коней в Німеччину – 1800, молодняка – 655, жеребців – 47, великої рогатої худоби – 259 в тому числі корів – 75, плідників бугаїв – 38, свиней – 440 в т.ч. хряків – 44, вівців – 230.

Знищено с/г машин: плугів – 104, культиваторів – 60, сівалок – 27, жаток – 37, возів – 597. Спалено хліба в скиртах на площі – 4850 га.

**НЕ ПІДЛЯГАЄ ЗАБУТТЮ:
нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944)**

Знищено по МТС с/г машин: тракторів – 34, комбайнів – 26, молотілок різних марок – 20, сівалок – 25, двигунів – 12, локомотивів – 4, автомашин – 7.

По колгоспниках: спалено житлових будинків – 247, господарчих будинків – 77, угнано і знищено великої рогатої худоби – 1868, в т. ч. корів – 1012, всього свиней – 3171 в т. ч. свиноматок – 200, хряків – 2, вівців – 300, в т.ч. маток – 200, баранів – 17.

Секретар РК КП (б) У   Підпис   Сохань

Державний архів Черкаської області ф. П-87, оп.1, спр. 25, арк. 4.

№ 49

**З інформації Гельмязівської районної комісії по
встановленню і розслідуванню злочинів німецько-
фашистських загарбників заподіяних державним
установам, колгоспам, підприємствам**

[1943 р.]

Партизанское движение Гельмязовщины

...В числе великой волны патриотов Советского Союза, которые шли в партизанские отряды, в Гельмязовском районе также не мало ушло в леса Гельмязовщины для партизанской борьбы. Среди них ушла – группа партизан-патриотов в количестве 70 человек Гельмязовщины под руководством секретаря РК КП (б) У т. Горелова Дмитрия Федоровича, образовав Гельмязовский партизанский отряд. В этот отряд вошли: председатель РИКа Тютюнник И. С. (ныне работает тоже председателем РИКа), председатель колхоза им. Молотова тов. Ильяшенко Мусий с дочерью – Марией, учитель тов. Бутенко Т. Ф. (ныне работает зав. РЗО), председатель Липлявого т. Басылака И., председатель колхоза им. Карла

Маркса – Северин, инструктора РК КП (б) У т. Кравченко И., Евдокимова Ната, председатель колхоза им. “20-річчя Жовтня” т. Демченко С., колхозник колхоза им. Сталина Касич Гнат, зав. парткабинетом т. Тесля Лукия, колхозник т. Ваченко И. (ныне работает нач. доротдела) и ряд других товарищей с советского и партизанского актива. Были так же организованы по инициативе самих колхозников партизанские группы, как например в с. Буб. Слободка под руководством председателя колхоза т. Воронченка. Такая же группа была организована в районе Гельмязова – Плешкани – Каленики.

Трудные условия партизанской борьбы были особенно в начале немецкой оккупации. Массовое движение немецко-фашистских войск, нещадный террор, шпионаж кулацко-националистического элемента не дал разворота деятельности группы т. Воронченка и Гельмязовско-Плешканивско-Калениковской группы. Руководители этих групп т.т. Воронченко, Ярошенко, Гразин были выслежены кулаками и предательски выданы немецким захватчикам и расстрелянны.

Более организованная группа была в 70 человек, которой руководил т. Горелов. Этот отряд находился в Липлявских лесах, неподалеку этого отряда находился небольшой отряд Золотоношского района, руководил этим отрядом тов. Белоус (председатель Пищанского сельсовета). Небольшой Комаровский отряд Переяславского района и группа бойцов Красной Армии в количестве 11 человек, которые в силу обстоятельств, осев под Киевом, остались в лесу, уклоняясь от плена. Во главе этой группы был полковник авиации дважды орденноносец т. Орлов.

Через некоторое время в отряд т. Горелова примкнули оставшиеся в окружении во время киевских боев такие товарищи, как Горжунов Н. (инженер авиации), тов. Бугаев (батальонный комиссар), т. Гайдар Аркадий Петрович – писатель, он же корреспондент н-ской армии.

На этот период отряд Горелова был полностью обеспечен надлежащим оружием. Отряд Горелова некоторое время

занимався організаційними питаннями, добуванням зброї, вивченням людей, а потім в жовтні 1941 року почав свої дії.

К діяльності партизанського загону можна віднести наступні моменти:

а) неодноразове знищення ліній, які зв'язували Київ – через Переяслав з Золотоношею і далі.

б) Обстріли з засідки, проходять німецьких автомобілів по трасі Київ – Кременчук в районі Хоцьок і Липлявських лісів.

в) Підбито два автомобілі і вбито 4 фашиста біля Комаровсько-Липлявських лісів.

г) Неодноразовий наліт на райцентр Гельмязов, знищення телефонних апаратів і т.п., цим самим тероризували діяльність німецьких властей.

д) відвідування загонів сіл: Озеріще, Липляво, Прохівка, Келеберда, Каленики, Богдани, і цим самим тероризували діяльність німецьких “властей” і піднімали моральне становище колхозників.

е) Постійна зв'язь з радянськими активістами району, ознайомлення з поточними завданнями опущеними з літа радянськими листівками і др.

Однак, внаслідок в результаті зради, загон існував не довго. В листопаді 1941 року керівників загону здали – привели більше за кількість, озброєний загон німців до самого місця перебування партизанського загону, захопили партизанський загон з усіх боків.

В нерівній боротьбі партизанський загон, знищивши кілька німців не зміг витримати і ліс залишив, втратив ряд вбитих товаришів, серед яких були т. Гайдар (письменник), комісар загону т. Ільяшенко Мойсей Іванович.

В числі тих, хто залишили Липлявський ліс група полковника т. Орлова пішла пробиратися через лінію фронту. По дорозі с. Драбово були обстріляні, але є дані, що т. Орлов залишився жив, пробрався через фронт і в даний час знаходиться в рядах Червоної Армії.

Командир партизанского отряда т. Горелов вместе с участниками партизанского отряда т. Александровом, Никитченко (секретарь Сквирского РК КП (б) У) были преданные врагами и зверски замучены в гестапо, а также и другие товарищи, как Кравченко Михаил, Касич Игнатий, Демченко Сергей, Сасько, Довгань, Лысенко и др. Другие товарищи с партизанского отряда ушли в другую местность, где потом принимали участие в партизанском движении.

Следует отметить отвагу, смелость и глубокое патриотическое чувство, за такими товарищами как Ильяшенко Моисей (комиссар отряда), незаменимый разведчик, бесстрашный руководитель любых операций – погиб смертью героя в бою с немецко-фашистскими захватчиками в Липлявском лесу.

Славный пулеметчик отряда Михаил Кравченко, смелые разведчики Ната Евдокимова, Лукия Тесля, Елизавета Лысенко, которые по зверски замучены фашистским гестапо. Следует также отметить отважность командира партизанского отряда т. Горелова Д. Ф., который до последнего дрался с немецкими фашистскими отрядами и погиб смертью героя за нашу славную Родину.

После поражения отряда в Гельмязовском районе были лишь отдельные случаи диверсионных актов против деятельности немецких пособников (подстрелено полицаев в лесу). В 1943 году вновь организован сборный отряд оперировавший при Днепровских лесах, начиная от Переяслава до Черкасских берегов, что потом влился в часть Красной Армии.

Члены комиссии

Державний архів Черкаської області ф. П-87, оп. 1, спр. 25, арк. 18-19.

№ 50

Із спогадів мешканців м. Черкаси

Під час окупації німців мала деякий зв'язок з партизанським отрядом Гарячого. Слухала передачі по радіоприймачу і розповсюджувала деяким особам. *Олексійко Павло по Фрунзе 5.*

Збирались і зрізали провода, травили коней на конюшні по Уріцького 7 – 12 шт. *Задувайло М., Орлов И.*

Державний архів Черкаської області, ф. Р-534, оп. 1, стр. 7, арк. 126.

№ 51

**Радянська листівка, що розповсюджувалась на
окупованій території**

1943 р.

Смерть німецьким загарбникам!
ВИЗВОЛИМО РІДНУ ЗЕМЛЮ З КАЙДАНІВ
ХТО ПЕРЕМОЖЕ?

Юначе! Дівчино!

Українцю!

Рідна земля твоя спливає кров'ю, її розпинають німці.
Чорна ніч неволі заволокла Україну.

Земля плаче у кайданах,

Як за дітьми мати.

(Т. Шевченко).

Як часто ти питаєш себе, питаєш сусідів і мучишся в здогадках: “Чи минеться німецьке лихо? Коли прийде воля? Хто переможе у війні?” І часто, спантеличений німецькими брехнями, ти не знаходиш правильної відповіді на своє запитання. Фашистські кровопивці не перестають твердити, що Україна, яку вони загарбали, стала на віки-вічні німецькою і що німецького солдата ніхто не зрушить з землі, на яку він став своїм чоботом.

Безсоромна брехня!

А Сталінград? А Кавказ? А Кубань?

Були німці біля Волги, а опинились за Північним Дінцем.

Хвасталися, що візьмуть Сталінград, а залізли в сталінградський мішок, з якого шоста армія Паулюса так і не вийшла.

Уже давно зайшла зірка слави німецької армії. На берегах Волги похована віра німців в перемогу Гітлера. Німеччина не переможе у війні! Війну виграють Радянський Союз, Англія і Америка та інші волелюбні народи, бо ніхто не може зрівнятися з нами в силі й могутності. **ПЕРЕМОЖУТЬ У ВІЙНІ СВОБОДОЛЮБИВІ НАРОДИ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ, АНГЛІЇ І АМЕРИКИ, А ГІТЛЕРІВСЬКА ПРОКЛЯТА НІМЕЧЧИНА ЗАГИНЕ.** Україна знову встане з вогню і руїн і скаже: “я вільна, мої діти”.

Державний архів Черкаської області, ф. Р-5644, оп. 6, спр. 276, арк. 4.

№ 52

Заклик гебітскомісара до батьків української молоді про накладання кари на батьків за ухилення молоді від призову

8 червня 1943 р.

27. 4. 1943 року пан генерал-комісар закликав усю українську молодь в Київському генералбецирку добровільна зголоситися з тим, щоб кожен юнак і кожна дівчина включилися у виробничий процес у Німеччині.

Незважаючи на повторні вказівки з мого боку, цей заклик Пана генерал-комісара про добровільне зголошення досі не зустрів потрібного зрозуміння.

Тепер я востаннє закликаю батьків української молоді й саму молодь добровільно зголоситися на роботу в Німеччину і взяти на себе зобов'язання. В разі ж мені, всупереч сподіванням, доведеться констатувати, що цей заклик не матиме

належних наслідків, я буду поставлений перед необхідністю 31.7. 1943 року вживати примусових заходів до всіх робітників відповідних років народження... При цьому не обійдеться без накладання відповідної кари на батьків.

Ухилення від виконання обов'язку шляхом втечі або іншими засобами, карається якнайсуворіше.

Гевітскомісар.

Державний архів Черкаської області, ф. Р-5644, оп. 6, спр. 276, арк. 4.

№ 53
Листівки, виявлені польовою поліцією при групі
армій “Південь”

22 вересня 1943 р.

Смерть німецьким окупантам!

К советской молодежи, призываемой на военную службу
в немецкий вермахт.

Юноша!

Заклятые враги нашего народа – немцы, призывают тебя на службу в свою армию. Что ты должен делать? Прежде всего, подумай о том, почему это сейчас понадобилось Гитлеру, и почему он решился на то, чтобы дать тебе в руки оружие. Ясно: ему не хватает солдат. Он хочет сохранить оставшихся. Ты должен их заменить. Ты должен умереть вместо них. Гитлер боится давать тебе в руки оружие, но Красная армия уничтожила слишком много немецких дивизий. Резервы Гитлера тают. И Гитлер надеется, что ты под угрозой немецких пулеметов будешь спасать немцев. Что ты будешь сражаться против своих братьев, против своей Родины, против своего народа, будешь бороться и умирать за то, чтобы немец остался твоим господином, а ты – рабом немца.

Гитлер уже потерял только убитыми не менее 4 миллионов солдат и офицеров. Теперь он хочет сделать тебя врагом и предателем твоей Родины и послать тебя на верную гибель.

Можешь ли ты избежать этой страшной участи? Можешь ли ты спасти себе жизнь, не запятнать свою совесть, не стать братоубийцей, не сражаться за немецких насильников?

Конечно, ты можешь это. Если у немцев не хватает солдат, значит дело плохо, и они хотят всеми средствами только оттянуть свой неизбежный крах. А твое дело – ускорить этот крах всеми имеющимися у тебя средствами. Тогда ты снова станешь свободным, тогда ты будешь с гордостью и радостью приветствовать Красную Армию – твоих братьев.

Тебя заставляют взяться за оружие – поверни его против немцев, воспользуйся удобным моментом и беги, один или с товарищами. Присоединяйся к великой армии народных мстителей – партизан.

Не жди, чтобы другие тебя позвали, смело решайся на этот шаг. Партизаны сами тебя найдут, как только ты начнешь действовать. Твои дела будут сами говорить за тебя, к тебе придут, ты найдешь помощь и товарищескую поддержку в правой и священной борьбе против поработителей нашего народа.

Если ты наденешь немецкую форму и станешь гитлеровским солдатом, все русские люди будут презирать и ненавидеть тебя, на каждом шагу тебя будет поджидать смерть. Если ты повернешь оружие против немцев, ты спасешь себе жизнь и честь. Твоя мать благословит тебя за то, что ты спас ее от рабства. Твоя любимая будет тебе всегда благодарна за то, что ты освободил ее от немецкой кабалы.

Советская Родина будет гордиться тобой, как своим любимым сыном.

Позорная смерть немецкого раба или борьба, свобода и слава – вот выбор, перед которым ты стоишь.

Мы знаем, какой выбор ты сделаешь. Ты наш брат, ты будешь с нами, с твоим непобедимым народом. Ты посвятишь свои силы борьбе против немецких захватчиков. Ты поможешь Красной Армии освободить советскую землю от гитлеровской нечисти.

Смерть немецким оккупантам!

Прочитай и передай дальше!

Державний архів Черкаської області, КМФ-8, оп. 2, стр. 234, арк. 54-56.

№ 54 **Не забудьмо**

Всього німецько-фашистськими катами було знищено декілька тисяч жителів міста (Золотоноша – ред.). Ось що розповів про ці звірства житель міста А. С. Олексієнко: “Це було в липні минулого року. Від суботи до суботи безперервно, вдень і вночі німецькі кати розстрілювали і вішали мирних жителів нашого міста і околиць сіл. Це був чорний, кривавий тиждень, люди метались, божеволіли, кінчали самогубством.

На площі військового містечка – десять довгих могил. Довжина кожної з них 10 метрів, ширина 3 і глибина 2 метри. В них лежать мирні радянські люди.

На вулиці біля спиртозаводу два колодязі. Вони були забиті трупами замучених тортурами людей. На базарній площі фашисти збудували ешафот – місток і стовп. Тут вішали. Замість вірьовки застосовували дротові канати.

В числі п’яти тисяч, котрих розстрілювали, був і я. Я також лежав у ямі, прострелений кулями, але мені чудом удалося вирватися з могили смертників. Волосся дибом стає, коли згадаю цей день...”

Алексєнко А. С. У могил, где зарыто 5000 мирных жителей / А. С. Алексєнко // Удар по врагу. – 1943. – 1 октября.

№ 55 **Старі зайві**

...Біля міста (Золотоноша – ред.) знаходився будинок престарілих, де на державному забезпеченні доживали свій вік старі люди. Фашисти прийшли туди і наказали протягом п’яти хвилин зібратися всім начебто для відправки на курорт.

Передчуваючи недобре, старенькі не побажали рушати з рідних місць. Тоді фашисти накинулись на них і насильно завантажили в автомашини, не звертаючи уваги на сльози і стогони своїх жертв. Усього було завантажено 63 особи.

Потім їх відвезли на територію колишнього військового містечка і всіх розстріляли.

Величко Е. И. Трагедия в доме престарелых / Е. И. Величко // Удар по врагу. – 1943. – 1 октября (перекл. з рос).

№ 56

Стаття з газети «Красное знамя»

17 грудня 1943 р.

Кровь советских людей зовет к мести!

Акт о немецко-фашистских зверствах над мирным населением хуторов Ленинский, Вдовин, Дьяки, Чигиринского района

Мы, нижеподписавшиеся представители воинской части и жители хуторов Ленинский, Вдовин и Дьяки составили настоящий акт о следующем:

19 октября 1943 года немецко-фашистская карательная экспедиция произвела неслыханное чудовищное истребление мирных жителей названных хуторов.

Все три хутора немцы сожгли дотла. Сгорели 276 жилых домов с надворными постройками, домашними животными и личными вещами граждан. Сожжены также школа, клуб и детские ясли. Немецкими карателями убито, сожжено, удушено газами 1070 женщин, стариков и детей из общего числа жителей 1200 человек.

Немецкие варвары убили колхозницу Анастасию Игнатьевну Ворону с двухнедельным ребенком, колхозницу

Софью Денисовну Ворону с шестилетней дочерью Олей и сыном Мишей, которому было полтора года, убили колхозниццу Анну Андреевну Семиниченко с шестилетним сыном Андрюшей. Каратели живыми бросили в колодець одиннадцатилетнего Ваню и двухлетнего Савву Рысак. У колхозницы Ульяны Денисовны Чепола фашисты на руках убили сына, которому было полтора года, а затем мать с трупом ребенка обложили соломой и сожгли. Заживо сожгли и Толю Семиниченко, научившегося только что ходить.

Фашистские каратели, истребляя мирных жителей этих хуторов, применяли гранаты, огонь автоматов, орудий, минометов, использовали танки и газы, в чем и составлен настоящий акт.

Гвардии майор Н. М. Гридюшко, гвардии майор М. В. Поляков, гвардии капитан медицинской службы Ванзенко, гвардии старший лейтенант П. Д. Батахта, гвардии рядовой И. И. Шишев, жители хуторов Ленинский, Вдовин, Дьяки: Л. С. Ворона, В. И. Ворона, Н. Е Семиниченко, Д. К. Семиниченко, Е. М. Кострицько.

Державний архів Черкаської області ф. Р-800, оп.1, стр. 6, арк. 1.

№ 57

Розпорядження Полтавського обкому КП(б) У секретарю Гельмязівського РК КП(б) У

*25 декабря 1943 г.
Секретно*

В соответствии с пунктом вторым Инструкции по учету ущерба, причиненного немецко-фашистскими захватчиками и их сообщниками, государственным кооперативным и общественным предприятиям и организациям, должны быть созданы комиссии в каждой парторганизации (райкома, горкома, обкома партии), находящихся в городах и районах,

освобожденных от немецких оккупантов, а также в городах и районах, пострадавших от войны в результате бомбардировок, артиллерийского обстрела, других военных операций, эвакуации и реэвакуации.

Созданные комиссии обязаны определить размер причиненного ущерба в денежном и натуральном выражении, и составить об этом акты по установленной форме. Акты за тем заверяются Исполкомами Советов депутатов трудящихся и регистрируются ими в специальной книге.

По каждому райкому, горкому, партии учет причиненного ущерба производится и фиксируется в одном акте (дома партопроса, парткабинеты, парткурсы, столовые, гаражи, мастерские, подсобные хозяйства).

В тех случаях, когда здания парторганов целиком были заняты ими, причиненный ущерб этим зданиям заносится в акты соответствующих парторганизаций. Если же в зданиях вместе с парторганами находились исполкомы и другие советские учреждения, размер ущерба отражается в акте того учреждения, на балансе которого здание состоит.

Акты составляются в 2-х экземплярах, один из которых, по окончании работы в данном городе или районе, немедленно направляется обкому КП(б) У, а второй экз. акта хранится в делах парторганизации.

На акты парторганизации одного и того же города (обкома, горкома, горрайкомов или горкома и горрайкомов) составляется реестр актов и обобщенные сведения об ущербе по всем парторганизациям этого города.

Инструкции по учету ущерба имеются в Исполкоме городских или районных советов депутатов трудящихся...

Зав. финхозсектором обкома КП(б)У
Главный бухгалтер

Підпис Іщенко
Підпис Якименко

Державний архів Черкаської області, ф. П-87, оп. 1, спр. 25, арк. 3.

№ 58

**Розпорядження голови обласної комісії сприяння у
роботі надзвичайної державної комісії про зlodіяння
фашистських загарбників на окупованих територіях**

1944 р.

Областная Комиссия содействия, обязывает Вас в 3-х дневный срок составить и направить в областную комиссию акт о злодейских преступлениях учиненных немецко-фашистскими захватчиками против советских граждан в моем районе.

Акт должен быть составлен, примерно по следующей форме:

АКТ

название Райцентра

число,
месяц 1944 г.

Мы, нижеподписавшаяся Районная Комиссия в составе:
председатель комиссии: фамилия, имя и отчество, секретарь райкома КП(б) У – и члены комиссии(перечислить всех членов комиссии с указанием фамилии, имя, отчество и занимаемой должности) провели установление и расследование злодейских преступлений, учиненных против советских граждан в _____ районе _____ области.

Комиссия на основе заявлений граждан, путем опроса свидетелей, присутствия при раскопках и ознакомления на местах установила следующее:

Дальше в акте должны быть описаны случаи расстрелов, пыток и издевательств, имевших место при немецких оккупантах с указанием всех известных в районе населенных пунктах в которых (или в близи которых) производились страшные злодеяния и похоронены замученные и расстрелянные советские граждане, советские военнопленные.

Если в районе были случаи расстрелов заложников и разрушения их домов, то это должно быть отражено в акте.

В акте должны быть ссылки на показания 4-х, 5-ти свидетелей, подтверждающих факты злодейских преступлений немецко-фашистских захватчиков. Фамилия, имя, отчество и из какого населенного пункта свидетель должно быть описано полностью.

Укажите в акте общее количество замученных и уничтоженных советских граждан и советских военнопленных, а также число граждан угнанных в германское рабство.

В конце акта обязательно должны быть записаны фамилии и занимаемые должности лиц, виновных в совершении злодеяния против советских граждан.

Акт подписывается комиссией, и заверяется печатью Райисполкома.

Акт должен быть доставлен ответственным секретарем районной комиссии.

Председатель областной комиссии содействия
Секретарь обкома КП (б)У   підпис   Ф. Горенков

Державний архів Черкаської області, ф. П-683, оп. 1, спр. 61, арк.4.

№ 59

Акт Кам'янської районної комісії про злодіяння фашистських загарбників на окупованих територіях

25 липня 1944 р.

АКТ

м. Каменка, 25 июля 1944 года.

Мы, нижеподписавшиеся районная комиссия в составе: председателя комиссии тов. КОЗАЧА Тимофея Ивановича – секретарь райкома КП (б) У и члены комиссии: тт. ХОХЛОВ Филипп Акимович – председатель исполкома райсовета депу-

татов трудящихся, САВЧЕНКО Иван Прохорович – начальник РО НКВД, ИЩЕНКО Василий Григорьевич – зав. РОНО провели установление и расследование злодейских пре ступлений, учиненных против советских граждан в Каменском районе Кировоградской области.

Комиссия на основе заявления граждан, путем опроса свидетелей в присутствии при раскопках и ознакомления на местах установила следующее:

– по Каменскому району, как и по другим районам, временно оккупированных областей, немецко-фашистскими оккупантами настойчиво и методически проводилось уничтожение населения и наносился материальный ущерб народному хозяйству, чем осуществлялись указания немецкого командования и гитлеровско-фашистского правительства.

– управление Каменского района при немецко-фашистской оккупации было подчиненно Александровскому т. называемому окружному комиссару п. Ланге – среднему помещику. и его помощнику п. Бибусу, который через так называемый, гебитс-комиссариат осуществляли политику уничтожения и грабежа.

Прежде чем проводить уничтожение или осуществлять убийство, проводились аресты советских граждан. В помещении жандармерии для пыток вводились раздетые до гола люди – “виновные”, которых били, издевались. Связанный за руки и за ноги человек перегибался через табуретку, концы бичевой стягивались и получалось з человеческой спины дуга, по которой били намоченной бичевой плетью, резиновыми палками и нередко шомполами. В таком состоянии человек падал в обморок, его поливали водой, приводили в чувство и снова продолжали пытки. Если человек не умирал, – был жив, но ничего не сказал подозрительного на себе и на товарища, его выводили с помещения в темноте, заглушая крики мук и звуки казни, заводили мотор авто или мотоцикла и человека расстреливали в затылок или кололи и резали холодным оружием. Так были замучены при Каменской немецкой полиции гр. гр. Мушта Захарий, Феденко Алексеевич, Ткаченко Борис,

Дрыга Иван, старик врач Кричевский с женой старушкой и много других ни в чем невинных советских граждан.

По показанию гр. Безверного Филипа Федотовича жители с. Каменки видно, как проводились массовые аресты и подготовка к уничтожению советских граждан:

– “начались массовые аресты, издевательства и убийства немецкой жандармерией советских людей осенью 1941 года”;

– “в первую очередь расстреливались арестованные члены коммунистической партии, комсомольцы, партизаны и граждане партийно-советского актива района”.

Из протокола допроса свидетеля, протокол №1.

Фашистские палачи уничтожали стариков, женщин, детей:

– “в квартире гражданина Хацкого Давида Авсамовича жившего по ремесленной улице м. Каменка, ворвались два немецких эсесовца из карательного отряда и расстреляли его семью: девочку Маню – 16 лет, мальчика Иосифа – 12 лет, девочку – 5 лет, девочку – 3 лет и ребенка полутора года. Жена с грудным ребенком во время расстрела бежала и спаслась спрятанной у гр. Пилипенко Авсея жителя с. Каменки. Над детьми до расстрела всячески издевались, бросая их с стороны в сторону до состояния потери чувств, после чего добились выстрелом с револьвера”.

Из свидетельских показаний Кожемякиной Евдокии Георгиевны, жительницы с. Каменки:

– “в марте месяце 1943 г. немецкими карателями из СД были арестованы жители Каменки преимущественно комсомольцы и коммунисты до сорока человек. Немецкие палачи этих граждан мучили около двух недель в здании полиции – били, резали ножами, часть с сорока человек было зверски замучено, а остальные расстреляны”.

Из свидетельских показаний Харченко Пантелея Никитича, жителя с. Каменки:

– “немецкие палачи из СД, жандармерия и гестапо, не перебитая никакими средствами, замучили и расстреляли граждан жителей только Каменского района – 845 человек, а

всього расстреляли в Каменке, при немецкой полиции, в лесу под селом Юрчиха, под Александровкой, в Каменском районе в разных местах более 2 000 человек советских граждан”.

Наименьшее проявление человеческого достоинства подозревалось в ненадежности и связях с партизанами и сопровождалось шпионажем, преследованием, арестами, пытками, расстрелами и вывозом не известно куда ни в чем не виновных советских граждан.

Малейшее не подчинение властям – комендантам и их приспешникам сопровождалось побоями, угрозами оружием и арестами.

Коменданты Михаэль, Рабе и Фриц, которые “управляли” земельными участками в Каменском районе, за не выход на работы, опоздание, отдых при его появлении били палками, прикладом винтовки, плетью, кулаками и ладонями по лицу. Попытка к бегству сопровождалась стрельбою и убийствами казненного.

Гражданин с. Лузановки Каменского района Нестеренко Роман Андреевич рассказывает, что его никто никогда не тронул, а проклятый Фриц летом 1942 года, за то, что мы сидели с сыном и обедали, побил меня палкой, кулаками, намял уши, а потом при мне побил сына, после чего сын со стыда и принижения не мог смотреть мне в глаза и часто плакал вспоминая про этот случай.

Основными “средствами” до послушания были запугивания, побои, штрафы, конфискация имущества и даже расстрелы. Случаев побоев зарегистрировано комиссией более 5 000 только за 1942 год.

Особенно тяжелой была для советских граждан, временно попавших под оккупацию, угон советских людей, преимущественно молодежи у фашистскую Германию на каторжные работы.

Под силой оружия, отрывая детей от своих родителей, молодежь угоняли на каторгу. Из 9-ти средних школ в районе не работала ни одна, а молодежь этого возраста более 4 500 человек была угнана в Германию. Если кто не шел на “вер-

бовку” (так назначался угон людей на каторгу), хозяйство объявлялось оштрафованным со снятием всего имущества. Имущество отбиралось, а детей, которые прятались, ловили и увозили. Если же дети не были пойманы, увозили их родителей независимо от их возраста.

За бегство из концлагеря “завербованного” виновный расстреливался. Случаев таких расстрелов по району зарегистрировано 9.

На основании документов, свидетельских показаний расследований и подтверждений очевидцев районная комиссия установила, что массовый грабеж и уничтожение местных советских граждан, разрушение и уничтожение промышленных предприятий и учреждений, исторических ценностей, школ, детских садов, яслей, больниц, амбулаторий, родильных домов проводилось на основании указаний немецкого верховного командования и немецко-фашистского гитлеровского правительства.

Виновниками в изложенных выше злодеяниях районная комиссия считает: земельных комендантов м. Каменки Рабе, Михаэля, гебитскомиссара Александровского округа Ланге и его заместителя Бибуса. Они являлись прямыми исполнителями указания гитлеровского министра Коха и самого Гитлера.

Трудящиеся района с единодушием требуют привлечения к уголовной ответственности за злодеяния прямых виновников и с нетерпением приближают свои самоотверженным трудом время полной и окончательной расплаты над ненавистным фашизмом, чтобы пред судом народа стали все до единого палача.

Председатель районной комиссии

Секретарь РК КП (б)У

Козача

Члены комиссии:

Председатель исполкома райсовета

депутатов трудящихся

Хохлов

Начальник РО НКВД

Савченко

Зав. РОНО

Ищенко

**НЕ ПІДЛЯГАЄ ЗАБУТТЮ:
нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944)**

Акт зареєстрований в книжці актів по учету ушкоди, спричиненого німецько-фашистськими захопниками в Каменському виконкомі Райсовіта депутатів трудящих за № 127 от 23 листопада 1944 року.

Секретар виконкома
депутатів трудящих

Панченко

Державний архів Черкаської області, ф. П-683, оп. 1, спр. 61, арк. 14-16.

№ 60

**Довідка виконкому Софіївської сільської ради
депутатів трудящих Черкаського району про
зловживання окупаційної влади**

17 червня 1944 р.

16 серпня 1941 року село Софіївка було зайняте німецькими загарбниками. За час перебування німецьких варварів у с. Софіївці німці та поліція утворювали облави на партизан та парашутистів, де були узятими 21 чоловік парашутистів та мирного населення 22 чоловіки. Поліцією угнано в німецьке рабство 19 осіб.

При відступі німецьких варварів село було евакуйовано і спалено 86 дворів, а решта розорено. Установи села теж було спалено а саме: мед-лікарня, вет-лікарня, пошта, клуб колгоспника, с/рада, артіль чоботарів, артіль трударів, а також і колгосп весь розорили. Бою за село не було, як при відступі німецьких загарбників так же і при вступі.

Голова с/виконкому
Секретар

Підпис
Підпис

Державний архів Черкаської області, ф. Р-534, оп. 1, спр. 3, арк. 75.

№ 61

**Історична довідка про важливі події в с. Степанки
Черкаського району в роки німецької окупації**

[1944 р.]

Село Степанки було зайнято німецько-фашистськими окупантами 19 серпня 1941 року у понеділок о 15 годині. Село було зайнято після короткого бою наших військ з німецькими окупантами. Оборона нашими війська була взята по околицям м. Черкаси. При вступі в наше село німецько-фашистських банд ними були розстріляні громадяни нашого села такі як: Хандусь Григорій Федорович, Хоменко Яків Сільвейстрович, Терещенко Федір Петрович, Саєнко Іван Трохимович, Хандусь Петро Дмитрович та 6 бійців Червоної Армії. При відступі бійців Червоної Армії комуністам було доручено райкомом партії залишитись у селі Сепанках для організації загонів партизанів. При вступі німців у село Степанки було організовано групу поліцаїв-зрадників нашої батьківщини, які встановили жорстокий режим: склали списки заложників, як комуністів та комсомольців, які повинні були ходять на відмітку ранком і увечері у сільську поліцію, що вони дійсно знаходяться дома і не мають зв'язку с партизанами. Але не зважаючи на це, деякі громадяни нашого села, які предані своїй Батьківщині мали підпільно роботу з партизанськими загонами, які організовані були в Черкаських лісах Пальхою Сергієм Наумовичем. В склад підпільної організації входили: Хандусь Василь Олексійович, Мусієнко Микита Константинович, Ситник Терентій Іванович, Ситник Соломія, Хандусь Гнат Антонович, Зеленько Федір Савович, Хандусь Яків Ількович, Зеленько Василь Динисович, Кущовий Григорій Антонович та ін. Підпільна організація допомогла партизанським загонам, як продуктами, так і зброєю. Одержавши приказ Пальохи Сергія Наумовича група молодих патріотів с. Степанок вийшла у ліса, у склад яких уходили: Мусієнко М. К., Хандусь Я. І., Зеленько В. Д., Кутових І. А., Сліпко Л. Д.,

Хандусь Г. Г., Дубина І. Г., Коваль та інші, будучи у отряді ім. Грозного вони з честю і гордістю виконували всі прикази командир загону. Так наприклад по ж/д лінії від ст. Бобринська до Помошної було підірвано поїзд з танками – партизаном Кутовим Григорієм Антоновичем. Приймав участь партизан Сліпко Л. Т. у зриві поїзда з військовими товарами по ж/д лінії між ст. Цвітково та ст. Бобрянська та багато інших прикладів, які підтверджують роботу партизан с. Степанок. При перебуванні німецьких людожерів у нашому селі було вивішено спеціальні накази про мобілізацію молоді в німецьке рабство. Молодь всіма силами старалась скриватись від німецького рабства, але під угрозойою оружжя було вивезено в Німеччину 135 чол.

Фашистські людожери весь час нищили худобу та птицю у селі. Місцевою поліцією були зрадники нашої Батьківщини: Жупинас Василь Данилович, Вакуленко Данило Федорович, Ромащенко Юхим Гнатович, Шевченко Тодось, Дяченко Андрій Лук'янович, які з своєю зграєю бандитів весь час окупації переслідували за комсомольцями та комуністами і активом нашого села – проводили арешти, сажали у тюрму як: Хандусь Кость Олексієвич, Ситник Терентій Іванович, Пилипенко Роман Трофимович, Зеленько Федір Савович та ін. Зрадниками нашої Батьківщини – Жупінас Василем Даниловичем та Вакуленко Дорошем Федоровичем була розстріляна єврейська сімья, яка проживала у с. Степанках у складі з 14-річним хлопчиком та 5-річною дівчинкою, батько їх та матір, а також знущались над полоненими бійцями нашої Червоної Армії, оббираючи та роздіваючи їх. При натиску Червоної Армії з лівого берега Дніпра під силою оружжя почали збирати народ для будування оборони на правом березі Дніпра, але народ вірив в силу Червоної Армії і пішов в ліса та болота свого краю. При відступі німецько-фашистських окупантів в нашому селі спалено 50 дворів колгоспників, зруйнований колгоспний двір, розібрана комора, будинок колективіста та підірвана церква. При своєму відступі

німецькі грабіжники нищили все на своєму шляху: угонили разом із собою у тил стариків, дітей та жінок, які не в змозі були захватись із маленькими дітьми від свого лютого ворога. Угоняючи людей в тил, фашисти заганяли їх у хати по 20 – 30 чол., а потім кидали у вікно гранати, цим самим вони показували свою ненависть до Радянського народу.

14 грудня 1943 року у 14 год. дня під натиском 7-ї гвардійської дивізії німці були витиснуті з околиця с. Степанок. Народ с. Степанок з великою любов'ю і радістю зустрічають командирів та бійців Червоної Армії. В боях за звільнення с. Степанок полягло 20 бійців-героїв нашої Червоної Армії, які будуть у вічній пам'яті нашого народу.

Голова Степанківської с/р
Секретар

Ситник
Зеленько

Державний архів Черкаської області, ф. Р-534, оп. 1, стр. 3, арк. 76.

№ 62

Історична довідка про важливі події в с. Талдики Черкаського р-ну в роки німецької окупації

21 квітня 1944 р.

За час Німецької окупації в нашому селі Талдиках Черкаського району німецькими ізвергами угнано в рабство Німеччини 22 особи, заарештовано 8 членів ВКП (б) та ВЛКСМ, з яких розстріляли одного голову колгоспу ім. Кірова тов. Сикваря Василя Митрофановича. Попалених хат, як колгоспників, так і колгоспів не має. При відступі німців як він евакуював населення, та в дорозі під час евакуації померло двоє стариків. Німцями повішано одного чоловіка в селі.

Голова с/р
Секретар с/р

Підпис
Підпис

Державний архів Черкаської області, ф. Р-534, оп. 1, стр. 3, арк. 80.

№ 63

**Історична довідка про важливі події в с. Червона
Слобода Черкаського району в роки
німецької окупації**

19 червня 1944 р.

В 1941 році 17 серпня у вівторок о 11 год. дня, ворог окупував територію нашого села. З перших днів, прокляті, безкраю ненависні людожери, розпочали хазяйнувати над нашим рідним господарством. Через декілька днів, були вивішені об'яви, щоб всі комсомольці та партійці зареєструвались, погрожуючи жорстокими розправами.

Частина, боючись загрози, зареєструвалась, але більшість не реєструвались, де були жорстоко покарані – збиті до крові. Три комсомольці: Кіркіча Л., Фесенко Д., Венжа П. за читку листівок були покарані до тюремного ув'язнення. Угнані в 1941 р. два партійці: Веляду І. і Старова І., де невідомо і до цього часу. Угнано в Німеччину 155 осіб молоді. Основних боїв при вступі не було.

При звільненні території нашого села частинами Червоної Армії, боїв зовсім не було, спалено 12 господарств. За не вихід на окопи в 1943 році було спалено окупантами 3 господарства. Звільнено територію в ніч на 15 грудня 1943 року.

Голова с/р
Секретар с/р

Грубий О. С.

Державний архів Черкаської області, ф. Р-534, оп. 1, спр. 3, арк. 86.

№ 64

**Із спогадів квартального м Черкас Артем'єва про
злодіяння окупаційної влади в м. Черкаси**

8 березня 1944 р.

В 1941 году при занятии города Черкас немецкими оккупантами, сразу же были повешены три партийца: т. Стремиленко и другие, не знаю фамилий, потом через некоторое время, всех живущих евреев в городе было переселено на низ города – Мытница, и пожив на низу некоторое время были совершенно отправлены из города на Смелу, где и было издевательство и расстрелы. Молодь отправлялась в Германию большинством насилия ночных облав полиции, которая ночными арестами доставляла молодь до техникума, где дней по 5 просижували под стражей и конвоем отправлялись на станцию, не допуская родных. На работу в основном брались люди облавой немцев, изборные ходили с дубовыми палками с дома в дом, и гнали людей силой палки на окопы, даже, не щадя грудных детей, отрывали матерей и угоняли в тыл на окопы, бросая грудных детей самих без матери, как это было в селе Степанках.

Квартальный

Підпис

Артем'єв

Державний архів Черкаської області, ф. Р-534, оп. 1. стр. 7, арк. 1.

№ 65

**Исторична довідка про важливі події в с. Білозір'я
Черкаського району в роки німецької окупації**

[1944 р.]

Село Белозерье занято было немецко-фашистскими оккупантами 16 августа 1941 года в субботу в 8 час. утра.

Освобождено от немецко-фашистских захватчиков 5 февраля 1944 года в 4 часа в субботу. Краткое описание важнейших событий при борьбе за населенный пункт и период его оккупации.

При вступлении немцев в с. Белозерье борьбы и обороны села не было, немецко-фашистские грабители взяли село без боя. Этого же дня, 16 августа, немцы убили 3 человека граждан мирного населения. Дражана Ефима Максимовича и др. Сейчас же, не медля ни минуты начали издеваться с советского актива села, арестовывали, били, расстреливали и конфисковывали имущество. Многие советские и партийные работники под руководством районных партийных работников организовались в партизанский отряд и ушли в лес, в подполье. Немцы продолжали жестоко терроризировать мирное население. В сентябре месяце убили гр. села Байбузы Веретельника Петра Кирилловича, кандидата ВКП (б). За короткое время взято в селе 60 голов скота, до 50 штук свиней. 9 октября 1941 года арестованы были 13 человек коммунистов и активистов села, которых обвиняли в связи с партизанским отрядом и 12 октября 1941 года в с. Дудницком были расстрелены, а именно: члены ВКП (б) Лялька Иван Кондратьевич, Сиренко Алексей Игнатиевич, Баслык Гурий Григорьевич, Веретельник Григорий Евдокимович, Осадчий Антон Иванович, Нечипоренко Тихон Андреевич, Каплун Ефросиния Кириловна, Ищенко Деомид Сельвестрович. Актив села: Ищенко Степан Павлович, Чепурной Антон Федерович, Пономар Иван Архипович, Жила Самуил Иванович, Гонор Лукерья Федеровна. 18/X – 1941 г. захватчики убили Шиятого Свирида Максимовича бывшего председателя сельского исполнительного комитета. 30/XI – 1941 г. немецким карательным отрядом убит за связь с партизанами Каплун Андрей Петрович и Пуш Варвара Ивановна. Немецкие захватчики нашли себе поддержку в подлых своих делах со стороны местной полиции во главе наибольшим извергом, который наиболее грабил и издевался над людьми – Неделя Дмит-

рий Григоревич. 8/III – 1942 года убит был бригадир Пуш Федор Дмитриевич начальником Белозерской полиции Неделей Дмитрием из 50 выстрелов с автомата.

Белозерскими полицаями – предателями своей родины, подслежено было ночью Пономаренко Григория Семеновича, который ночью подошел тайно к своей матери Солохе Сергеевне за продуктами питания, потому что он был в отряде партизан. Пономаренко Григорий Семенович член ВКП (б) до оккупации был председателем колхоза им. 8 Марта и поэтому для предателей эта жертва была очень ценна. Пономаренко Г. С. пришел не сам, а с товарищем Кремлевым по национальности евреем. Этих людей они решили взять живыми для издевательства. Осаждала дом полиция 2 часа. Цель была достигнута. Шиятий Никита Корнеевич – полицей, Олейник Евгения Васильева – дочь бывшего кулака и начальник полиции Бондар Игнатий Кондратиевич за это получили премию 5000 руб. от фашистов-людоедов, распределив между собою таким образом. Начальник полиции Бондар – 3000 руб., полицей Шиятин М. К. 1000 руб., кулачка Олейник Е. В. 1000 руб. Партизанов ограбленных, избитых и мать 65-летнюю, ограбив имущество, отправили в Гестапо в г. Смелу, где были они расстреляны.

20/I – 1942 г. был убит учитель Авраменко Трофим Семенович полицаем Неделей Лукьяном Зиньковичем. Угнано в немецкое рабство больше 200 человек, в большинстве молодеж. Полиция всеми силами старалась больше выслужиться немецким окупантам и побольше дать людей в Германию. Принимались всевозможные меры: была построена вешальница для тех, которые осмелятся сопротивляться или уходить. Первыми должны были висеть на виселице молодой хлопец Копилец Иван Яковлевич за то, что он бежал с отправительного пункта и Терещенко Марта за сына.

В довершение всего фашисты за не подчинение и не выход на окопы поголовно всего населения 1943 г. 19/IX подожгли село. Сгорело хозяйств 29. 1943 г. немецкие оккупанти

**НЕ ПІДЛЯГАЄ ЗАБУТТЮ:
нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944)**

вступили в село Белозерье линией фронта и спалили 22 хозяйства. Стояли они около 5 месяцев. За время своего пребывания немецкие оккупанты всевозможно издевались над мирным населением: убивали женщин, мужчин и детей, грабили, разоряли хозяйства, сожгли Белозирскую среднюю школу, клуб, разоряли постройки, стреляли курей, свиней, коров, лошадей, волов и даже расстреливали кошек и собак. В декабре месяце все мужчины были забраны и эвакуированы. Через несколько дней был выгнан скот рогатый и вырезаны свиньи. Когда выгоняли скот, многие женщины сопротивлялись, поднималась ожесточенная стрельба, пожаром от зажигающих пуль – погибло 15 хозяйств и убито несколько человек: Проденко Иван, Шелковий Иван и другие. Эвакуированных удалось угнать до Христиновки. Народ, увидев куда их направляют, бежал домой, скитался по ямах, лесах, погребях.

Есть такие люди, что обратно попадали в гестапо и с ними расправа была коротка – расстрел; погибло несколько человек: Кострица Михаил Ефимович, Теплый Антон С., Белик Григорий Г. Тут же в Белозерье, был убит гр. села Иржавца Каневского района. Село с 24 сентября 1943 г. по 4 февраля 1944 г. терпело самые ожесточенные издевательства от немецко-фашистских хищников. Настал светлый, радостный день 5 февраля 1944 г. доблестная Красная Армия освободила село от немецких оккупантов.

Председатель Белазерского сельисполкома	Кострица
Секретарь	Небелица
Підпис	

Державний архів Черкаської області, ф. Р-534, оп. 1, спр. 3, арк. 6.

№ 66

**Історична довідка про важливі події в с. Дудницьке
Черкаського району в роки німецької окупації**

Село Дудницьке було зайнято німецько-фашистськими окупантами 18 серпня 1941 року у неділю о 11 годині дня, село було зайнято без бою. Оборона нашими військами була занята у селах Лозівок, Будище. При вступі в наше село німецько-фашистських банд були розстріляні гр. нашого села Левченко Гаврило Павлович, Ворон Петро Гараськович та 8 чол. бійців Червоної Армії. До окупації нашого села був організований партизанський загін під керівництвом т. Савченка Грицька Р. Пальохи Сергія Наумовича та уповноваженого обкому партії т. Свиридова, які в купі із загоном вийшли в ліс. При занятті с. Дудницьке фашистські палачі почали тероризувати мирне населення та займались грабунками, разом з цим пустили провокацію та звернення до партизан про те, що, хто повернеться в 3-х денний термін в село, то буде помилуваний від кари.

Разом з тим фашисти організували поліцію із зрадників нашої батьківщини та уловних бандитів, завданням яких було вести жорстоку розправу з активом нашого села, у жовтні м-ці 1941 році партизанський загін під керівництвом т. Савченка Г. Р., Пальохи С. Н., Свірідова зробили нальот на старостат та поліцію і після короткого бою партизани вийшли у ліс. 2 листопада 1941 р. у село Дудницьке вїхав фашистський винищуючий загін, який по виборі місцевої поліції розстріляв 26 чоловік партизан та мирних громадян нашого села та 12 чоловік села Білозір'я. 13 січня 1942 г. німецькі окупанти разом з місцевою поліцією заарештували 12 чоловік комуністів та активістів, яких розстріляно в Черкаській тюрмі, із них члена ВКП (б) Тесля Луку Івановича, Теслю Федора Федоровича, Бабича Марка Сазоновича та інших. Фашистські людоджери весь час намагались вивести нашу молодь до Німеччини у фашистське рабство для чого в селі було

**НЕ ПІДЛЯГАЄ ЗАБУТТЮ:
нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944)**

вивішено спеціальний наказ, та встановили вішалниці, це для тих хто ухилився від мобілізації, але не дивлячись на це молодь весь час переходувалась, по селу Дудницьке вигнано у фашистське рабство 125 ч.

Фашистські людоджери весь час нищили худобу та птицю в селі. Місцева поліція, якою керував зрадник батьківщини Оніщенко Степан Троф., Гончар Ярмола Яковлевич, Царенко Сидір Кирилов, Слива Олександр Кирилов. із своєю зграєю бандитів у весь час окупації переслідували сім'ї партизан та таких, що мали зв'язки с партизанами, вони не раз заарештовували 76-річну матір партизанів Савченкових та сестер, що перебували в селі, вони по звірячому знущалися над місцевим (населенням) активом, що із різних причин залишились у селі, майже щоденно робили сліжки та облави. Бандит Коляда Андрій по звірячому видав двох партизан т.т. Гвильченко Савку Макаровича та Компанійця Дмитра Гнатовича, яких розстріляли у м. Смілі у лютому м-ці 1943 р. Фашистська шлюха Супрун за 1000 карб. продала військовополоненого бійця, якого фашисти розстріляли у липні м-ці 1943 р. Все пограбоване майно поліцаї ділили між собою та своїми прибічниками. Фашистські людоджери, боячись нальоту партизан з лісу, звіряче спалили всі будівлі колгоспників та в цілому колгоспі "Комінтерн", що межувало з лісом, 270 дворів 14 грудня 1943 року. Фашисти насильно вигнали із села всіх чоловіків з метою фізичного знущання, це був день, коли село переживало саму страшну дату фашистського рабства. Багато із вигнаних тікали, особливо із станції Монастирище – Христинівка, і до звільнення нашого села переходувались по селах, лісах. З наближенням Червоної Армії, фашистські варвари насильно заставляли все населення працювати на окопах, а в ночі бездушно знущались над молоддю, насилували 14-річних дівчат. 2 лютого 1944 року фашистські варвари, бачучи свою невтримку в нашому селі, спалили школи, крамниці, млин, баню, аптеку та 4 двори населення. В ніч з 3-го на 4 лютого 1944 року були вигнані Червоною Армією з нашого

села, цей день був визволенням нашого села від фашистського рабства, з цього дня знову ожило наше село своїм вільним Радянським життям, на благо нашої батьківщини і на остаточне знищення фашистського варварства по всьому світі.

Голова Дудницького сільвиконкому	Гречуха
Секретар	Підпис Мартиненко

Державний архів Черкаської області, ф. Р-534, оп. 1, спр. 3, арк. 43.

№ 67

З акту про знищення фашистами радянських громадян в м. Золотоноша

18 травня 1944 року

Ми, нижчепідписані члени Районної комісії по встановленню злочинів, нанесених німецько-фашистськими окупантами радянським громадянам в період тимчасової окупації на території Золотоніського району Полтавської області, голова комісії Авраменко Іван Петрович – секретар Золотоніського РК КП (б) У, члени: Варич Василь Васильович – голова Золотоніського райвиконкому, Безпалов Олександр Дмитрович – начальник РВ НКДБ, Овчінников Степан Петрович – начальник РВ НКВС, Сутуга Сергій Корнійович – помічник прокурора, Богма Макар Миронович – голова Золотоніської міськради, Шибанов Петро Олександрович – райвоєнком, Порт Василь Юхимович – секретар райвоєнкому, Волков Павло Борисович – секретар Золотоніського РК ЛКСМУ, Лукерич Яків Олександрович – директор райлікарні, Радченко Дмитро Федорович – робітник заводу імені Лепсе, Романенко Микола Васильович – протоієрей, склали цього акта про безчинства гітлерівських бандитів над військовополоненими офіцерами, бійцями Червоної Армії, мирним населенням і про нанесені збитки громадянам, колгоспникам,

**НЕ ПІДЛЯГАЄ ЗАБУТТЮ:
нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944)**

громадським організаціям, державним підприємствам та установам Золотоніського району.

На 3-й день окупації м. Золотоноші німецькими військами, по наказу німецького командування в особі капітана Грейшінга і його замісника обер-лейтенанта було заарештовано і розстріляно 300 чоловік радянських громадян.

Очевидець вищезгаданого розстрілу, гр.-ка м. Золо[то]-ноші, Фролова Олександра Андріївна, комісії розповіла:

“У вересні місяці 1941 року, на третій день окупації м. Золотоноші німецькими військами, я особисто бачила, коли німецькі солдати і офіцери вели приблизно 300 чоловік радянських громадян з лопатами за місто, в напрямку двору «Бурякопункту»...

...З приміщення “Бурякопункту” виводили їх партіями по 10 чоловік, становили біля воронок, утворених від розривів авіабомб, і розстрілювали. Коли воронки були переповнені трупами, тоді німці кидали розстріляних у колодязі, що знаходились у дворі «Бурякопункту».

...Розслідуванням комісія встановила, що зазначені воронки і колодязі на території “Бурякопункту” заповнені трупами розстріляних радянських громадян. На стінах приміщення знайдено слідуючі написи:

“Я вмер, пригорнувши до грудей дружину і дитину. Нодельман. Село Михалки, Наровлянського району, Поліської області. Білорусія. Вересень 1941 року”.

“Тут мене вбили, прошу повідомити по адресу: Славута, Кам'янець-Подільської області, Артилерійська, № 43. Галині від Миші”.

“Прошу написати в Київ. Нижній вал, № 29/8. Рябой вбитий”.

“Повідомте в м. Харків К. Німець від Л. Німець. Вересня 22 1941 року розстріляний”.

“Тут убито 300 чоловік 22 вересня 1941 року із Коростеня, Житомирської області: Шерман Елік, Грозман Мойша, Герцбель-Фішель, Пильч Міхель, Герман Давид”.

“Я, Едвал М. М., прошу передати, що мене вбито. м. Рибінськ, Ярославської області, вул. Леніна, № 91, кв. 5. Едвал М”.

“Харків. Ключківська, 39/6. Амтиславській. Повідомте, що я розстріляний 22 вересня 1941 року. Петя”.

“Рава-Руська—Львівської області. Повідомте додому про нашу смерть, яка сталась 22 вересня 1941 року. Самуїл Ландеман і Мендель”.

“Шелуді. Передайте про мою смерть по адресу: Люблін. Польща, вул. Торгова, № 3”.

Зробленим розслідуванням, шляхом опитування численних свідків і огляду місць злочинств, комісією установлено, що в період окупації м. Золотоноші і Золотоніського району з 19-го вересня 1941 року по 22-ге вересня 1943 року фашистськими мерзотниками провадилися планомірні знищення радянських людей.

22 листопада 1941 року німецький каральний загін гітлерівців, під керівництвом начальника гестапо майора Кляус, начальника польової жандармерії – лейтенанта Рейнекке, командира військ СС штурмберфюрера – Бауера Франца, начальника поліції Золотоніської округи фельдфебеля Каланчука Володимира Івановича організував звірячу розправу над єврейським населенням.

Напередодні розстрілу німецьким командуванням наказано було єврейському населенню з усіма цінностями, грішми, кращою одежою з'явитися 22 листопада 1941 року, о 9 годині ранку, до приміщення гестапо для евакуації в м. Кременчук. В цей же день по всіх вулицях міста була розставлена варта з поліцаїв, які робили ретельні обшуки у мешканців квартир, де жило єврейське населення, а також і в сусідніх будинках.

Тих, що поховались в ямах, окопах, льохах, поліція витягувала і приводила до визначеного пункту.

Прохання, сльози жінок, старих, дітей не змогли викликати людське почуття у безсердечних зрадників Батьківщини – поліцаїв.

Всі речі, гроші, цінності, кращу одягу гестапівці відібрали

у своїх жертв. Приречених на смерть погнали на північно-східну частину міста (Струнківку). Тут, на віддалі 3-х кілометрів від міста, у глибокім яру, було розстріляно понад 3.500 чоловік населення, серед яких були старі, жінки, діти.

Перед розстрілом, навколо цієї маси жертв, гітлерівці розстановили варту з поліцаїв. Німецькі недолюдки всякими засобами глумились над населенням, виривали немовлят з рук матерів і живими кидали в яму, травили собаками – овчарками, били палицями.

Крики, стогін приреченого на смерть населення було чути за декілька сот метрів і розривали серця мешканців міста.

Очевидець зазначених звірств, мешканець м. Золотоноші, Куць Василій розповів комісії:

“В листопаді 1941 року я особисто бачив з свого двору, як німці разом з поліцаями гнали за місто мирне населення. Чулись під ударами розпачливі крики дітей і дорослих, їх гнали до кручі, а там розстрілювали.

Під час розстрілу лунали дитячі одчайдушні крики: “Мама, папа, спасіть нас”, – гітлерівці не звертали уваги, розстрілювали матерів і дітей...

...Після цього я бачив, як німці вивозили в місто одержу і цінні речі розстріляних. Через три дні я оглянув місце розстрілу і побачив розкидані, розірвані радянські гроші, фотокартки, дитячі шапочки і другі речі”.

Рослідженням комісія виявила в 3-х кілометрах від м. Золотоноші, в яру, могили розстріляних, окружністю 49 і глибиною 12 метрів.

Фашистські бандити не задовольнились пролитотою кров'ю цих жертв. Скоро вони організували собі новий кривавий бенкет.

З 25 по 31 липня 1942 в м. Золотоноші запровадили вони масове знищення радянських людей: членів і кандидатів ВКП(б), комсомольців і радянських активістів, військовополонених, мешканців Золотоніського, Гельмязівського, Чорнобаївського і Іркліївського районів Полтавської області. Ці

нечувані знищення радянських громадян відбувались на території бувшого військового комісаріату і бувшого військового містечка, розташованих в центрі міста. Гітлерівські людожери утворили на цій території концтабір, де і запроваджували вбивства, знущання і катування над радянськими громадянами.

В визначений час, з двору бувшого військового комісаріату, де проводили гестапівці допит радянським громадянам, щоденно приїздило на територію бувшого військового містечка до 30-ти автомашин, в кожній привозили по 50–60 чоловік.

Як тільки автомашини вїжджали на територію військового містечка, гестапівці накидались на жертви, били їх дубинками, нагаями, прикладами автоматів, натравляли на них собак-вівчарок, які рвали на частини тіло приречених.

В другому місці, в шахматному порядку, з нахилом до землі були забиті кілки з загостреними кінцями, через які проганяли людей і вони наколювались на кілках і так гинули.

25 липня 1942 року з четвертою машиною був відправлений у військове містечко на розстріл гр-н Олексієнко Андрій Семенович, який при розстрілі був легко поранений в голову і лікоть правої руки. Він видав себе за мертвого і упав у загальну купу жертв. Вночі того ж дня, під захистом темряви, він вибрався з ями і до приходу Червоної Армії переховувався в льохові.

Т. Олексієнко комісії розповів:

“3-го червня 1942 року я був заарештований і направлений в старостат, відкіля мене в числі 50-ти заарештованих направили в гестапо, яке містилось на території бувшого військового комісаріату. В гестапо всіх нас обшукали, поклали вниз обличчям і наказали не підніматись і не ворухитись. Я бачив, як гестапівці били заарештованих. Дехто не міг перенести цих мордувань і здригував. Тоді гестапівці до смерті били тих людей шомполами, прикладами і резиновими дубинками. В такому стані нас держали з 7 годин ранку до 15 годин дня. Серед заарештованих була жінка з малою дитиною. Коли дитина почала плакати, кат-гітлерівець застрелив дитину.

Приблизно о 3 годині дня, начальник поліції Каленчук, начальник концтабору Шевченко і два поліцаї стали викликати заарештованих по списку і ставити в шеренгу. Після цього нас відвели в приміщення гестапо, де відбувався допит...

Після допиту відвезли нас на територію військового містечка, де вже було декілька сот чоловік приречених на смерть, заставили лягти в сараї, знову обличчям вниз. Потім по 4 чоловіка піднімали і заставляли йти в яму, лягати на трупи. Зайшов і я в яму. Після пострілів я відчув, що поранений в голову і лікоть правої руки. Вночі я розкопав землю і вибрався з ями. 14 місяців я переховуюся...”

...З села Бакаївки, Золотоніського району, 27 березня 1943 року шляхом обману, під приводом відправки на лікування в м. Київ, хворих інвалідів праці, які знаходились в Будинку престарілих, німецькі вбивці вивезли на територію воєнного містечка. Гебітскомісар Колек і обласний лікар Чайка Г. П. під приводом, то престарілі інваліди хворі тифом, запропонували зробити прививки, вони здумали знищити інвалідів шляхом вливання отрути через прививки. Але, як повідомив завідуючий аптекою, на цей час в аптеці отрути не було, то їх наказали розстріляти в кількості 63 чоловіка.

...Про факт розстрілу старих інвалідів розповіла мешканка м. Золотоноші Сергієнко Катерина Олександрівна: “Я особисто бачила, як в березні місяці 1943 року привезли у військово-містечко три автомашини інвалідів, прямо до ями. Частина виходила з машин самостійно, а деяких гестапівці витягали з машин і кидали в яму разом з постілью”...

В широких розмірах практикувалась кара через повішення. З цією метою фашисти на базарній площі м. Золотоноші збудували шибеницю.

В липні місяці 1942 року гітлерівцями розстріляна депутат Верховної Ради УРСР тов. Слива Олександра Корніївна.

... Комісією встановлено, що загальна кількість убитих, повішених і замучених радянських громадян в м. Золотоноші і Золотоніським районі складає 12.750 чоловік...

Голова комісії – секретар Золотоніського РК КП (б) У	<i>Авраменко</i>
члени комісії:	
Голова Золотоніського райвиконкому	<i>Варич</i>
Начальник РВ НКДБ	<i>Безпалов</i>
Начальник РВ НКВС	<i>Овчінніков</i>
Пом. прокурора	<i>Сутуга</i>
Голова міськради	<i>Богма</i>
Райвоєнком	<i>Шибанов</i>
Секретар райвоєнкому	<i>Порт</i>
Секретар РК ЛКСМУ	<i>Волков</i>
Директор райлікарні	<i>Лукерич</i>
Робітник заводу ім. Лепсе	<i>Радченко</i>
Протоіерей	<i>Романенко</i>

Німецькі окупанти на Полтавщині (1941 – 1943 рр.): збірник документів. – Полтава, Зоря Полтавщини, 1947. – С. 24–29.

№ 68 **Забава катів**

У кривавому розгулі гітлерівці знаходили для себе забаву. Вони наказали жителям вирити велику печеру в міському тирі, сюди вони заганяли змучених людей перед розстрілом. Кожний, хто заходив у печеру, був уже роздягнений. Знущаючись, фашисти пускали в печеру собак-вівчарок. Страшні зойки шматованих собаками людей забавляли німецько-фашистських солдатів. Потім вони вели свої жертви на розстріл.

Самсонов А. От Валги до Балтики / А. Самсонов. – М. : Наука, 1973. – С. 66 (перекл. з рос.).

№ 69 На каторгу

...Масового характеру набрало всезагальне вивезення молоді і дорослого населення до Німеччини на каторжні роботи в шахтах, каменоломнях, заводах, фермерських господарствах.

Вивезено: з Гельмязова – 270, Софіївки – 78, Гладківщини – 115, Калеників – 133, Кавраю – 200, Богданів – 77, Бубнівської Слобідки – 250.

Державний архів Черкаської області, ф. Р-87, оп. 1, спр. 25, арк. 53.

№ 70 З інформації Монастирищенської районної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько- фашистських загарбників заподіяних державним установам, колгоспам, підприємствам

1944 р.

Монастирищенский район был оккупирован немцами 21-го июля 1941 года. Большинство населения эвакуироваться не успели и остались на временно оккупированной немцами территории.

Как только немцы вошли на территорию района, они ознаменовали свой приход убийством 7-ми коммунистов: Ямпольский, Яновский, Безна, Губницкий, Лямец, Шквыра.

Каждый день немцы и их прислужники полицаи сажали в тюрьму коммунистов, советских активистов и вообще ни в чем неповинных граждан.

Немецко-фашистские оккупанты ввели на территории района рабско-крепостнический режим. Население Монастирищенского района было поставлено в положение бесправных рабов.

Все приказы и распоряжения гебитскомиссара и других представителей немецких властей содержали в себе угрозы советским гражданам разного рода наказаниями и больше всего смертной казни, которая угрожала каждому советскому гражданину, если он не доносил в гестапо об антинемецких настроениях.

По распоряжению немецких властей 1942 году все жители района, независимо от возраста, привлекались к обязательной трудовой повинности.

Под наблюдением немцев и полицаев в дождь, в стужу, в холод гнали раздетых женщин, босых стариков, детей на работу. Больных, не могущих работать, избивали до смерти, потом расстреливали.

Так, в 1942 году работали на заготзерно 500 человек, среди них был старик 70 лет, отец коммуниста, Мордовский, падая от утомления, был зверски убит немцами.

Осуществляя свой чудовищный план истребления мирного населения, гитлеровские палачи в Монастырищеском районе беспощадно и систематически уничтожали мирных советских граждан.

29 мая 1942 года местечко Монастырище было окружено шестью сотней мадьярами и пятью сотней человек полицейских с 4-х районов: Монастырищенский, Оратовский, Дашуковский, Иллинский.

Мадьяры и полицаи были вооружены автоматами, винтовками, кругом были выставлены патрули, пулемёты, миномёты, была и артиллерия.

Со всех квартир выгнали жителей, грабили квартиры, тех, кто не хотел идти расстреливали на месте, а больных выносили на машины с кроватями. Всех жителей согнали на базарную площадь, силой садили на машины и увозили. В местечке стоял неймоверный плач детей, стон стариков, были случаи когда матери бросали своих детей, думая этим спасти их, мадьяры и полицаи хватали их и тут же их убивали.

Истребления населения происходило так: немецкие палачи привозили к месту расправы обреченных, заставляли их

копать яму, приказывали раздеваться до гола и ложиться в яму лицом в низ.

По лежащим немцы стреляли с автоматов в затылок. Потом на трупы расстрелянных таким же образом клали второй слой людей и умертвляли их, затем третий до тех пор, пока яма не заполнялась, детей бросали живыми в яму после этого ямы засыпали землёй.

Трупы людей слегка засыпали землёй, везде были лужи крови, земля долго ворушилась, так как не все были расстреляны, часть людей были живые.

Так было истреблено 4917 человек.

В селе Цыбулеве, весной 20 мая 1942 года гнали на работу около 200 раздетых женщин, у женщин отобрали 105 детей, повезли их в поле и там расстреляли и оставили их так лежать не разрешая их закапывать.

Весной 1941 года вывели в поле 489 человек и зверски замучили их, детей посадили в клетки, возили их так по селу, после чего закопали их живыми.

В Цыбулеве, тогда же, была зверски замучена студентка Киевского университета Сапожникова Л., перед расстрелом она выкрикнула: «Стреляйте, бандиты, но помните, что Сталин придет!».

В селе Терлица в 1942 году были зверски замучены 119 граждан, которых после долгих истязаний – были живыми закопаны в землю.

Особенно немцы издевались над семьями коммунистов и военнослужащих, граждан которые оказывали помощь партизанам и подпольщикам.

В с. Княжей Кринице в январе 1943 года был зверски убит член ВКП (б), бывший председатель колхоза с. Кн. Криницы Бреславский Василий Иванович.

Немцы поймали Бреславского спящим, связали, избili железными прутьями. Связанным везли его в Монастырище.

Проезжая через мост в с. Княжей Кринице Бреславский бросился в воду и был убит.

В с. Цыбулеве был зверски замучен Васильев Иван Фёдорович, орденносец, участник гражданской войны. Немцы издевались над ним, избивали. Васильев умер в 1943 году в Цыбулевской больнице.

Немцы по-зверски расправлялись с пойманными партизанами. Во время боя с немцами в лесу с. Соболивка был ранен 14-летний партизан Лёня Стратиевский. Раненый мальчик спрятался в рожь. Немцы его заметили и израненного забрали в гестапо. Мальчика привязали к хвосту лошади и пустили лошадь в галоп. Мальчик облился кровью.

В гестапо озверелые немцы вырезали мальчику звёзды на спине, чтобы он указал фамилии партизан, но он им ничего не сказал.

Он был расстрелян и закопан во дворе гестапо.

Немцы сжигали хаты мирных граждан. Так в 1943 году было сожжено 150 хат за то, что партизаны взорвали железную дорогу в районе с. Корытня.

Так же было сожжено 20 хат в селе Конело-Поповка.

Всего по району уничтожено 5838 человек, из них повешено 4, умерли после истязаний – 119 человек.

Подверглось арестам, побоям и насилиям 354 человека.

Угнано в немецкое рабство 5900 человек.

Державний архів Черкаської області, ф. П- 5644, оп 6, спр. 7, арк. 1-4.

№ 71

З інформації Канівської районної комісії по встановленню і розслідуванню злодіянь німецько-фашистських загарбників заподіяних державним установам, колгоспам, підприємствам

15 листопада 1944 р.

1. УБИВСТВО НАШИХ ЛЮДЕЙ.

За час окупації нашого району німцями по неповним

**НЕ ПІДЛЯГАЄ ЗАБУТТЮ:
нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944)**

даним розстріляно 470 громадян району, із них членів і кандидатів КП (б) У – 68 і комсомольців – 30. Повішено 12.

Розстріли безвинних громадян району провадилися німецькими окупантами по всякому приводу і без приводу. Так наприклад: пристарілий громадян с. Іваньків Горобець Василь Никодимович, паралітик з 1930 року. Через свою хворість не зміг евакуюватися із села, за що його німці розстріляли.

Гр. с. Копіювато Циба Назар Панасович розстріляний за відмову працювати в обозі окупантів.

Гр. с. Малий Ржавець Курбеча Мирона розстріляно, за те, що сховався від німців.

У невеликому селі Хмільні розстріляно окупантами 23 громадяни, із них дітей до 12 років – 6.

В селі Полствині перед відступом фашисти розстріляли 18 чоловіків.

В селі Козарівка в 1943 році розстріляно Березенко Федору, її дочку 20 років, сина 11 років, і сина 4 роки.

В селі Пищальники повісили колгоспницю Приходько Христю, за те що не віддала корови німцям.

В селі Литвинець повісили гр. Тертичного Грицька 46 років, за те, що був радянським активістом села.

2. ЗНУЩАННЯ НІМЦІВ.

Поширеним методом знущання німців над нашими людьми в районі було масове биття.

В селі Копіювате було побито окупантами біля 100 громадян.

В селі Іваньків поліцаями побито дерев'яними і гумовими палицями більше 60 громадян. Окупанти били населення за спізнення за не вихід на роботу за не здачу худоби ухилення від примусового угону в Германію і по всяким другим – приводам і без них.

Керівник Степанецького сільськогосподарського куща пан Бастян роз'їздаючи по селах і полях сам особисто бив людей. Так в с. Степанці він побив громадян Семеноту Михайла Трохимовича, Кузуба Степана, Андропова Василя і других.

В селі Дар'ївці німці побили гумовою палицею громадян Гончаренко Фіврю, за те що піднесла їсти своєму синові Грицькові, відправленому в Германію і Радченка Марка за те, що дав води своїй дочці Марії.

Німецькі поліцаї били батьків діти яких ухилялися від примусового угону в Німеччину. В селі Межиричі за це, були биті старики Чайка Тимофій Тарасович, Коваленко Василь Йосипович та інших. Такі методи були масовими по всіх селах.

В селі Курилівка по наказу коменданта Крітера, комсомолка Шабала Олена Гаврилівна за невихід на роботу, в зв'язку з тяжким захворюванням матері, була зачинена в льох на три дні.

3. ВЕРБОВКА І ПРИМУСОВИЙ УГОН НАСЕЛЕННЯ В НІМЕЧЧИНУ.

Добровольців поїхавших в Германію нараховується в районі окремі одиниці. Сам повітовий Корсунський гебітскомісар Лорман в своїй об'яві від X - 1942 року, один примірник якої при цьому додається, признав, що жителі повіту не відгукнулися на його відозву поїхати на роботу до Німеччини.

Відправка населення в Німеччину проводилась примусово, силою зброї і другими варварськими методами насилля та знущання. Той же Гебітскомісар Лорман в згаданій вище об'яві писав:

“Я попереджую останній раз хто ухилиться від поїздки до Німеччини до 13 жовтня 1942 року до 10 годин ранку не з'явиться до біржі праці в Корсуні для поїздки до Німеччини буде розцінюватись як більшовик. Його та його родина власність буде конфіскована.

...він є зрадник Українського народу та Європейського відродження

Він не може надіятись на поблажливість.

Не дивлячись на цю загрозу населення розцінюючи окупантів як тимчасовців, різними мірами ухилялись від угону в Німеччину. Представники Німецької влади приймали самі

крайні варварські жорстокості, щоб угнати наших людей на каторгу в Німеччину.

“Вербовка” проходила шляхом ловлі при допомозі поліції в день і вночі. Зловлених на вулиці чи піднятих прикладами вночі з постелі закривали в льохи чи холодні приміщення держали під вартою, наносили побої, лишали їх їжі, води, і під конвоєм відправляли до Німеччини.

В селі Пекарях з однієї сім’ї насильно угнано в Німеччину 3-х: Корнієнко Володимир З. 1924 року народження, член ЛКСМУ, Корнієнко Марія З. народження 1925 року і Корнієнко Ганна З. 1921 року народження, члена ЛКСМУ.

Замість молоді, що ухилялась від відправки крім других мір, брали батьків чи других членів сім’ї і держали їх під вартою по декілька днів, чинячи над ними знущання до того часу, поки не з’явиться виділений для відправки.

Так наприклад: по селу Тростянець за схованих дітей забрали під варту їх батьків стариків: Коваленко Архипа 64 років, Сало Горпину 58 років, Сало Микиту 58 років і Дяченко Івана 54 років.

Дуже часто відправляли батьків замість їх дітей в Німеччину і концентраційні табори. По селу Межиріч забрали в Німеччину матерів за їх дітей: Химченко Ганну К. Делікатну Параску Федорівну і Гарячу Якилину якій більше 50 років.

В 1942 році в селі Яблунів поліція ввіймавши громадянку Підгайну Ольгу Гордіївну 1923 року народження, яка ховалася від відправки в Німеччину, тяжко побили її матір Підгайну Тетяну, порвали на ній сорочку, побиту конвоювали по селу і на добу зачинили в холодний підвал.

В цьому ж селі 1943 році німецький комендант вигнав все населення в поле, відібрав 40 чоловік молоді, під конвоєм відправив в село де зачинив у підвал, звідти під конвоєм на станцію для відправки в Німеччину.

В селі Кононча під час відправки в Німеччину крім масового биття населення були вигнані сім’ї із своїх хат і забиті двері гр. Шугайло Софії, Марченко Оксани, Шаповал Євдохи та інших.

Увезено на каторгу в Німеччину із району 3983 чол. із них членів і кандидатів ВКП(б) – 75 та комсомольців – 476.

Із загального числа увезених в Німеччину за виключенням м. Канева/ по місту Каневу данні уточнюються/ угнано на каторгу разом 116.

Секретар Канівського РКП (б) У по кадрам

Підпис

Державний архів Черкаської області, ф. П-753, оп.1, спр. 11, арк. 2-3.

№ 72

З інформації Межирічської сільської ради по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників заподіяних місцевому населенню

1944 р.

Межирічський СВК повідомляє про конкретні факти знущання німецьких окупантів по вербовці населення на каторгу в Німеччину по нашому селу.

1. “Вербовка” проходила шляхом ловлі (полювання) при допомозі поліції та уповноважених, в день і в ночі. Зловлених держали під вартою, і збивали їх. З ними поводитися грубо, лаяли, штовхали. Відправляли аж до Німеччини під посиленою вартою.

2. Коли дитина втікала з дому і не з’являлася до поліції, то забирали батьків та матерів, яких безжалісно збивали, як наприклад: Чайку Тимохтея Тарасов., Коваленка Василя Йосиповича (старики), Швець Олександра Фед., Химченко Ганну Кон., Делікатну Параску Фед., Гарячу Якилину та інших.

3. Замість дітей забирали батьків та матерів на Німеччину, як наприклад: Химченко Ганну Кон., (яка повернулася з Німеччини по хворості), Делікатну Параску Фед., якої дочка була захована, (втекла з Німеччини). Забрали матір одної

**НЕ ПІДЛЯГАЄ ЗАБУТТЮ:
нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944)**

дочки до Німеччини за дочку, якій більше 50 років Гарячу Якилину, яка і зараз в Німеччині.

4. Арештовували і били, а також позбавили роботи Бондаренка Я. П. та його дружину Бондаренко Е. за дочок що втікали від Німеччини.

Кількість угнаних в Німеччину разом 91 чоловік.

Голова СВК
Секретар

Підпис
Підпис

Державний архів Черкаської області, ф. П-753, оп.1, спр. 11, арк. 10.

№ 73
Довідка голови сільради с. Старого
Іркліївського району

1944 р.

На гrom. с. Старого Іркліївського району Тараненка Кирила Михайловича 1904 року народження, який працював при советській власті завхозом. Коли вступили фашисти людьми с. Старого його було вибрано на керівника громадського двору.

Коли проходила евакуація в березні місяці 1943 року і вербовка, то він дав розпорядження бригадірам і вмісті з усіма людьми скривався на острові.

9 березня 1943 року поліцією на чолі з Бобухом його було арештовано і цього числа розстріляно.

Державний архів Черкаської області, ф. П-622, оп.1, спр. 14, арк. 28.

№ 74

**Довідка голови сільради с. Старого
Іркліївського району**

1944 р.

На гром. с. Старого Іркліївського р-ну Лила Федіра Яковича, 1892 року народження, який працює при колгоспі перемоги с. Старе конюхом. Коли проходила вербовка в Германію, Лила Федір Який скривався на острові з телицею. Якого було убито поліцією на острові 7 березня 1943 року.

Державний архів Черкаської області, ф. П-622, оп.1, спр. 14, арк. 29.

№ 75

**З інформацій надзвичайної комісії по встановленню і
розслідуванню злочинів німецько-фашистських
загарбників на тимчасово окупованій території
Черкаської області**

1944 р.

Жашковский район

16 января 1944 года немецкими солдатами и офицерами было расстреляно в селе Охматов Жашковского района 10 человек.

В ночь на 27 января 1944 года немецкие солдаты с автоматами в руках согнали в дома гр. Дроботенко Виктора и Зарудного Якова 34 человека женщин, стариков и детей, а затем подожгли эти дома. Только благодаря подоспевшей разведке Красной Армии эти граждане были спасены от смерти.

Однако немцам при отступлении удалось увезти с собой с села Охматов 80 женщин, детей, мужчин.

Державний архів Черкаської області, ф. П-5644, оп.6, спр. 900, арк. 5.

Звенигородський район

Немецько-фашистські захватчики вивезли на німецьку каторгу із Звенигородського району 4894 чол. радянських громадян.

Німецькі ізверги з перших днів захоплення району провели масове знищення населення: тортурами, стрілками і повішеннями. Людей хватили просто на вулицях, стріляли великими групами і в самотню. Фашисти масами убивали чоловіків, жінок, дітей, старих, хворих.

Страшні звірства чинили німецькі бандити в Звенигородському і Неморожському таборах. Мирних радянських громадян змушували виконувати важкі виснажливі роботи, надавали ізощерними тортурами і убивали.

14 червня 1942 року до 1500 радянських громадян гнали вулицями міста до Опорного лісу на стрілок.

Масові стрілки радянських людей проводились в Хліпнівському лісі, на Лоптевої ліваді, стріляли і в самому місті.

Так, 9 січня 1944 року в час підходу радянських танків к мі. Звенигородка, фашистські палачи, утікаючи від покарання радянських воїнів, стріляли 40 чоловік насильно евакуйованих з міст Сміли і Черкаси.

Не так давно знайдено могила в мі. Звенигородка по вул. Гулькіна на садибі Повсянко Олександра. В ній поховано 50 радянських громадян.

В січні 1944 року в село Попівку було привезено на машинах 27 радянських громадян. Всіх їх німці стріляли в одній хаті і спалили.

По Звенигородському району по матеріалах, що є в розпорядженні комісії встановлено: чоловічого і жіночого статі в віці від 16 до 60 років стріляно 1698 чоловік, повішено 14 осіб, замучено і спалено 6 чоловік; молодіжці до 16 років стріляно 409 чоловік.

Всього казнено на смерть 2127 чоловік. З цього числа загинув членів КП (б) У 70 чоловік і комсомольців 444 чол.

Державний архів Черкаської області, ф. П-5644, оп.6, спр. 900, арк. 6.

Каменский район

Немецкие палачи из СД, жандармерия и гестапо, не перебирая никакими средствами, замучили и расстреляли граждан жителей только Каменского района 845 человек, а всего расстреляли в Каменке при немецкой полиции, в лесу под селом Юрчиха, под Александровкой, в Каменском районе и разных местах более 2000 человек советских граждан.

Случаев побоев зарегистрировано комиссией более 5000 только за 1942 год.

Более 4500 человек молодежи было угнано в Германию.

При раскопке двух ям, находившихся на территории соседского двора с Каменским РО НКВД, где раньше помещалась тюрьма полиции, было обнаружено 22 трупа.

В селе Юрчиха Каменского района обнаружено 42 трупа.

В г. Каменке во дворе бывшего немецкого помещения найдено пять ям, наполненных трупами, засыпаны навозом в количестве 120 человек.

Державний архів Черкаської області, ф. П-5644, оп. 6, спр. 900, арк. 7-8.

Лысянский район

За период оккупации села Титовка Лысянского района немецко-фашистскими захватчиками совершено много издевательств. Гитлеровцы не повинно убивали советских граждан. Под силой оружия население отправляли на окопные работы, за отказ в этом расстреливали на месте. Так гитлеровцы расстреляли Вильхова Василия, Шевчука, Логина. До смерти избили 20-ти летнего Анищука Гавриила за, то, что он спрятал от немцев свою корову.

Фашистские захватчики, зверски мучили и расстреляли свыше 60 жителей села Тыновка.

При дальнейшем обследовании села на восточной его окраине было обнаружено 27 трупов красноармейцев и 15 трупов чешских солдат.

Державний архів Черкаської області, ф. П-5644, оп. 6, спр. 900, арк. 9.

Маньковский район

За время оккупации Маньковского района немецко-фашистские оккупанты в результате злодеяний убито, замучено по району 253 человека, в том числе 84 женщины, 117 мужчин, 52 детей.

Державний архів Черкаської області, ф. П-5644, оп. 6, спр. 900, арк. 10.

Смелянский район

Всего по Смелянскому району убито, расстреляно, сожжено 167 человек.

Расстрелы советских граждан, сопровождались истязаниями и издевательствами. Расстрелы советских граждан производились систематически на протяжении более 2-х лет и по неполным данным только в пределах города было расстреляно до 3-х тысяч человек, что составляет 20 % всего населения г. Смелы.

Расстрелы проводились во дворе арестного дома, в саду пионеров, на территории областной больницы, превращенной немцами в концлагерь и в лесу, прилегающем к городу.

По приблизительным подсчетам во дворе арестного дома было расстреляно около 700 человек.

Державний архів Черкаської області, ф. П-5644, оп. 6, спр. 900, арк.12.

Тальновский район

Партизан и за связь с партизанским отрядом замучено и расстреляно много граждан: врач Мягков – командир партизанского соединения, Могинскую 65 лет, Зятева, Сазонова, химика сахарного завода – девушку Асю, партизана с Черниговщины Кадуну Ивана, партизана с села Поповка Середенка

Василия и партизан г. Тального Розгона Дмитрия, Довгань Асю.

Повешено в г. Тальное 2-х граждан: Кигтенка из с. Майда-нец за наличие оружия и молодую женщину из села Попуженцы за сдачу недоброкачественного молока.

За час оккупации района было угнано в Германию до 5000 человек.

10 августа 1941 года немецкие палачи провели массовые расстрелы мирного населения в количестве 2800 человек, в том числе стариков, женщин и маленьких детей.

Перед этим было объявление населению о приеме в коммандатуре “зарегистрировать” якобы для отправки в г. Умань на работу. Когда население собралось, его было выведено на Уманскую дорогу в направлении к селу Билашки и там расстреляно с пулеметов и автоматов. В тот же день было забрано из дома и расстреляно преклонных стариков и маленьких детей, которые не могли идти вместе со всеми здоровыми в колонне.

В первых числах октября 1941 года замучено жандармерией 11 человек советских и колхозных активистов.

В апреле 1942 года был поведен второй массовый расстрел мирного населения в количестве 115 человек, в том числе 80 детей и стариков. Выполнено это злодеяние за г. Тальным в районе скотобойни.

18 августа 1941 года было вывезено за г. Тальное подопечные дома престарелых в количестве 30 человек и расстреляны.

Замучено в тюрьмах и расстреляно более 300 чел., что занимали руководящие должности в районе и селах.

Державний архів Черкаської області, ф. П-5644, оп.6, спр. 900, арк. 14-15.

Христиновский район

В селе Севастьяновка Христиновского района немцы расстреляли: Максименко И. Ф. и Мазуренко Г. Д. за то, что они выехали в поле за хлебом.

Арестовали и неизвестно куда угнали директора сельской школы Григораш Д. М.

Всю молодежь фашисты угнали в Германию на каторгу.

Державний архів Черкаської області, ф. П-5644, оп.6, спр. 900, арк. 17.

Черкасский район

13 октября 1943 г. большинство жителей села Василица немецкими насильниками были эвакуированы на немецкую каторгу. В селе было оставлено 50 человек для окопных работ и дряхлые старики и старухи, причем, для оставшегося населения был установлен тюремный режим, с 4 часов вечера до 5 часов утра жителям под страхом расстрела запрещалось выходить из домов.

При приближении частей Красной Армии в район г. Черкасы, немецкие злодеи учинили зверскую расправу над мирным населением. Были убиты и зверски замучены 12 человек не в чем неповинных людей.

За время оккупации немцами Черкасского района с 1941 по 1943 г. было расстреляно 246 человек, повешено 2 человека.

Державний архів Черкаської області, ф. П-5644, оп.6, спр. 900, арк. 19.

Чигиринский район

Немецко-фашистские палачи расстреляли в Чигиринском районе 2000 советских граждан.

15 сентября 1941 года в городе Чигирине немецким гестапо гр. Жовтуненко Ефимия Григорьевна 1875 года рождения за

то, что она не разрешила портить немцам декоративные деревья, рубить их, на дереве ее повесили и не разрешили снимать труп несколько суток.

В селе Тарасовка расстреляно военнопленных 24 человека. В городе Чигирине расстреляна группа военнослужащих 23 человека.

Исключительное по своей жестокости злодеяние немецких захватчиков совершено над советскими людьми в селе Мельники.

Рассказывает Колижник Данько Мих. и Канонир бежавшие из под расстрела: “16 июня 1943 года окружили хут. Буки, выкопали ночью две больших ямы и на рассвете начали собирать мирных жителей этого хутора, отобрали стариков, больных, малолетних детей отогнали к подготовленным ямам и расстреляли 97 человек, всех здоровых угнали в рабство в Германию 40 человек”.

Еще более жестокая и кровавая расправа произведена фашистами на хуторе Вдовичино. 10 октября 1943 года хутор Вдовичино ночью был окружен – началось поголовное уничтожение населения путем расстрелов, бросанием гранат, бросание живых детей в горящие дома, спрятавшихся в погребах и щелях травили газами. Таким путем было уничтожено 442 человека. В этом же селе было уничтожено несколько цыганских семей всего 72 человека, которых предварительно вывели к глубокому оврагу и расстреливая сбрасывали в овраг.

Отступающая немецкая армия под натиском частей Красной Армии, покидая села Чигиринского района производили террор над мирным населением села Чернеча Галагановского сельсовета Чигиринского района.

По Чигиринскому району угнано в Германию в рабство 1004 чел.

1944 года 28 января и. о. военного следователя военной прокуратуры 4 гв. армии Киселев, рассмотрев материалы дела о зверствах немецко-фашистских оккупантов в селе Чернеча Чигиринского района нашел:

3 декабря 1943 года немецко-фашистские захватчики расстреляли и сожгли 21 человек из числа мирного населения села Чернеча.

На рассвете 18 июня 1943 года немцы приказали собраться всему населению хутора Буды к общежитию колхоза “Завет Ильича”, где всех физически здоровых отвели в одну сторону, а больных, женщин, детей и мужчин – в другую. Физически здоровое население погрузили в машины и отправили на станцию Камянка, откуда погрузили в вагоны и отправили в Германию. После, население села Мельники получало письма из разных областей и округов Германии. После этого всех больных, детей, стариков и женщин расстреливали партиями, для чего вырыли в хуторе Буда около леса большую яму, куда скидывали все трупы убитых. Тех лиц, которые не хотели самовольно идти на расстрел немцы расстреливали на месте, а трупы уносили в вырытую яму. Те лица, которые прятались в ямах и погребах их там находили, бросали гранаты, обстреливали из оружия. Причиной для уничтожения хутора Буда немцами явилась связь местного населения с партизанами.

Во время оккупации хутора Вдовичино жители хутора имели связь с партизанами, находящимися в лесу. Немецким властям сообщалось об этом, руководителями хутора Вдовичино (староста Кульбок Иван и проводник Савченко Николай), что жители хутора имеют связь с партизанами, неоднократно и по приказу немецкого командования в 1943 году в октябре 19 дня был издан приказ об уничтожении хутора Вдовичино. Хутор имел домохозяйств 233 – все сожжено и расстреляно мирных жителей более 1000 человек стариков и детей.

Во время оккупации с. Боровица немецко-фашистскими захватчиками было расстреляно 12 человек коммунистов, лишь за то, что они были коммунистами.

Державний архів Черкаської області, ф. П-5644, оп.6, стр. 900, арк. 22.

№ 76

**З матеріалів III пленуму районної організації
Тальнівської районної організації
Товариства пам'яток історії та культури**

24 травня 1985 р.

... Понад два с половиною роки (952 дні) гітлерівські окупанти катували Умань. Близько 25 тисяч радянських громадян, серед них стариків, жінок, дітей, замучили і розстріляли гітлерівські недолюдки в Сухому яру. Тисячі полонених червоноармійців які попали в оточення в районі с. Підвисокого, були замордовані або загинули від голоду в страхітливому таборі смерті “Уманській ямі” (глиняний кар’єр цегельного заводу). Частину полонених населенню Умані вдалося врятувати. Коли місто було визволено, надзвичайна комісія в квітні 1944 р. виявила в Сухому яру та інших місцях багато тисяч спотворених трупів.

“Ось поруч з трупом лікаря Сомова, – писала газета “Київська правда”, – дівчина-підліток. Кілоок стирчить в її голові. Мати пізнає свою дочку ... Плач і стогін... Слід жахливих злочинів німецьких окупантів розкриваються на кожному кроці. Лікарі встановлюють незаперечні факти звірячих катувань: жертвам виколювали очі, з живих здирали шкіру, калічили тупим знаряддям».

Сім тисяч уманчан, переважно молодь, було вивезено в 1942 – 1943 роках на каторжні роботи до фашистської Німеччини. Будинок середньої школи № 4 окупанти перетворили на в'язницю – збірний пункт невільників ХХ століття. Рідко кому з них пощастило хоч каліками повернутися до рідних.

Державний архів Черкаської області, ф. Р-4468, оп. 1, спр. 50, арк. 45-46.

СПОГАДИ

Війна розпочалася...

**Спогади ВОЛКОВА Павла Борисовича,
1915 року народження***м. Золотоноша*

Вступивши в Золотоношу... німці спочатку партійний і радянський актив викликали в жандармерію, письмово і усно попереджували про лояльне ставлення до німецької влади і зобов'язували періодично з'являтися в поліцію для відмітки. За це обіцяли спокійне життя і роботу...

...З 25 по 31 липня 1942 року... весь колишній партійно-радянський актив міст і сіл Золотоніського, Гельмязівського, Чорнобаївського, Іркліївського, Драбівського і Шрамківського районів... було викликано на бесіду...

...На розі вулиць Шевченка і Енгельса до війни розміщався віськкомат. Зараз на цьому місці гуртожиток техшколи. З парадного входу військкомату приймали комуністів, комсомольців, депутатів. При бесіді був присутній староста даного села.

Після бесіди їм на спину крейдою ставили мітки і направляли по коридору в двір. А звідти, згідно поміток на спині, кого направляли додому, кого залишали... Тих, кого залишали, клали обличчям до землі. Якщо набирали стільки, що вистачало на вантажну автомашину – вантажили і вивозили у військове містечко. Там було викопано три великих ями: одна біля забора, а дві – перпендикулярно до неї. Людей живими клали ниць, головами до стіни, а ногами всередину, так і з другої сторони ями. Стріляли в голови із автоматів і пістолетів, засипали невеликим шаром землі і зверху таким же порядком клали другий шар, третій, і так майже до верху ями...

Особ. архів М. Пономаренка.

Спогади ЗАБОЛОТНЬОЇ Катерини Юхимівни, 1931 року народження

с. Чапаєвка Золотоніського району

Дітей в сім'ї було семеро, до початку війни двоє померло. Під час війни проживали в селі Маліївка, брата і батька забрали на війну. З початком окупації ми дуже боялися німців, але нас вони не займали. Під двір підігнали танк, нарубали гілля і закрили ними танк, а бабусі наказали наварити картоплі, забити курей і приготувати їм їсти. Але німці поїсти не встигли, бо в цей час в село увійшли партизани і вони втекли, забравши з собою танк. Приготовленою їжею нагодували партизан.

Іншого разу, коли теж приходили німці, то вони позаганяли дітей в спальню, на піч, а самі нанесли в хату жита і спали. Жили в хаті з німцями, але з ними не спілкувалися. Багато людей переховувалось в яру, в коноплях. Односельчани носили їм їжу та одяг, але їх знайшли окупанти і забрали в полон. Була німецька влада: великі податки, забирали худобу, свинячі шкі, молоко, яйця. Коли німці відступали, вони підпалювали сараї, в яких було зерно, все погоріло. Також зірвали міст через річку та млин. Ми дуже боялися, бо постійно була стрілянина.

Батько повернувся з війни у 1945 році, був два рази поранений. Брат теж воював п'ять років і ще два роки після війни служив. А я з чотирнадцяти років працювала в колгоспі: в'язала за жаткою, пасла худобу. Жили бідно, не було за що вчитися. В школу ходила три роки, не було навіть в що взутися. Батьки тяжко працювали, а платили 2 копійки за один трудовень.

*Фонди народного музею пам'ять Чапаєвської
ЗОШ I – III ст. ім. Г. П. Берези Золотоніського району*

Спогади СЕМИЧ (КУЛИК), 1924 року народження

с. Чапаєвка Золотоніського району

Мій батько, Кулик Іван Петрович, до війни працював бригадиром, а перед війною був обраний головою сільради. Мати – Кулик Марфа Маркіянівна – колгоспниця. В сім'ї було троє дітей: я, Катерина, найменша Євдокія і старша Ганна.

Страхітливе 22 червня 1941 року співпало з моїм випускним вечором у Чапаєвській школі. Це були жахливі враження. Батько разом з іншими активістами села організували партизанський загін. Приблизно, в жовтні 1941 року Іван Петрович разом з ще 12 односельчанами повернулися вночі додому, щоб взяти теплий одяг і продукти та йти в Оржицю на з'єднання з місцевим партизанами. Але зразу ж його схопили місцеві поліцаї і разом з 12 іншими особами розстріляли в районі «Старого насипа». Почалося переслідування всієї сім'ї. Сестру Ганну катували і довели до інвалідності. Від сім'ї почали вимагати печатку, яку батько ще на початку війни закопав землю, але про це знала дружина і дочки. Влітку, 1942 р. матір Марфу Маркіянівну забрали місцеві поліцаї і відвезли в місто Золотоношу, де була розстріляна разом з іншими мирними громадянами, там і похована в братській могилі. Мене й мою сестру Дуню намагалися забрати в Німеччину на роботу. Вісім разів кожна з нас тікала, але в грудні 1943 р. мене таки вдалося окупантам забрати. Нашу хату і все майно німці спалили.

З окупантами люди ніякого спілкування не вели, майже всі їх ненавиділи. Адже, коли вбили батька, нам (дочкам) прийшлося стояти в ямі, по коліна у крові і витягати труп свого батька. А нашу матір катували на очах дітей. Хай ніколи таке жахіття не повториться!

*Фонди народного музею пам'ять Чапаєвської
ЗОШ I – III ст. ім. Г. П. Берези Золотоніського району*

**Спогади ЯКОВЕНКА Филимона Мусійовича,
1924 року народження**

с. Чижівка Звенигородського району

Як німці зайняли село, в селі була створена артіль, якою управляли німці, там я продовжав працювати, щоб прогдувати сім'ю. В березні місяці 1942 року, щоб хоч як-небудь врятувати від нужди, я взяв трохи зерна і крупи і поїхав до Києва, щоб продати і купити необхідну одягу. З такою метою зо мною поїхали також сусіди, які були старші і більш досвідчені. Доїхали до Василькова і нас зупинили німці, відібрали коней, забрали продукти і побили, і по рішенні гебітскомісара посадили у в'язницю. 10 березня 1942 р. мене судили за саботаж і відправили в Звенигородський концтабір, де я знаходився до 5 липня 1942 р. Потім з великою групою таких же в'язнів, як я, мене відправили в Німеччину. На Україні втекти не можна було, я втік із Катовіце (Польща) і добрався додому в кінці липня 1942 року, був я дома до 5 травня 1943 року. В ніч на 5 травня стягли мене з горища і забрали в Німеччину, де я пробув до кінця війни. (16. 09. 1993 р.).

*Державний архів Черкаської області, ф. Р-5668,
оп. 2, стр. 8, ч. 1, арк. 23–24.*

**Спогади ЗАСИПКІНОЇ Наталії Василівни,
1921 року народження**

с. Телепино Кам'янського району

На початку війни 1941 р. я проживала в с. Телепино Кам'янського р-ну Черкаської області. Коли в'їжджали в наше село Телепино німецькі війська, зустрічали люди з різними поглядами. При моїй неосторожності я проговорила слова, що таке військо німців зустрічати потрібно не квітами, а камнями. Згодом поліція села мене заарештувала і відправили до м. Кам'янки. При всяких допитах мене держали в підвальному приміщенні. Моя покійна мама добивалась мого звільнення. Через деякий час віддали мене опять не допит трьом німцям, которі сиділи за столом. Моя мама на колінах благала мого відпущення, сильно плакала і я стояла біля неї з плачем. Із-за столу піднявся один німець, підняв маму з колін, а мені даже витер сльози з якимсь душевним відчуттям, і нас відпустили, дякуючи Богу. Так і тоді були деякі добрі гуманні німці, не тільки, як сьогодні. Той тяжкий душевний мій період мого життя я часто припоминала, держала в собі. Ніколи і ніде, і нікому не говорила. Та душевна рана була при мені завжди. (26. 03. 2001).

*Державний архів Черкаської області,
ф. Р-5668, оп. 2, спр.12, арк. 8.*

**Спогади КОЖУХАРА Анатолія Федоровича,
1936 року народження**

м. Христинівка

После оккупации я, моя мама Кожухар Софья, её родная сестра Черешнюк Поля и многие другие жители нашего района еврейской национальности были изолированы от остальных жителей данной местности в созданном гетто... В 1942 г. на рассвете одного дня подъехали машины, на борту которых находились лопаты. Люди поняли, куда их везут. Все плакали. Мы с мамой сидели в кузове одной из машин. Мама столкнула меня с машины и сказала, чтобы я убежал. Я побежал в сторону поля. Когда я забежал за угол первого попавшегося здания, раздался выстрел. Я испугался и вернулся обратно, стал искать маму, но машины, на которой она сидела уже не было. Их увезли на расстрел. Я забежал в здание и спрятался под кровать в одной из комнат. Через несколько часов я и ещё одна женщина, которая спряталась в сундуке, вышли на улицу. Всё было тихо. Мы пошли в поле. Женщина сказала, что мы должны идти в разные стороны. Я пошёл в посёлок Христиновка. Меня приютили совсем чужие люди. (9. 04. 2001 р.).

*Державний архів Черкаської області,
ф. Р-5668, оп. 1, спр. 12, арк. 3.*

Спогади КОСТЕНКА Ігоря Юрійовича

с. Чорна Кам'янка Маньківського району

Подія ця відбувалася на початку квітня 1942 р. в Буках, під час німецько-фашистської окупації. Німецький комендант Буків – фашист Щерб тяжко поранив юнака, який ловив рибу в Гірському Тікичі, біля мосту під час весняного розливу. Ця звістка облетіла весь наш тодішній Буцький район. Почувши про цю подію, я написав вірша про це, якого я напишу нижче. Після звільнення нашого району від фашистської окупації в 1944 р. я одного разу запитав бібліотекаря райкому партії Горощенко Ольгу Івтухівну, що вона знає про цю подію. Вона розказала мені, що це дійсна правда. А юнак цей Мороз Василь Степанович, близький її родич-сусід. Він залишився живий – вижив. Так в 1943 році його з іншими хлопцями забрали в Німеччину. Яка його судьба, нічого не відомо. З того часу пройшло майже півстоліття. Я, перебираючи свої «архіви», знайшов пожовклий аркуш паперу з текстом вірша, якого я тоді написав. Взимку я знову зустрів Горощенко О. І. і запитав про Василя Мороза, де він. Вона сказала, що він живе в Буках і дала його адресу. 5 квітня я відвідав Василя Степановича. Зустрівся з ним, він сказав мені: «Як ви прийшли в такий час? Це ж у ці дні 1942 р. відбулася ця подія». Ось що розповів мені Василь Степанович. Жили вони біля річки, недалеко від мосту. Кожної весни, під час весняного розливу він ходив з саком ловити рибу. Так було і цього разу. Була весна. 5 квітня 1942 р. Була неділя і Великдень. Він взяв сака і пішов до мосту ловити рибу. З великим захопленням він спостерігав за льодоходом на річці. Незабаром підійшов його товариш – друг. Він сів на прибережній скалі, з ним він перемовлявся. Раптом товариш гукнув до нього: «Василю, тікай!». Василь повернувся до нього вліво і побачив, що йде німець і два поліцаї до мосту згори. Він хотів

**НЕ ПІДЛЯГАЄ ЗАБУТТЮ:
нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944)**

заховатися за скалу, але в цей час пролунав за спиною постріл і перед ним щось мелькнуло від грудей. Він відчув гостру біль у плечах, щось пекло в грудях. Щось тепле потекло під сорочкою до пояса. Куля фашиста влучила посеред спини і вийшла в правій стороні грудей, вирвавши жмут вати з куфайки, мелькнула перед ним. Він випустив з рук сака і ще хотів бігти, але вже не було сили. Він упав. Його друг побіг додому, щоб сказати батькам. Батька не було дома. Прибігла мати, збіглися сусіди. Підійшов німець з поліцейями. Один з них запитав: “Чий це хлопець?” Потім забрали його в крайню хату. Почали рвати хустини, накладати пов’язки, щоб зупинити кров. Він кашляв, заливаючись кров’ю, якої він втратив дуже багато. Незабаром знайшли підводу і відвезли його в лікарню. В той час лікарем-хірургом працював колишній військовополонений росіянин по прізвищу Мішин. Він зробив перев’язку ран, зупинив кровотечу і все необхідне, щоб врятувати життя юнаку. Багато зусилля доклав лікар, щоб вилікувати його. За що він і його рідні щиро дякують і згадують його. Півтора місяці Василь лежав у лікарні. Десь в середині травня рана на плечах зажила, а на грудях не заживала аж до осені. Не дивлячись на його кволе здоров’я, Василя з іншими юнаками і дівчатами 10 квітня 1943 р. забрали в Німеччину. Привезли їх на окуповану французьку територію в пос. Ухієн. Там він працював на дорожних роботах. 20 квітня 1945 р. їх звільнила 7-ма американська армія. В червні місяці їх 1945 р. їх репатріювали в радянську зону. (28. 08. 1991 р.)

*Державний архів Черкаської області,
ф. Р-5668, оп. 1, спр. 17, арк. 1 – 3, 5.*

Спогади ПЕРЕСУНЬКО Марії Григорівни

с. Стецівка Звенигородського району

При вступі німців в село наша сім'я була вигнана з хати. Мати з чотирма маленькими дітьми була вигнана з хати поліцаями і ми жили в чужих людей всю війну. Тому що батько й мати були сиротами і не мали на той час батьків. Батько хотів нас відправити за Дніпро, бо казав матері, що тобі за мене, як за комуніста, не буде життя від німців і поліції, але мати не поїхала, бо каже куди їхать з чотирма манісінькими дітьми. Матір було записано в заложники і казали, що якщо один із поліцаїв буде вбитий, то вся твоя сім'я буде знищена [...] У війну матір гонили копать окопи німцям і одного разу вона провалилась в ополонку і до вечора вся обмерзла і її не пустили додому. Після війни вона злягла і мала II групу інвалідності до кінця життя [...], батько загинув і ми даже не знаєм, де і коли, тому що не получали ні одного листа, а в воєнкоматі сказали – пропав безвісти. (4. 03. 2005 р.).

*Державний архів Черкаської області,
ф. Р-5668, оп. 1, стр. 17, арк. 6.*

**Спогади ХУПОВЦЯ Феодосія Юхимовича,
1922 року народження**

с. Софіївка Черкаського району

Я був під номером в'язня № 1962 [у концтаборі Бухенвальд]. Там прийшлося носити мертвих в'язнів у крематорій. В концтаборі ми працювали майже два роки. Звідти нас забрали на роботи по розробці тунелів під ангари літаків у горах. Там ми працювали півтора місяці. Через зливну каналізацію я та Гордійчук Семен з Житомирської області зробили побіг. Ховаючись в лісах, ми зустріли двох в'язнів з концтабору Бухенвальд і разом добрались аж до лісів біля м. Дрезден. В лісах ховались до тих пір, поки не прийшли американські війська. (15. 03. 2004 р.).

*Державний архів Черкаської області,
ф. Р-5668, оп. 1, спр. 13, арк. 75.*

**Спогади КОСАКОВСЬКОГО Петра Михайловича,
1927 року народження**

м. Корсунь-Шевченківський

О расстреле в Резаном Яру.

Мой отец, Косаковский Михаил Якимович, (1895 г. р.), вместе с другими был расстрелян в Резаном Яру. 2 недели их мучили, подвешивали, жгли паяльными лампами, об стену били. Он (отец) был коммунистом, а в партию вступил в 1933 г. А взяли его в 1943 г. Внезапно ночью захали, прямо с постели подняли. Он ещё сказал: “Одеваюсь, жена, навсегда”. Когда их ввозили в яр, моя мама рядом с машиной шла. В машине стонали, кричали. Проводила так в последний путь.

*Державний архів Черкаської області,
ф. Р-5668, оп. 1, спр. 17, арк. 10 – 11.*

Спогади ФРАЙМАН О. І.

сmt. Маньківка

До війни я проживав у Маньківці разом зі своїми батьками. Під час страти євреїв у Маньківці 2 травня 1942 року мені вдалося втекти від розстрілу. Могила, де фашисти з поліцаями розстріляли євреїв, знаходилась на розвилці доріг з Маньківки до Іваньок, Жолудькового. Тут лежать мої батьки, тьотя, сестричка Нюся, яка в 1941 році встигла закінчити 8 класів Маньківської середньої школи... Десь тижнів за два після визволення Маньківки, тобто наприкінці березня 1944 року, я повернувся в рідну Маньківку. Це було саме в той день, коли діставали з колодязя трупи радянських патріотів, заживо кинутих в колодязь в центрі Маньківки, біля колишньої їдальні. Пишу ці рядки і перед очима постає все побачене і пережите. Добре було чути трупний запах загиблих. Над площею розносився плач рідних тих людей, яких діставали з криниці. Їх ще можна було впізнати, бо закатували незадовго до приходу в Маньківку Радянської Армії. У кожного з присутніх на очах були сльози. Спазми стискували горло. Іноді з колодязя діставали важкі колоди і велике каміння. Справа в тому, що людей кидали в колодязь ще живими, а потім поліцаї добивали їх зверху цими колодами та камінням.

*Державний архів Черкаської області,
ф. Р-5668, оп. 1, спр. 17, арк. 16 – 18.*

Спогади СКІБІНСЬКОЇ Поліни Лазарівна, 1914 року народження

м. Звенигородка

19 червня 1941 р. я з сином з м. Київ поїхала до м. Звенигородки до батьків на відпочинок, а 22 червня почалася війна. Батьки найняли підводу і ми евакуювались. Але вже в 300 верстах від Звенигородки (коло м. Шпола) німці завернули нас в Звенигородку. Деякий час ми жили в своєму домі, але потім нас всіх вигнали в гетто. Там нас утримували біля року у Звенигородському гетто. Після цього всіх євреїв зібрали у в'язниці. Серед них відібрали 100 чоловік (в тому числі і мене), інших стратили. Дітей також відібрали і стратили, в тому числі і мого сина, якому було лише 2 роки і 8 місяців. Мене разом з іншими відправили до концтабору в с. Іскренне Черкаської області (бувшої Київської області). В концтаборі ми грузили велике каміння у вагони, які німці відправляли до Германії. Коли наші почали наступ, німецька влада наказала знищити в'язнів концтабору. Коли я побачила машину з собаками, я почала бігти через річку. Вже був вечір, коли я прибігла в с. Вікнено (Катеринопільський р-н). Зайшла в хату і попросила сховати мене... З ризиком для життя, ця родина переховувала мене на горищі і в підвалі до приходу наших. (3. 01. 2001 р.).

*Державний архів Черкаської області,
ф. Р-5668, оп. 1, стр. 12, арк. 6.*

**Спогади ТАНЦЮРИ Івана Гавриловича,
1928 року народження**

с. Білозір'я Черкаського району

В 1941 році мій батько поїхав до лісу і повіз продукти до партизанів, і зустрівся з німецьким обозом. Німецькі солдати забрали у батька коня з возом і почали батька бити, і кажуть русь партизан і одвели німецькі патрулі мого батька в комендатуру і посадили у в'язницю. Моя мати про це дізналася і понесла батькові їсти. І почала плакати, щоб мого батька випустили, в той час почув крик Пан комендант і каже своїм прислугам – що це за матка, а німці сказали, що це партизанова жінка. Тоді комендант каже – ком, матка, і матір нашу забрали у в'язницю і більше не випустили. Після під'їхала автомашина крита брезентом. Німецькі автоматники вивели чотирьох чоловік і трьох жінок із в'язниці, в тім числі і моїх батьків і погрузили на автомашину. Моя мати кричала і вирвала на собі всі коси і її німці вкинули в автомашину і повезли в напрямку Вергунівського лісу. Так в 1943 році 19 листопада їх не стало, і ми не знаємо де їхні кісточки лежать.

*Державний архів Черкаської області,
ф. Р-5668, оп. 1, спр. 1, арк. 20.*

**Спогади ЛАВРІНЕНКО Ніни Йосипівни,
1930 року народження**

с. Кримки Шполянського району

В 1941 году мой отец, находясь в отпуске, повёз нас (семью: мать и детей) на Украину к своим родным и родственникам. Мы объехали всю родню по сёлам, война застала нас в селе Кримки в июле 1941 р., где и находилась я в оккупации до апреля 1944 года. В период оккупации и после её я работала на разных работах. При немцах был общинный двор. Немцы всех людей стогнали, вели пересчёт, а потом отправляли на полевые работы, меняя каждый день поле. Ходили пешком босые очень далеко. Немцы нас в обед кормили похлёбкой из фасоли, свеклы, картофеля и гороха. Работали с восходом и до захода солнца. Детей моего возраста заставляли работать погоничами быков (идти вперёд быков и тащить за верёвку, привязанную к ярму) при пахоте земли, при обмолоте снопов с зерном (отвозить солому). Вozить в деревянных бочках питьевую воду (на быках). Для работающих на полевых работах. С 1942 и 1943 годов увозили молодёжь “добровольно”-принудительно в Германию в товарных вагонах с забитыми окнами и дверьми с немецкой вооружённой охраной. Мы – дети – бегали к вагонам (где видели дверь) подавали воду, огурцы, коржи (из картофеля). Работала: весной на посадке, посевной, летом – на прополке, осенью – на уборке урожая до глубокой зимы. Кто не работал – не давали есть и сажали в подвал на весь день без еды, били плетью. Всё испытала, не могу вспоминать без содрагания. (2. 10. 1993 р.).

*Державний архів Черкаської області,
ф. Р-5668, оп. 1, стр. 12, арк. 27.*

Спогади невідомої жительки м. Черкас

с. Кримки Шполянського району

Похмурий осінній світанок. Листопад 1943 р. Ранкову тишу м. Черкас розбудили гвалтування собак. Фашистські розбійники разом зі своїми огидними лакеями поліцаями і добровольцями оточили хати й почали виводити з хат чоловіків і жінок, замучених, обдертих, всіх гнали на вулицю Шевченка і ставили в колону. Ось жінки виходять до своїх чоловіків, щоб передать своїм чоловікам одяг і харчі, яких розбійники забрали з хат роздітих і без харчів, але фашистські розбійники ставлять в колону і жінок. Ось біжать двоє малих дітей 4 і 6 років і просять маму повертатись додому. Але огидний фашист-розбійник відійшов від колони і мерзенним чоботом пхнув дітей в грязь. На розі вулиць Шевченка і Нового Побуту винесла харчів своєму синові стара матуся, її фашист поставив теж у колону, але коли побачив, що вона зовсім стара і крива, то він її пхнув у грязь і притоптав чобітьми. Фашисти погнали нас в склади Черкаської цукроварні, а на другий день погнали копати окопи. Але свідомість нас мучила, що ми копаємо окопи проти своїх батьків, чоловіків і братів. Із-за Дніпра б'ють радянські гармати і міномети. Коли розриваються снаряди і міни фашисти ховаються в окопи, а в цей час ряди наші рідшають, ми почали тікати з роботи.

*Державний архів Черкаської області,
ф. Р-534, оп. 1, стр. 4, арк. 19.*

Спогади ЛАВРИНЕНКО Л. Г.

м. Черкаси

Це було в 1941 році під час німецької окупації. Тов. Потоцький бувший лектор-викладач хімії Черкаського педагогічного інституту, йшов лівим берегом Дніпра не запідозрівши засади. А засада була тут недалеко. Були мисливці на його життя. Вийшли вони із-за кущів густої лози взяли його в розполосі, взяли, як партизана. Коли привели до одного з участків поліції м. Черкаси, то т. Потоцький хоробро помер, не видавши своїх товаришів. Куля попала йому в правий висок і забила його на смерть. Подія ця сталася в дворі тюрми на вул. Жовтневої Революції в м. Черкасах, там же у тому ж дворі загинуло і багато інших товаришів-комуністів, як Голуб П. Я. – бувший зав. кабінетом марксизму-ленінізму при Черкаському педінституті та ін. В цьому ж таки дворі загинула дружина одного із офіцерів Червоної Армії, яку закатували фашисти. Залишилася вона тут через вагітність і через декілька місяців окупації, після народження дитини її було закатовано за зв'язок із партизанами. Її спочатку вкинули в підвал, куди коло півмісяця не давали ніякої їжі, вона повикусювала собі м'ясо на ліктях рук, потім збожеволіла, але жодної адреси і жодного імені своїх товаришів вона не назвала. Дружина офіцера загинула в 1942 р. в червні місяці (20. 05. 1944 р.).

*Державний архів Черкаської області,
ф. Р-534, оп. 1, стр. 7, арк. 11.*

Спогади ОСИПОВОЇ Ганни Василівни, 1925 року народження

с. Плескачівка Смілянського району

В 1941 г. німці заняли наше село, хватали скот: свиней, телят, коров, а потом добрались і до людей. Мой батько выкопал в саду яму, наверх её наслал досок, а на доски надожил копну соломы, в той яме прятал нас, детей, соседских детей. Возле ямы была привязана наша собака. Облавы делали полицаи и коменданты. Они ловили и гнали людей в район, где были поставлены вагоны под погрузку людей и подростков в Германию. Мои дорогие родители нас несколько раз сберегали от этих облав. Мы, дети, жили в яме, только ночью выходили по нужде. Но нас предали односельчанин Смовж Яков Аврамович. Один привел в наш двор полицаев и немцев. Пинал, бил отца, требовал детей выдать, где мы прячемся, а собака рвалась с цепи, лаяла. Собаку Букета убили. Смовж тогда закричал на батьку, схватил вилы и стал отбрасывать солону. Мать и отец бросились к яме, умоляли не трогать. Вилами стал Смовж протыкать яму, мы в яме кричали, на вилы попалась я. Батьку и матерь били, дети разбегались, меня окрававленную скрутили и поволокли на шлях. Мама кричала, рвала волосы на себе. Сердце моё обливается кровью, как вспомню всё это. Кричу, плачу, выбиваюсь. Бросили на подводу, а она окружена немцами, у каждой подводы собаки лают, немцы с автоматами. В подводе были подростки. В апреле 1942 года загрузили нас в вагоны. Везли Украиной, Польшей, Германией, через Берлин, Эльбу и завезли в Западную Германию, в город Триер. Из этого города меня отправили в г. Иран, который стоит на реке Мозель. Там мы работали на фабрике, делали облицовочные плитки. На ногах были деревянные колодки, одеты ми были в полосатые халаты, на рукаве была отметка ОСТ. В ноябре 1944 года фабрику разбомбило. Освободили нас союзники и на машинах переправили к нашим, к русским (16.05.1991 р.).

*Державний архів Черкаської області,
ф. Р-5668, оп. 2, спр. 1, арк. 7 - 8.*

Спогади СПАС (СТАРОДУБЦЕВОЇ) Софії Гордіївни, 1925 року народження

*с. Оксанина Уманського району
с. Єрки Катеринопільського району*

Я, дівоче прізвище Стародубцева Софія Гордіївна, до війни проживала в с. Оксанина Уманського р-ну в сирітському приюті (я кругла сирота, батьків і рідних ніколи не мала). З приходом німців в це село приют перестав діяти, а ми розійшлися по людях, хто куди. А в 1942 р. (я точно не пам'ятаю місяці і дати), це було влітку, мене беззахисну, разом з іншими дівчатами взяли німці в перший набір, посадили в товарні вагони і під посиленою вартою відправили в Німеччину. Нас ешеленом відправили в табір Бухенвальд, там я була під номером 19358. Потім через деякий час мене разом з іншими в'язнями концтабору відправили в Баварію, в город Мюнхен, на роботу на якийсь військовий завод, я точно не знаю, що це був за завод, бо нас розмістили в бараках за колючим дротом під посилену охорону, зробили нам нарукавні нашивки остарбайтерів, і під усиленним конвоєм возили нас на роботу і з роботи. Цей завод розміщався в лісі в підземеллі, робота була важка, та ще й шкідлива, бо розїдало нам руки. Ми виготовляли вибухівку, називали її пульфого, це був їдкий порошок жовтого і білого кольору, який ми руками перетирали і сушили. Працювали у дві зміни по 12 годин. У 1944 р. під осінь, скориставшись моментом під час ночного бомбардування я і ще декілька дівчат зробили побег, це було вночі. Ми сіли у якийсь поїзд і їхали цілу ніч, а вдень, коли цей поїзд заїхав на якусь станцію, нас заарештували німці, і як дізналися ми пізніше, це був город Гамбург. Мене разом з іншими дівчатами відправили в концтабір Равенсбрюк. Нас чотирьох дівчат, посадили в карцер, в цементові камери і під загрозою смерті довго допитували, жорстоко

били, хотіли знати, хто ми і звідки втекли, бо нам грозив розстріл або крематорій. Я говорила, що була у бауера, але я не знаю його прізвища. В мене не було ніяких документів, то я назвалась на допиті не Стародубцева Софія, а Довгопола Ліда. І так мене продержали в камері ще біля місяця, а потім відправили на завод у город Лейпціг, де я працювала до весни 1945 р. (в цеху, де я працювала, виготовляли міномети). З наступом наших військ нас евакуїровали з цього заводу, гонили пішки, як скотину, полями і лісами, днями і ночами, морили голодом. Хто приставав, не міг їти, того вбивали на місці. Визволили нас в якомусь хуторі у лісі, потім наші направили нас до річки Ельби, переправили через Ельбу паромом (27. 05. 1993 р.).

*Державний архів Черкаської області,
ф. Р-5668, оп. 2, стр. 8, арк. 16 - 17.*

Спогади БОНДАРА Петра Гордійовича, 1921 року народження

с. Деренківець Корсунь-Шевченківського району

2 листопада 1940 р. мене призвали в Армію. Привезли нас в город Магнітогорськ. Нас поселили в казарми, через невелике время нас отобрали, в кого нема нікого за границей і що батьки не розкуркулені, і нас набрали десь чоловік 200, переодягли нас у новеньку форму. Потом десь в середині мая 1941 р. нас всіх 200 чоловік погрузили в вагони і повезли в обратном направленіє. По дорозі іще набрали таких, як ми. Нам об'явили, що ми ідемо в Литовську ССР, город Двінськ. Приїхали на место десь в кінці червня 1941 р. Іще нас не определили, де ми будемо служити, чи в десантніках, чи в

**НЕ ПІДЛЯГАЄ ЗАБУТТЮ:
нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944)**

артилерії, і почалась війна. Ми на те время не прийняли присяги, десь числа 18 червня на скору руку прийняли присягу, а 22 ночью бомбили город Двінськ і розбомбили наші казарми. 22 червня утром нам об'явили, що на нас напав війною німець. Нам видали гвинтівки, патрони, ознайомили, як об'являтися з оруж'ями і ночью вийшли в сторону фронту. Але нам уже по дорозі прийшлося добиратися до фронту з боями. Дійшли ми до города Каунас, город був зайнятий німцями і ми пішли в сторону города Клайпеда. І в тім районі нас окружили і розбили начисто. Я там попав у плен.

Погрузили нас на машини, десь чоловік 200 і повезли в сторону Польщі. По дорозі нас набралось дуже багато і нас тоді пішки погнали в сторону Восточної Пруссії. Там нас погрузили в вагони і повезли в Германію в город Гамбург-на-Ельбі. Поселили нас в концлагер і довели нас до такого состояния, що ми не впізнавали друг друга. Потом через время нас почали водити на роботу в порт. Потом, як почали бомбити город, нас почали водити на розчистку доріг по городу. В скором времени прийшли американські війська, освободили нас і поселили в госпіталь. Там нас лічили, хорошо кормили і агітували, щоб їхали до Америки. Багато поїхало, а остальных передали в наші війська, там нас прийняли (квітень 1994 р.).

*Державний архів Черкаської області,
ф. Р-5668, оп. 2, спр. 8, ч. 1, арк. 34–35.*

СПОГАДИ СОКОЛОВСЬКОЇ Софії Ісааківни*м. Умань*

Я лично находилась в Уманском гетто, с первых дней, как только немцы оккупировали Умань, с первых чисел августа я находилась там до последних расстрелов евреев до лета – июнь-июль 1942 г. Удирая из-под расстрела, 9 мая 1942 г., я попала в руки старшего полицая Криворучко, с которым у меня состоялась очная ставка 12 мая 1944 г., уже при освобождении, но данных архивных об этом не могу добиться, ибо дело Криворучко из Черкасской обл. было переслано в Киевский госархив, откуда мне ответили, что “дані, які цікавлять мене, відсутні”. Что ж мне остаётся делать, коль архивные доказательства не сохранились. В Уманском род. отделении больницы тоже записи не сохранились, где я сына родила 28.09.1941 г., куда меня привели из гетто. А потом, после гибели ребёнка, я удрала в лес Колодиський, где добродила аж до села Камяна Криниця Ульяновского р-на Кировоградской обл. Гитлер нас, евреев, не регисторировал. Нас только уничтожали и мучили голодом да всякими издевательствами в гетто-лагере, грабили, насиловали, вешали везде. Зубного врача, который лечил немцев, повесили на воротах метал. завода. А на городской площади повесили секретаря горисполкома – молодую женщину в зелёной кофточке (фамилию я забыла). А я чудом оставшаяся в живых (3. 02. 95 р.).

*Державний архів Черкаської області,
ф. Р-5668, оп. 2, стр. 8, ч. 1, арк. 58.*

**Спогади БЕККЕР (ГОЛДОВСЬКОЇ)
Єлизавети Ізраїлівни,
1924 року народження**

м. Звенигородка

В июле 1941 г. Звенигородку оккупировали немцы. Вскоре в Звенигородке сделали гетто, которое находилось между пр. Шевченка и улицами Комминтерна, Жданова, Пионерской, Пролетарской и Карла Либкнехта. Всех евреев согнали на этот участок, поселяли по 3 – 4 семьи в один дом. Меня, мою маму и всех наших родственников выгнали из наших домов и согнали в гетто, где мы находились до мая 1942 г. 5 мая 1942 г. Всех молодых девушек, в том числе и меня, погнали в концлагерь, который был расположен в с. Неморож Звенигородского р-на, а дней через десять туда пригнали ещё группу евреев из Ольшаны. Моя мама, бабушка и бабушка в то время ещё оставались в Звенигородском гетто. Условия в гетто были очень тяжёлые. Евреям запрещалось выходить за пределы гетто, свободно ходить по улицам города, покупать продукты на базарах и магазинах. Тех, кто нарушал эти приказы полицаи и немцы нещадно били. Для лучшего распознавания все евреи должны были носить специальную нашивку – звезду Давида на рукаве одежды. Нас постоянно выгоняли на разные чёрные работы, иногда непосильные. Каждый раз выборочно немцы выбирали группы евреев и расстреливали их. Позже, уже находясь в концлагере Неморож, я узнала, что всех, которые остались в Звенигородском гетто расстреляли по приказу Эриха Коха, который приезжал в Звенигородку, там погибли моя мама, бабушка и бабушка и остальные родственники. В концлагере Неморож нас загнали в свинарник с выбитыми окнами и дверями. Я и другие узники спали на земле, в холоде и голоде с мышами и крысами. Условия были нечеловеческие, каждый день нас на

рассвете гнали на работу на строительство дороги. Полицаи и немцы, подгоняя работающих, били нас прикладами куда попало. В таких жутких условиях многие заболели. Тех, кто не мог работать, немцы и полицаи расстреливали у нас на глазах, мотивируя это тем, что эти люди не хотят работать на рейх. Нас заставляли копать ямы и тут же под свинарником закапывать расстрелянных людей. От тяжёлой жизни в концлагере люди быстро дряхлели, старели и немцы периодически отбирали более немощных и расстреливали их. За время пребывания в лагерях обувь и одежда изнашивались, большинство людей были раззуты и раздеты. Морозы стояли суровые. Иногда среди ночи немцы и полицаи врывались к нам и мы раздетые, босые выскакивали через разбитые окна на снег и прятались до утра.

*Державний архів Черкаської області,
ф. Р-5668, оп. 2, спр. 8, ч. 2, арк. 111 – 112.*

Спогади БУЦЕНКО Зінаїди Тихонівни, 1929 року народження

с. Лебедин Шполянського району

1941 р. вночі прийшов тато до хати і сказав ту річ, що ми зразу не зрозуміли. Війна!... В сім'ї Буценків було 12 дітей, але на час війни їх було лише 10. Зінаїда Тихонівна була шоста і їй було всього 12 років, але події того часу вона добре пам'ятає. Та чи ховалися чоловіки від мобілізації, як їм було ховатися? Прийшли вночі та й забрали на фронт. Так забрали мого старшого брата, йому було 17 років. Пізніше таким чином забрали і батька, навіть не встигли попрощатися. Мама лише дуже плакала.

Перед нападом селяни почули шум а потім побачили літаки які наближалися до них. Підлетівши ці літаки почали викидати бомби, було багато поранених. Люди також тікали далі в село до підвалів не беручи з собою нічого тому, що всі були страшенно налякані. Вся худоба, птаство, свині всі речі, гроші все залишилося в будинках. Ховалися самі та діти. Після того як літаки трохи відлетіли Зінаїда схопила найменшого Толю якому тоді було 3 роки і з мамою та всією сім'єю побігли яром до сусідки в підвал. Там їм дали трохи поїсти та сиділи дуже тихо в сирому підвалі а літаки вже перешли на сусіднє село. На другий день прийшли додому холодні, голодні.

В хаті може й щось залишилося але не було чим топити і найбільш мерзли найменші діти. Зінаїда вночі ходила на поле в пошуках соломи, коли знаходила, в'язала її, брала на плечі та несла додому. І вдень не виходили з дому, бо боялися. Ніхто не виходив, тільки хіба що в ніч, коли нікого та нічого не видно було.

Худоба порозбігалася та їм вдалося зібрати декілька десятків яєць та з городу деякі продукти. Коли прийшли німці, в селі тільки й були жінки та діти. Всі боялися виходити на вулицю не те щоб вітати їх, всі ставилися до них як до загарбників, але в голові не було навіть думки чинити опір. Всіх євреїв зразу зібрали, посадили в машину та вивезли, куди вивезли я не знаю, бо ми їх вже ніколи не бачили. Потім зразу почали забирати наших односельчан в Германію. От приходили і забирали. А одна дівчина почала чинити опір і її розстріляли на очах всіх і після цього всі почали боятися їх більше і більш опору не чинили. Забрали мою старшу сестру, їй було 17 років.

Односельчанин Микола якого діти називали дядьком Колею був комуністом, але перейшов до німців і він був уже поліцаєм. Всі односельці цього не підтримували, казали, що він таке робить, в нього ж діти, дітей також обговорювали, але все вже було вирішено.

Якось в ночі, коли ми всі спали, приїхав цей поліцай з німцями до нас до хати і витягли мого старшого брата, якому було 15 років, посадили до машини і повезли в Германію, навіть не дали проститися.

Партизани ховалися в навколишніх лісах, але вона не пам'ятає якою кількістю вони були тому, що партизани не афішували свою присутність і до Лебедину не заходили по харчі та за іншими речами. Знали про те, що вони є тому, що вони насильно забирали односельців і приєднували їх в свої повстанські ряди. Зінаїді було тоді 12 років і вона не могла судити які то були партизани, за що вони боролися, її головна ціль була допомагати своїй матері тому, що вона залишилася найстаршою з дітей. Їх тоді було семеро: мама і діти.

Страх ми завжди відчували коли були німці на нашій території, але коли прийшла Червона армія ми відчули, що це ще не все, перемога буде за нами. Військо полонених ми бачили тільки тоді, коли їх проводили загонами по вулицям, а так близько ми з ними не зустрічалися. Щодо інформації, у когось було радіо та й так і отримували звістки з фронту. А також одного разу прийшло повідомлення, що мого найстаршого брата вбили на фронті.

Коли окупанти ходили з хати в хату, то забирали все їстівне яйця, зерно яке залишилося, в нашому льосі були печури, такі глибокі, що навіть німці боялися туди лізти та перевіряти їх, а в них залишилася картопля. Тому ми мали що садити на городі. Садили моркву, цибулю, горох. Базарів не було тому, що не було ні в кого грошей щоб щось купляти та не було що продавати, все що було їли самі. Мило не купували, не було грошей, а прали як всі, брали попіл з печі, насипали в гарячу воду й прали, потім полоскали. Сірників також не було, та користувалися кремнем (два камені які били один одного та виблискували іскри які запалювали соломі). Щодо харчування, їли все що бачили, навіть кропиви ніде не видно було тому, що її варили та їли. Наш родич працював в коморі і знав, що нас семеро і бувало приносив зерно. А в нас були жорна

якими ми мололи муку, не таку гарну як зараз, але муку з якої був хліб. Землю в нашому селі так і ніхто і не отримав.

Щоб заробити хоча б щось дванадцятилітні хлопчики та дівчата йшли за 10 км від їхнього села до Шполи щоб взяти бурякове насіння на посів. Насіння давали в мішки та на плечі тому, що не було у колгоспу ні машин, ні коней. Коли Зіна принесла цей мішок, він був настільки тяжким, що навіть мама Зіни не могла підняти його. Відробляла трудодні, сапала буряки та інші культури. Землю не роздавали, які були городи коло хати от там і садили.

Як тільки німці прийшли, то вони церкву зайняли. А коли прийшли червоноармійці, православну церкву зруйнували. Потім, коли вже почали люди працювати на своїх городах, продавати свої продукти та мати якийсь прибуток, копійки почали збирати на церкву. І потихеньку її відбудували. Знайшовся і піп, але не зразу почали хрестити дітей а згодом.

Пісні співали, звичайно, український народ буде співати і вгорі і в радості. Найпопулярнішою піснею була “Расцветали яблони и груши”. Вечорниці були вже після того як німців прогнали, але Зінаїда все одно на них не ходила.

В школу я ходила коли було тепло і доходила всього три класи, тому що на нас всіх була тільки одна тепле взуття. Навіть в туалет зимою ходили по черзі. Ходила моя менша сестра до школи, мені не було часу, я повинна була підтримувати свою родину.

В селі була досвідчена повивальна бабка яка приймала у всіх пологи в домашніх умовах. Медичної допомоги в цій місцевості не було. Щодо анекдотів вона не пам’ятає тай займатися такими дурницями в неї не було часу.

Сіяли льон, коноплю, пряли пряжу, ткали тканину та робили собі якийсь одяг. Я пам’ятаю свої спідниці з мішкочовини та як з сестрою мінялися курточками та ходили в них по черзі. Хтось в селі займався ковальством та іншими ремеслами. В нашому селі вагітних жінок від німців не було і тому ми з цією проблемою не зустрічалися.

В перемогу Радянської армії вірили та чекали цього моменту з того часу коли вони ховалися в підвалі, чекали що прийде армія і звільнить їх від цього жаху. Сховатися від поліцаїв-односельців було неможливо, добровільно з їхнього села ніхто не їхав. Хто повертався з Німеччини всі були дуже раді їх бачити і вони знали, що не з своєї волі вони там опинилися. Солдатів які звільняли той край від загарбників вітали та поважали. Адміністрація ніяким чином не допомагала у відбудові пошкоджених хат. Радянська влада тих поліцаїв спершу садили по тюрмам, але потім повідпускали. А мого батька який працював на військовому заводі, не відпускали додому боячись, що це ще не все. Але мій батько повернувся додому цілий та неушкоджений.

Крім православної церкви відновилася й протестантська.

Спогади КУЗИК (БАЛАБУШКИ) Тетяни Хомівни, 1924 року народження

с. Головківка Чигиринського району

У 1939 р. я з відзнакою закінчила Головківську семирічку і вступила до Уманського фармацевтичного технікуму. Війна перешкодила захистити диплом. Була у Смілянській аптеці №1 на практиці. Господиня, тьотя Дома, в якій я проживала, торгувала на базарі укропом, петрушкою. Я ще спала, проснулась від сильного крику, це кричала тітка Дома: “Розпочалася війна!” Почувши цю страшну звістку, я вирушила до свого рідного села.

Коли повернулась зі Сміли, то ми, молодь пішли працювати Креселецьке лісництво, щоб нас вважали трудовим народом. Німецькі окупанти зайшли до села наприкінці літа. Односельці з недовірою ставились до них.

Пригадую, поруч жив сусіда, добрий та чуйний чоловік, учитель трудового навчання. Поліцаї постукали у 2 години ночі, визвали із собою. Люди навіть боялись подивитися у вікно, страшний був час. Провели його бідного через кілька дворів і розстріляли. Ім'я цього прекрасного вчителя – Жмур Іван Ничипорович. Жінку і дитину не трогали. А чого запам'яталися? Така красива пара була. Розповідають односельці, що одному поліцаю подобалась дружина вчителя, вона, дійсно, була красуня – чорнява, така гарна постава, волосся чорне, густе. От у поліцай була злоба на чоловіка, його був час. От так люди гинули від своїх. Жахливі були часи. Одно-класника мого, комсомольця, Брижаного Миколу, повісили серед села, за те, що пізно ходив, і за те, що комсомолец.

Яка ця пам'ять... все тримає. Перед очима постають односельці, картини страху, переляку людей. Хотілось всім жити, вже не говорячи, що молодим хотілося радіти життю. А на нашу юність, найкращу пору, випала війна, чорне крило страшного вихору, море сліз та плачу. Односельці ставились до німців із підозрою, з недовірою, боячись їх, та розуміючи – що вони – вороги-загарбники. Частина німців розмістилась по хатах, вони грабували населення, забирали худобу. У центрі села була зроблена здоровенна вішальниця, і люди боялися, хто не йшов у Німеччину, того на вішальницю.

Моя мама теж дуже боялась за мене, хотіла відправити в Грушківку до родичів, щоб не забрали у Німеччину. Батько до війни був на керівних посадах, і був у них у заложниках. Люди ділились із партизанами. Жителі села носили своїм рідним їжу, які перебували у партизанах. Закутають посудину, ніби дитину і несуть. А тіло все дерев'яніє, піт холодний на спині виступає, мурахи по спині повзають, страх такий обіймає. Що хотілося сказати про партизан. Прибігали, наприклад, люди із сусіднього села, які були в партизанах із Медведівки, бо у своїх, ніби незручно забирати їжу, а з Голоківки – на Медведівку.

У 1943 р. забрали мене до Німеччини. Це важко передати стан моєї бідної матері, яка прощалася із своєю єдиною донькою. Під час війни німці не забороняли молитись. Розповідали, що нібито приснилось одній жінці Божа Матір і прикрила собою село. Ось тому, жодна бомба не впала на Головківку.

Односельці переказували, що лінія фронту проходила за селом у січні. Німці стріляли по партизанах. Земля двигтіла аж гула від тих куль. Фашисти стріляли по тих, хто втівав у Холодний Яр. За допомогу селян партизанам, німці замінували село і хотіли підірвати моє рідне село. Але швидкий наступ Червоної Армії зірвав плани окупантів.

Німці давали роботу кожному: чи то підліток, чи то стара людина. Найбільше діставалось таким, як я – моїм ровесникам. Саме таких як я залучали на непосильні роботи з дорослими. Норми були великі. Нагайкою, шомполом полюбляли бити поліцаї, яких у селі прозвали Бах і Луп. Пам'ятаю і про військовополонених. Підгодовували. Наприклад Олександр Кудрявцев – агроном. Ми, молоді були у той час, самі складали радіо, слухали про події, які відбувалися на фронті. Потім писали листівки і роздавали – ось так і дізнавались про події на фронті.

У моєї мами забрали тільну телицю німці і зарізали. Скільки було плачу і крику. Ніхто фашистам не здавав добровільно, забирали в усіх, їхнє було право, вони були господарі. У той період ніякі гроші не ходили, обмінювалися, а гроші були, називали їх марками, але нічого вони не коштували, ніхто їх не хотів брати.

Колгоспи під час війни існували, ніхто не розтягував, держав колгосп Роман Федорович – старий мудрий чоловік, років під 70, така розумна людина. Корів старались заховати у ліс. Була німецька управа, там реєстрували. Горбатенко правив шлюб, але ніхто не вінчав. Справляли христини, похорон, весілля, Різдво, храмові дні, у нас – це Свято Івана Богослова. Німці дуже любили випити.

Молоді хотілося сміятися, на вечорниці не збиралися, а гуляння були, співали, а коли постріли зачуємо, то ховалися. Молодість брала своє. Ніякої школи підчас окупації не було, спочатку була, а потім – закрили. Звичайно, що діти народжувались, приймали пологи баба Людмила, повитуха. Не було ніяких ліків, лікували бензином, перекип'ячували, ото були всі ліки. Займалися самолікуванням.

Одяг, навіть згадувати страшно, ходили у полотняних костюмах, намочували у цибулинні. Ходили босі, шив один швець із волячої кожі, чоботи. Такі були дубленні, але це вже була розкіш. Обмотували ноги ганчір'ям, отак і ходили. Двоє жінок родили від німців, але вони не признавалися, але люди в селі говорили.

Завжди вірили в Перемогу, дивились на Дніпро, вилазили на шовковицю, що росла на горбі і звідти дивились. Звичайно, важко згадувати, ворушити пам'ять. Іноді і дивуєшся, чи це дійсно, було зі мною. Не дай, Боже, кому-небудь таке пережити.

Спогади ІЛЬІНА Олександра Івановича, 1925 року народження

с. Малі Канівці Чорнобаївського району

Коли розпочалась війна було 16 років. Чоловіки від мобілізації не ховались, а навпаки, виявляли ентузіазм до участі у війні. 19 вересня 1941 року о 16 годині навалою в с. Канівці вдерлися німецькі мотоциклісти, а за ними і машини з фашистами. З цього дня і почалися муки народу. По всіх закутках нищпорили німецькі солдати, відбираючи у мирного населення продукти харчування і інші речі.

В село поверталися кулацькі синки, які були вислані радянською владою у 1930-х роках. Дуже швидко ці зрадники ставали на службу до фашистів, одягнувши мерзенну форму поліцаїв. Нагайками заставляли населення працювати на фашистів в громадському дворі. Дісталась нагайкою і мені від поліцая Заїки Миколи.

В жителів села масово забирали худобу. І в першу чергу в активістів села, комуністів, списки яких складав староста Брагінець (був призначений фашистами). Кожного дня в селі чулись крики, зойки, плачі. Це фашисти наводили «порядок». Староста допомагав німцям, видавав своїх односельчан. 26 липня 1943 року в м. Золотоноша було розстріляно 7 осіб – комуністів, активістів (Савченко І., Драй П, Яременко В., Пацьора, Гріценко).

Протягом окупації йшла масова відправка молоді в Німеччину. Кожної неділі чули тужіння матерів за дітьми, яких везуть в рабство до Німеччини. Молодь старалась втекти, сховатись. Тяжко жилось чесним радянським людям в період окупації, але вони не втрачали надії на повернення Червоної Армії і старалися прискорити радісний день своєю боротьбою з окупантами. В селі поширювались листівки із зведення радянського Інформбюро. Ці листівки поширювали комсомольці, серед них активними були: Копець П., Кулик С., Вертипорох М., Безпалий Г., Ткач П., Пашіс Г. та інші.

Велику підривну роботу в тилу фашистів проводили військовополонені: Скворцов К.Г., Дрожжін В.Д., Соловійов І.І., Кравченко М.Г., Гаврилюк М.М., Власов І.М. та інші. Вони розклеювали листівки, приймали участь у збиранні зброї, підтримували зв'язок з партизанами, доставляли їм продукти харчування. Партизанський загін діяв у лісі с. Великої Бурімки. Односельці розділили наміри партизанів і допомагали чим могли.

В період війни були в селі військовополонені, котрих жінки приймали в прийми. Відомі випадки народження дітей

**НЕ ПІДЛЯГАЄ ЗАБУТТЮ:
нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944)**

від таких приймаків. В селі діяла лікарня. По селу ходили політичні анекдоти, частівки, але не пам'ятаю.

Одяг носили, який у кого був. Відродилися традиційні домашні заняття прядіння та ткацтво. З витканого полотна шили сорочки і інший одяг. Німці грабували місцеве населення, забирали корови, телята, свині.

Селяни від окупантів не отримували зарплату чи нагороди. Страждання народу були безмежні, чаша людського горя переповнювалась через край. І всі погляди народу були звернуті на схід, де вирішувалась доля Батьківщини.

Та ось німці стали відступати. Відступаючи вони нищили все на своєму шляху. Палили хати, сараї, вбивали худобу, людей. 27 малоканівецьких жителів було живими спалені в степу. Там було просо у покосах, вони їх просом укрили, бензином облили і підпалили (зараз в селі є пам'ятник цим спаленим чоловікам).

Випадків вагітності жінок від окупантів не було.

Населення вірило в перемогу Радянської Армії і ставлення до німців лише погіршувалось. Частина молоді намагалась переховуватись від виїзду до Німеччини. Ставлення населення до оstarбайтерів нормальне.

Радянських воїнів населення зустрічало радісно, обнімало воїнів-визволителів, дякували за знов повернену свободу.

**Спогади МУЗИЧЕНКО Віри Фролівни,
1930 року народження**

с. Чижівка Звенигородського району

Я народилася 7 листопада 1930 року в с. Чижівка, тепер Звенигородського району, Черкаської області. Мала сестру та двох братів, яких нині немає серед живих... Коли почалася Велика Вітчизняна війна, я разом із сім'єю проживала в Буженці. Батько працював директором харчового пункту. Сім'я наша була партійною, тому під час війни нас аку-вірували. Ми не доїхали до Полтави 50 км, переховувались у селищі, де проживала невелика кількість людей, налякана війною.

Наші солдати певний час переховувались в лісі, робили пастки для німців. Я, разом зі своєю мамою, потайки носила їжу нашим визволителям – печену картоплю з печі. Носили все, що залишалося після навали німців, так як вони забирали майже всі запаси їжі, які були в людей.

Особливо страшно було тоді, коли німці відступали. Вони палили хатини, сараї для худоби, випалювали цілі хутори. Ми в цей час переховувались в лісі, рили окопи... Ліс, на певний період часу, став домівкою для багатьох сімей. Жахливий був час. Ще досі, згадуючи всі ті моменти, в мене завмирає серце та навертаються сльози на очі...

Нарешті, коли вже прийшли наші солдати-визволителі, ми могли повернутися до більш-менш спокійного життя. Після війни мене забрав батько. Жили ми в поліцейській хаті, в якій окрім нас жило ще 7 сімей, які втратили свої домівки під час війни. Я тепер змогла відвідувати школу.

Загалом війна принесла багато людських та матеріальних втрат, а я по цей день дякую Богу, що вижила в ті лихі часи!

Спогади МУРЕЙКО Сенкліти Якимівни, 1929 року народження

с. Юрківка Звенигородського району

Я народилася 16 січня 1929 року в селі Юрківка Звенигородського району Черкаської області. Моя сім'я складалась з батька, матері і п'яти дітей. У 1933 році нашу сім'ю спіткало лихо – почався голод. Пам'ятаю як в нас забирали пшеницю, сало та інші продукти харчування. Не було чого їсти взагалі.

Афанасій, найстарший з моїх братів, ходив до школи. Одного дня, повернувшись додому, він сказав що немає сил... ліг і вмер... Василько та моя сестра Іринка теж померли голодною смертю. Найменшим був Іванко. Йому ще й року не було, як почалися ці страшні часи. Він собі всі пальчики пообсмоктував і теж помер. Одна я вижила. Пам'ятаю як їла листя з вишні та бур'ян.

Батько мій, з туги за дітьми, невдовзі й сам помер. На вулицях страшно було ходити. Одні люди падали й помирили, а інші підходили і починали їх їсти.

Коли почалася війна, ми з мамою працювали в колгоспі. Німці, захопивши наше село, розмістили свій штаб у нашій хаті. Так як хата була велика її розділили на дві частини – в одній жили німці, в іншій ми з мамою. Було дуже страшно проживати з ними в одній оселі, тому ми ховалися у льоху. Щоб якось вижити мама ходила до німців і просила щось поїсти. Старший німець давав нам хлібину і вощину з меду. Коли наші солдати почали виганяти німців із села, один з них, виходячи з хати, вистрілив в хату, і вона загорілася. Так я залишилася без дому...

**Спогади ПРИЛІПКО Олени Артемівни,
1932 року народження**

с. Новоселиця Катеринопільського району

Я народилася 25 грудня 1932 року в с. Новоселиця. Я була в сім'ї не одна, мала ще 2 братів та сестру, з яких на сьогодні один брат та сестра живі. Брат проживає в Запоріжжі, а сестра – в с. Козацьке.

Коли почалася Велика Вітчизняна війна мені було майже 9 років. Німці напали на наше село, ображали людей, знущалися над ними, мучали скотину. Мій батько потрапив до німців у полон, але через деякий час йому вдалося втекти. Ми переховувались. Згодом тата взяли працювати до колгоспу, він возив кіньми буряки.

Одного дня, після обіду, тата поза межами села напоїли. Він привів німців до нас у село, привів їх до нас додому, бо вони просили в нього горілку за гроші. Мама, дуже злякалася ворогів, тому збрехала, що горілки в нас немає. Батько вдарив маму бутилкою по голові, а німці погрожували вбити батька, якщо вони не віддадуть їм горілку, або не повернуть гроші. Мама затулювала тата собою. Олену, мою сестру, послали по гроші, які були складені всі у вузлику і заховані. А Оленка, ще ж мала була, та й віддала весь той вузлик німцям. Тож ми залишились без копійки. Батько бив маму, а німці тільки сміялися з цього. Вони не знали жалю. Пам'ятаю як я тікала через городи до самого вечора, тікала до тітки – маминої сестри. Згодом прийшла і мама.

Німці почали нападати на село, а партизани мужньо захищали нас. Ми ховалися в сінях, а вороги били в двері, вікна, але не стріляли. Зі сміхом, вони почали палити село. Ми перебігли до тітки в погріб, до нас почали збігатись і сусіди. Люди ховалися хто де...

Добре я запам'ятала як вбивали євреїв. Їх ставили перед великою ямою і розстрілювали, робили братську могилу.

**НЕ ПІДЛЯГАЄ ЗАБУТТЮ:
нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944)**

Потрапив у немилість до німців і чоловік моєї вчительки Тетяни Антонівни. Вони вибивали на його тілі паски, як у начальників, вирізали різноманітні символи, а потім вбили його.

Під час війни ми дуже бідували, в нас не було ні солі, ні сірників, що вже говорити про інші продукти харчування. Тому ми виживали як могли, наприклад із селітри варили сіль. Німці вимагали від людей яєць і молока. Вони ходили попід хатами, били у вікна та кричали “мліка, яйка!”. Забирали в людей корів, бідних тварин гнали на Первомайське.

У 1945 році я пішла працювати на буряки. Коли ми були на полі, нам повідомили, що війна закінчилася, що наші отримали перемогу. Ми раділи, раділи і плакали... Згодом з фронту повернувся і батько, розповідав нам страшні історії, що там відбувались.

Не встигли ми порадіти від перемоги, як прийшло нове лихо – голод 1946 – 1947 років.

**Спогади МОРОЗ Зінаїди Яківни,
1929 року народження**

с. Дирдин Городищенського району

Це фотознімок з мене і моїх подруг, зроблений в серпні місяці 1943 року. Одного понеділка ми одяглися в українське дівоче вбрання і пішли фотографуватись в м. Городище, яке за 8 км від нашого села Хлистунівки. Ми були необізнані з тим, що творили німецькі вояки в Городищі, а там якраз відбувалася примусова відправка невільників до рейху. По дорозі співали, жартували, адже молодь завжди життєрадісна.

Неподалік залізничного вокзалу нас перестрів озброєний поліцай із земляків і сказав нам, щоб ми прямували до поїзда,

у якому відправляли молодь до Німеччини. Він вигукував, що доставлять нас прямо в Берлін – ось таких молодих українських красунь.

Хлистунівські дівчата. Сидять (зліва направо): Марія Скринька, Надія Бондар, Меланія Лавренко, Зінаїда Мороз, Ганна Скринька, Марія Дирда; унизу – Раїса Бердник та Любов Лавренко. м. Городище. Фото 1943 р.

Але, на наше щастя, до поліцая підійшов старенький дідок і сказав йому: “Не бери гріха на душу, відпусти їх!..” Ми кинулися тікати.

Обминувши залізничний вокзал манівцями, усе-таки сфотографувалися в приватному ательє і благополучно повернулися в рідне село.

Відгриміла велика війна, чимало труднощів і горя довелося зазнати нам усім, але ми назавжди zostалися на цій фотокартці юними і гарними...

Записав М.М. Щербина

АНКЕТУВАННЯ

**ТЕСЛЯ Катерина Павлівна,
1928 року народження**

с. Лукашівка Золотоніського району

Як і коли Ви дізналися, що почалася війна? Скільки вам тоді було років?

Мені було 14 років, коли почалась війна. Як у тій пісні “22 юня, ровно в 4 часа, Київ бомбили і нам об’явили, що почалася війна”.

Чи ховалися чоловіки від мобілізації?

Було всього і ховалися, і переодягалися.

Чи проходили у вашій місцевості бої? Що люди робили під час бойових дій?

У нас у селі бойових дій як таких не було, але близько були бої і наші люди ховались і в окопах, а хто і в погребках.

Чи робили спробу евакуюватися? Куди і з ким? Які речі забирали з собою? Чи вдавалося забрати з собою худобу, продукти харчування?

В нас не евакуюювались, залишалися в селі, так як у нас не було лісів, не було бойових дій.

Коли вперше побачили німців? Як вони себе поводити? Які були перші враження, почуття? Чи пережили люди потрясіння?

Перші німці вступили в село під осінь. Були різні, одні полюдьському ставилися, а були такі, що і нагайкою били. Люди їх дуже боялися.

Як поставилося до німців місцеве населення? Чи були випадки урочистої зустрічі німців населенням (квітами, хлібом сіллю, іконами)?

Місцеве населення ставилося насторожено, а деякі й вороже. Урочистих зустрічей не було.

Чи були репресії з боку німців, проти кого спрямовані: місцевої колгоспної влади; комуністів, комсомольців; учителів; євреїв.

Репресії були. Так у нас, наприклад, названа вулиця на честь голови сільради Калашника, якого розстріляли німці, бо він був комсомолец. Іще забрали у райцентр Золотоноша Ростанця Василя і там розстріляли, а в сусідньому селі розстріляли отця Михаїла.

Чи видавали їх односельці, хто їх "забирав" (чи розстрілювали на місці, чи забирали)?

Було всього. Були такі, що видавали, а були такі, що і переховували.

Як призначалася (обиралася) нова адміністрація на селі (старости, поліцаї)? Як вони поводили себе стосовно односельців у різних ситуаціях: – під час проведення каральних операцій, – під час набору робітників на примусові роботи до Німеччини, – в організації повсякденного життя села (населеного пункту).

Нову адміністрацію на селі призначали німці, але в поліцаї йшли добровільно. Серед них були подонки, а були і нормальні люди. Наприклад, коли забирали мого старшого брата Михайла в Германію, він дуже напився, і батьки заставили сестру Марію поїхати з ним на станцію. Вивозив їх поліцаї Різник, так він упирався у воза, щоб тільки скинули Марію з воза.

Яким було ставлення до них населення?

Боялися, бо вони були хужі за німців, знали все про всіх.

Чи були в околицях села радянські партизани; "українські партизани"-повстанці, упівці, бульбівці, мельниківці, бандерівці? В який період утворюються ці загони (на початку окупації, у 1942 р. або перед визволенням місцевості)? Чи були вони багато чисельні? Чи було вам зрозуміло, за що вони воюють? Чим вони між собою відрізнялися? Чи воювали між собою? Як до цього ставились люди?

В нашій місцевості ніяких організацій не було. Ми жили на відкритій місцевості, не було де ховатися.

Які війська стояли в селі (або біля села): німці, мадьяри, хто ще? Яким були відносини з місцевим населенням?

Так, до нашого села приходили війська німців. Вони нас не помічали.

Чи приходили до вашого села в період війни дезертири, військовополонені? Про що вони розповідали? Чи були серед них ті, які говорили про безнадійність подальшого опору? Про те, що війну Радянський Союз програв? Чи відомі вам випадки, коли жінки брали їх "у прийми"?

До нашого села приходили військовополонені, і багато тут залишилися, даже є і діти, але коли прийшли радянські війська, вони знову пішли на війну і в село не повернулись.

Чи використовувалась праця військовополонених в вашому господарстві? Як?

А як же, де жили там і робили.

Звідки отримували інформацію про події на фронті? Чи слухали радіо, читали газети?

Передавали з вуст в уста.

Чи продовжували селяни займатися землеробством, городництвом? Які культури вирощували? Чи тримали худобу, чи сіяли збіжжя, садили городи?

Да, робили всі і все, і сажали городи і держали худобу, в кого вона була. На землях колгоспу німці сіяли все і сажали все, землі не гуляли.

Чи залишилися в населення худоба, птиця? Чи конфісковували їх окупанти? Чи було введено примусове здавання молока? Чи відомі випадки преміювання окремих селян за виконання цього обов'язку?

Худоба залишилась, але були податки, що віддавали майже все, навіть шкіру з поросят.

Чи працювали базари? Де? Що на них продавали? Хто встановлював ціни на продукти? Де брали сіль, сірники, мило, цукор?

Базари існували в Золотоноші і в Богодухівці. Ціни встановлювали люди (селяни). Сіль доставали будь-де: міняли, купували. Сахару не бачили, а сірник: було дивись де якого димаря димить, біжиш туди, щоб взяти жару, було кресало, камінь об камінь висікали іскру.

Чим харчувалися?

Їли і розогу, і молодий очерет, і будяки, і калачика, і мерзлу

картоплю, робили крохмаль і пекли оладки.

Які гроші ходили, за що купували?

Я не бачила і не знаю, але якісь були. Батьки робили за «проволку», рік відроблять і на счетах залишиться одна проволка, все, все вважають.

Яка була влада: поліцаї, німці, мадьяри?

Були поліції і староста. Комендатура була в Золотоноші, туди їздили для звітності.

Хто і чому йшов служити до німців? Як до них ставилося населення? Як вони себе поводити?

Ішли до влади добровільно.

Що сталося з колгоспом? Чи була спроба поділити землю? Чи всім охочим давали землю, скільки?

Був колгосп, добровольців забирати землю не було.

Що сталося з церквою? Хто і коли її відкрив, хто правив? Чи почали люди хрестити дітей, брати шлюб у церкві? Де взагалі реєстрували шлюб?

Церкви позакривали, засипали зерном, робили комори. А шлюб брали, був наїздний батюшка. В такий день, робив діжки і столярні вироби, а коли хтось попросить, то виконував обряди.

Чи співали пісень? Які? Чи збиралася молодь на вечорниці? Чи приймали участь в гуляннях німці?

Ніяких гульбищ не було.

Чи справляли в селі: родини/хрестини, весілля, похорон, календарні свята? Як?

Ніяких празників не святкували, хрестин і похорон не було.

Чи ходили діти до школи? За якими підручниками вчилися, хто викладав, які предмети вивчалися? Скількох класні школи існували? До якого часу існували школи під час окупації?

При німцях школи не було.

Хто приймав пологи? Чи продовжували існувати ФАПи? Яка була медична допомога місцевому населенню? Скільки вона коштувала?

Я нічого не пам'ятаю, щоб щось таке було. Але я пам'ятаю, що лікарня у селі була, тільки хто там працював не знаю.

Чи ходили політичні анекдоти, частушки під час війни (про Гітлера, про Сталіна)? Чи пам'ятаєте якісь із них?

Воно й було, але недуже, передавали одне одному тихо і не в селі, бо недовіряли людям.

Яким був повсякденний одяг? Які прикраси носили? Чи відродилися традиційні домашні заняття, які саме: прядіння, ткацтво (чи сіяли льон, коноплі?), ковальство, теслярство, бондарство тощо?

У війну вирощували коноплі і ткали з низ верхній та нижній одяг. Ходили в сорочках, спідницях, кофтах. За верхній одяг були піджаки. Кожух був один у діда.

Чи отримували зарплатню або винагороду за працю? Скільки?

Робили за «палички».

Чи були тілесні покарання? За що? Чи карали дітей?

Покарання були, наказували кнутом, пльоткою.

Чи були випадки вагітності жінок (дівчат) від німецьких солдатів? Яким було ставлення населення до "байстрюків", якою була їхня доля?

В нас таких випадків не було.

Чи завжди вірили в перемогу Радянської армії?

Мали надію завжди.

Коли змінюється ставлення населення до німців? Чому? Як це проявлялось?

Так як німці ставилися до населення, так і населення відповідало.

Як і хто агітували до виїзду до Німеччини? Як це сприймалося населенням? Чи використовувалася німцями наочна агітація (плакати?) Які були очікування від цього кроку? Чи було це невідвратною реальністю, якій слід було підкоритися?

Це була реальність, якій слід було коритися. Надавали наказ, що повинен іти такий рік і забирали всіх за списком. Для німців було однаково хворий, не хворий, якщо вони беруть, наприклад, 27-го року, то всіх і забирали, але малих не брали.

Чи були випадки, коли люди ховалися (або тікали) від загрози поїхати на примусові роботи до Німеччини? Де ховатися? Як довго? Хто їм допомагав? Що їм за це було?

Так, ховалися і на горищах, і в погребях.

Чи отримували родини остарбайтерів допомогу з боку німецької влади? Яку?

Ніхто нічого не допомагав.

Яким було ставлення односельців до тих, хто повертався з Німеччини?

До односельців ставилися байдуже, трішки не довіряли.

Як населення зустрічало радянських воїнів, які звільняли вашу місцевість від окупантів?

Радянські війська зустрічали з радістю.

Яку допомогу надала місцева адміністрація для відбудови хати, налагодження життя?

Допомогу не надавали.

Як ставилися представники радянської влади до населення після звільнення від німців? Чи надавалася допомога, яка і ким?

До населення влада ставилась байдуже.

Чи мобілізували всіх чоловіків? З якого віку? Як відбувалась мобілізація? Чи були випадки дезертирства або ухилення від мобілізації?

Після визволення була мобілізація тотальна, ніхто не ухилявся і не ховався.

Яким було ставлення радянської влади до тих, хто повертався з Німеччини? Чи використовувала місцева влада свідків, щоби з'ясувати питання добровільності виїзд до Німеччини? Чи мали вони пільги та інші переваги? Чи мали вони можливість влаштуватись на роботу?

Влада ставилася байдуже, на роботу брали.

Чи були випадки звинувачень з боку представників радянської влади, населення в співпраці з окупантами? В якій формі?

Розповідали, що були, але в нас в селі такого не було.

**КОВАЛЬОВА Катерина Іванівна,
1924 року народження**

м. Золотоноша

Як і коли Ви дізналися, що почалася війна? Скільки вам тоді було років?

Про початок війни дізналась від мами, яка поверталась з базару (була неділя 22 червня 1941р.) в центрі міста тоді висів радіоприймач і В. Молотов (міністр іноземних справ СРСР) по радіо повідомив, що Німеччина порушила мирний договір, що почалась війна. Мені тоді було неповних 17 років.

Чи ховалися чоловіки від мобілізації?

Чоловіки від мобілізації не ховались, мій брат 1922 р. народження був призваний до армії і провоював усі 4 роки.

Чи проходили у вашій місцевості бої? Що люди робили під час бойових дій?

В 1941 р. в нашій місцевості бої не проходили, бо як відомо, відступаюча 5-та армія була взята в кільце (полон).

Чи робили спробу евакуюватися? Куди і з ким? Які речі забирали з собою? Чи вдавалося забрати з собою худобу, продукти харчування?

Спробу евакуюватись не робили, евакуювався лиш наш батько з колгоспною фермою, ми з мамою і сестрою залишились, всім евакуюватись не було можливості.

Коли вперше побачили німців? Як вони себе поводити? Які були перші враження, почуття? Чи пережили люди потрясіння?

Німців вперше побачили вранці 19-го вересня 1941 р., коли ми вийшли зі схованки (печери яку викопали самі люди в горі), а німці уже вели першу колону полонених червоноармійців, на нас вони не звертали уваги, правда, ми і наближатися до них близько боялися, було страшно дивитись на чужинців і боляче за наших червоноармійців.

Як поставилося до німців місцеве населення? Чи були

випадки урочистої зустрічі німців населенням (квітами, хлібом сіллю, іконами)?

В нашій місцевості, вірніше на нашій вулиці, урочистої зустрічі німців не було, як було в інших районах міста не знаю.

Чи були репресії з боку німців, проти кого спрямовані: місцевої колгоспної влади; комуністів, комсомольців; учителів; євреїв.

Були репресії з боку німців і до місцевої колгоспної влади, комуністів, комсомольців, учителів, а найперше на початку листопада 1941 р. в яру біля нас розстріляли 3 тис. євреїв, потім за 2 роки окупації було розстріляно 12 тис.

Чи видавали їх односельці, хто їх "забирав" (чи розстрілювали на місці, чи забирали)?

Певно, видавали односельці, звідки німцям знати колгоспний актив, комуністів, комсомольців і інших. Забирали їх поліцаї, і німці на місці не розстрілювали, хіба, що при спробі втекти.

Як призначалася (обиралася) нова адміністрація на селі (старости, поліцаї)? Як вони поводити себе стосовно односельців у різних ситуаціях: – під час проведення каральних операцій, – під час набору робітників на примусові роботи до Німеччини, – в організації повсякденного життя села (населеного пункту).

Як обиралась місцева адміністрація мені про це невідомо, нашого старосту приміром населення не обирало, ніяких зборів не було, напевно його призначили. Як поводити себе під час загальних операцій не знаю, присутньою там не була. Під час набору на примусові роботи до Німеччини поведився так, кого хотів того і назначав, в повсякденному житті населенню нічим не допомагав.

Яким було ставлення до них населення?

Терпіло, бо іншого виходу не було.

Чи були в околицях села радянські партизани; "українські партизани"-повстанці, утівиці, бульбівці, мельниківці, бандерівці? В який період утворюються ці загони (на початку окупації, у 1942 р. або перед визволенням місцевості)? Чи були

**НЕ ПІДЛЯГАЄ ЗАБУТТЮ:
нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944)**

вони багаточисельні? Чи було вам зрозуміло, за що вони воюють? Чим вони між собою відрізнялися? Чи воювали між собою? Як до цього ставились люди?

До початку 1943 р., про якихось партизан не чула, десь в лютому-березні 1943 р. що в яру за нами, були збори партизан з місцевих комуністів і іншого населення, але знайшовся зрадник, який видав майже всіх учасників зборів, хто зумів сховатись, то розстрілювали інших членів сім'ї. Чисельність цього загону не знаю.

Чи заходили вони в село за продуктами харчування, одягом? Чим і як допомагало їм місцеве населення? Чи забирали вони з собою людей (молодь)? Чи були репресії з боку німців за їх підтримку?

Як я уже казала, про існування якихось загонів мені не відомо, а той наш місцевий тільки почав організовуватися, але був в самому початку виданий і розгромлений. І знову організовувались й приймали участь в боях за Золотоношу.

Які війська стояли в селі (або біля села): німці, мадяри, хто ще? Яким були відносини з місцевим населенням?

В місті стояли німці, наш район міста віддалений від центра, тому до нас німці мало заходили.

Чи приходили до вашого села в період війни дезертири, військовополонені? Про що вони розповідали? Чи були серед них ті, які говорили про безнадійність подальшого опору? Про те, що війну Радянський Союз програв? Чи відомі вам випадки, коли жінки брали їх "у прийми"?

Якщо не рахувати тих військовополонених, що потрапили в полон в нашій місцевості і поблизу в 1941р., то більш не приходили, були випадки коли жінки брали в прийми з тих, що попали в полон з самого початку (у вересні 1941 р.), але всіх їх потім позабирали, де їх поділи мені не відомо.

Чи використовувалась праця військовополонених в вашому господарстві? Як?

В нашому господарстві праця військовополонених не використовувалася.

Звідки отримували інформацію про події на фронті? Чи слухали радіо, читали газети?

Про події не фронті знали з місцевого радіо, газет, німці дещо повідомляли, приміром, якщо якусь місцевість приходилось віддавати наступаючим радянським військом, то писали “для вирівнення лінії фронту”. Саму правдиву інформацію отримували від своєї подруги Наташі Солдат (Радченко), батько якої був ученим фізики, мав свій приймач і майстрував довіреним людям приймачі, був зрадником виданий і розстріляний в березні місяці 1943 р.

Чи продовжували селяни займатися землеробством, городництвом? Які культури вирощували? Чи тримали худобу, чи сіяли збіжжя, садили городи?

І в період окупації населення як і в радянські часи займалось землеробством. Культури вирощували як і до окупації. У нас був город 0,5 га, сіяли частину житом, кукурудзою, садили картоплю, огородину: цибулю, часник, огірки, помідори та ін., тримали корову і птицю, як інші люди.

Чи залишалися в населення худоба, птиця? Чи конфіскували їх окупанти? Чи було введено примусове здавання молока? Чи відомі випадки преміювання окремих селян за виконання цього обов'язку?

Як я уже казала, була у нас корова, ще була і теличка, теличку змусили віддати окупантам. Не пам'ятаю чи змушували здавати молоко, випадків преміювання окремих громадян за виконання цього обов'язку не було.

Чи працювали базари? Де? Що на них продавали? Хто встановлював ціни на продукти? Де брали сіль, сірники, мило, цукор?

Базари працювали, з якого часу не пам'ятаю, базар був розташований де знаходиться і зараз. Продавали різне: продукти харчування, якийсь одяг, можливо останній щоб прожити. Хто встановлював ціни на продукти не знаю. За сіллю в перший час окупації мама з іншими жінками десь ходили, здається в Черкаси, там залишились соляні склади, а

**НЕ ПІДЛЯГАЄ ЗАБУТТЮ:
нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944)**

потім сірники, мило та інше купували на ринку у “дільків”, вони з’являються при різних владах. Цукор замінював цукровий буряк, який першого року війни залишився не убраним і його копали мерзлим і варили соки, малки.

Чим харчувались?

Харчувались тим, що у кого було в огороді, міське населення щоб прожити продавало речі, одяг, посуд та інше, аби прожити, а потім влаштувалися на роботу.

Які гроші ходили, за що купували?

Гроші були окупаційні німецькі марки, за них і купували.

Яка була влада: поліцаї, німці, мадяри?

В місті була і німецька влада на чолі з гебіткомісаром, а також буромістр і місцева влада.

Хто і чому йшов служити до німців? Як до них ставилося населення? Як вони себе поводити?

З різних причин йшли служити до німців, якщо я вірно розумію, приміром йшли служити в поліцію, то одні йшли, бо їх батьків розкуркулили, одні йшли невдоволені радянською владою, інші по завданню підпільної організації, яка в певній кількості, але існувала. Мені наприклад відомо, що сестра моєї подруги, Галина Радченко, переховувала керівника усєї організації, переодівши в жіноче вбрання, переводила з однієї конспіративної квартири в іншу. Перекладачками йшли молоді жінки й дівчата. Сестри Вовчинські Сусюсна і Зоя, в нас на вулиці сестри Ївженко. Ставились до них з неповагою, поводитись вони зухвало.

Що сталося з колгоспом? Чи була спроба поділити землю? Чи всім охочим давали землю, скільки?

В період окупації колгоспи були перетворені, вірніше, переорганізовані в “Громадські двори” в нашому місті по околицях було 3 колгоспи ім. Калініна, ім. Баха, ім. Будьонного, але в кожному з них спроб поділити землю не було.

Що сталося з церквою? Хто і коли її відкрив, хто правив? Чи почали люди хрестити дітей, брати шлюб у церкві? Де взагалі реєстрували шлюб?

З приходом німців церква була відкрита, на щастя її не зруйнували в радянські часи. Хто і коли відкрив, не знаю, певно місцева влада, правив отець Микола, житель м. Золотоноші (нашого). З відкриттям церкви, в церкві і дітей хрестили, і шлюб брали, як вінчались в церкві бачила, а чи реєструвала шлюб ще де не знаю.

Чи справляли в селі: родини/хрестини, весілля, похорон, календарні свята? Як?

І хрестини – родини, весілля, похорон, календарні свята в окупацію справлялись, не з таким «розмахом» як зараз, але життя тривало.

Чи співали пісень? Які? Чи збиралася молодь на вечорниці? Чи приймали участь в гуляннях німці?

Пісень рідко співали, боялись привернуть увагу, бо часто на таких вечорницях, базарах “вловлювали” молодь для відправки на примусові роботи до Німеччини. Найчастіше збиралися в сім’ї Наташі Солдат (Радченко), її батьки були вчителями, багато цікавого розказували нам, нас було 5 дівчат, всі однолітки, однокласниці, закінчили до війни 9 клас, уникали німців.

Чи ходили діти до школи? За якими підручниками вчилися, хто викладав, які предмети вивчалися? Скількох класні школи існували? До якого часу існували школи під час окупації?

Точно не пам’ятаю, чи то жовтня, чи листопада, відкрились школи, ми провчилися не більше двох тижнів, потім повідомили, що школа буде працювати тільки до 5-го класу, значить 4 класи, всім іншим освіта, як вважала окупаційна влада, непотрібна. Школи існували до приходу радянських військ у вересні місяці 1943 р. Підручників не було, вчили простому читати, писати, математику.

Чи були в вашій місцевості інші учбові заклади? Які? За якими підручниками вчилися, хто викладав, які предмети вивчалися? До якого часу існували?

В нашій місцевості в період окупації ніяких учбових закладів не існувало, правда, в с. Новодмитрівка до війни був

агрономічний технікум (в народі називали агрошкола) і функціонував, як засіб для сільгоспробіт в с. Ріцюківщина, де і працювали студенти на сільгоспроботах, навчання не було, але це спасло студентів від відправки на примусові роботи до Німеччини.

Хто приймав пологи? Чи продовжували існувати ФАПи? Яка була медична допомога місцевому населенню? Скільки вона коштувала?

Хто приймав роди, що таке ФАП не знаю, в той час мала 17 років, на здоров'я не скаржилася, вперше медичний огляд пройшла перед відправкою до Німеччини. Медична допомога існувала, яка кому була потрібна, коштувала вона так, хто як міг дякував, як у нас називається, якщо мав чим.

Чи ходили політичні анекдоти, частушки під час війни (про Гітлера, про Сталіна)? Чи пам'ятаєте якісь із них?

Анекдотів, частушок про Гітлера, Сталіна чомусь не пам'ятаю, час 66 років багато чого стер з пам'яті.

Яким був повсякденний одяг? Які прикраси носили? Чи відродилися традиційні домашні заняття, які саме: прядіння, ткацтво (чи сіяли льон, коноплі?), ковальство, теслярство, бондарство тощо?

Одягались в те що придбано до війни, ніяких прикрас не носили, бо їх в більшості нашого населення не було. Тодішні умови людей змусили займатись різним зайняттям: шити з усього, що непридатне для носіння, шити валянки, з автокамер клеїти «чуні-галоші». Теслярі, бондарі робили діжки, двері, вікна, було і прядіння сурових ниток, так як купити нитки зашити дірку, або не було де, або за що. Льону у нашій місцевості не сіяли, коноплі рідко.

Чи грабували німці місцеве населення? Чи цілеспрямовано вилучали цінні речі? Що саме вилучали? Чи можна було цього уникнути? Які речі віддавали добровільно?

Як було в інших місцях, я не знаю, як я уже говорила раніше наш район був віддалений від міста болотом, тому німці не так часто сюди навідувались, а якщо заходили, то

просили “матка-яйка” і “шпiк”, боячись покарання віддавали, що могли. Наш район в основному заселений робiтниками, колгоспниками, цiнних речей у нас не було.

Чи отримували зарплатню або винагороду за працю? Скiльки?

За працю отримували по рiзному, ми з мамою працювали в “Громадському дворi” – бувший колгосп, то за працю одержували зерном, соломою, дровами (був в дворi лiс). Хто працював на пiдприємствах, залiзницi тощо, одержували грошима, по скiльки вже не пам’ятаю.

Чи були тiлеснi покарання? За що? Чи карали дiтей?

Тiлеснi покарання були за навиць незначнi вчинки, випадкiв покарання дiтей не пам’ятаю.

Чи були випадки вагiтностi жiнок (дiвчат) вiд нiмецьких солдатiв? Яким було ставлення населення до “байстрюкiв”, якою була їхня доля?

Випадкiв вагiтностi вiд нiмецьких солдатiв жiнок, дiвчат в нашiй мiсцевостi не було, за iншi мiсцевостi не знаю, можливо й було, то держалось в таємницi.

Чи завжди вiрили в перемогу Радянської армiї?

В перемогу радянських вiйськ вiрили завжди, особливо в тих сiм’ях де були на фронтi: чоловiк, син, брат, у нас на фронтi був брат.

Коли змiнюється ставлення населення до нiмцiв? Чому? Як це проявлялось?

Ставлення до нiмцiв було завжди однаковим, окупант є окупант, нiчого доброго вiд них не отримували, з наближенням наших вiйськ, населення активiзується в боротьбi з окупантами.

Як i хто агiтували до виїзду до Нiмеччини? Як це сприймалося населенням? Чи використовувалася нiмцями наочна агiтацiя (плакати?) Якi були очiкування вiд цього кроку? Чи було це невідвратною реальнiстю, якiй слiд було пiдкоритися?

Деся в листопадi 1942 р. почали примусово забирати до Нiмеччини, населення сприймало як нове горе. Згодом

з'явилися плакати з призивом їхати до Німеччини і хвала як там добре. Як там “добре” ми потім побачили. Це було неминучою реальністю, уникнути можна було або за станом здоров'я, або хто зумів відкупитись у старості.

Чи були випадки, коли люди ховалися (або збігали) від загрози поїхати на примусові роботи до Німеччини? Де ховатися? Як довго? Хто їм допомагав? Що їм за це було?

Перші випадки були коли тікали з дороги, деяким вдалося сховатись до приходу наших військ, ховались по горіщах, погребях, дуже не шукали втікачів, бо забирали хто в сім'ї ще був, брат, сестра іноді і матір.

Чи їхали до Німеччини добровільно? Хто підлягав вивезенню до Німеччини? Хто міг уникнути вивезення на примусові роботи? Яким способом?

Добровільно їхати до Німеччини, з мого району міста “добровольців” не було. Я була забрана на примусові роботи до Німеччини в червні 1943 р. по мобілізації молоді 1922–1925 р. народження, уникнути “угону” можна було за станом здоров'я, підкупом, ще в кого була “бронь” з міста роботи.

Чи отримували родини остарбайтерів допомогу з боку німецької влади? Яку?

Ніякої допомоги родини остарбайтерів від німецької влади не отримували.

Яким було ставлення односельців до тих, хто повертався з Німеччини?

Не знаю як було в інших місцях, як ставились до тих, хто повертався з Німеччини, у нас ставились доброзичливо, в перший день мого приїзду заходили сусіди, знайомі вітали з поверненням, розпитували про життя “там”, чи не зустрічали їх дітей (у кого були теж в Німеччині). Я працювала у “бауера” в районі Східного Берліна, 25 квітня 1945 р. нашими військами цей район був звільнений від німців і ми вирушили додому. 10 травня 1945 р. я була вдома.

Як населення зустрічало радянських воїнів, які звільняли вашу місцевість від окупантів?

На цей час, коли звільняли Золотоношу, я не була вдома, і тому не знаю як зустрічали радянських воїнів, але думаю, що з радістю, повертались чоловіки, брати, бо ж їх чекали всі 2 роки окупації.

Яку допомогу надала місцева адміністрація для відбудови хати, налагодження життя?

Відступаючи німці палили і промислові об'єкти, і хати, на щастя наш район, де ми мешкали, німці не спалили, захистили місцеві партизани, що допомагали радянським військам визволяти Золотоношу, на жаль, на цей час мене не була тут, але від населення чула, що відстроїлися місцеві органи допомагали і грошима і матеріалом.

Чи вірили у те, що втрачене майно буде повернуто і компенсовано? Чи давалися офіційні обіцянки або роз'яснення? Чи були випадки реальної допомоги влади постраждалим?

Чи вірили люди в те, що втрачене майно буде повернуто, і компенсовано і які давали пояснення і обіцянки, в той час тут не була, думаю, що люди з розумінням сприймали всі нещастя які випали на їх долю, в зв'язку з тим, що йшла війна і завжди вірили, без віри на краще жити неможливо.

Як ставилися представники радянської влади до населення після звільнення від німців? Чи надавалася допомога, яка і ким?

Ставлення представників радянської влади було таким, що не можна було звинувачувати все населення, яке було під німцем, як говорили, справжні зрадники: поліцаї, перекладачі, які не втекли з німцями були покарані, хто заслужив покарання на різні строки ув'язнення, з іншими треба було відбудовувати народне господарство: заводи, фабрики, колгоспи та інше, що були зруйновані за час війни.

Чи мобілізували всіх чоловіків? З якого віку? Як відбувалась мобілізація? Чи були випадки дезертирства або ухилення від мобілізації?

Всіх чоловіків не мобілізували, тому що треба було відбудовувати народне господарство і там де це найпотрібніше залишали по "броні". Не знаю з якого віку починався

привіз, але що закінчувався 1927 р. знаю, хоча 1927 р. поки йшов курс навчання в боях не приймав участі, війна закінчилась. Мобілізація йшла через військові комісаріати. Випадків дезертирства не було, а випадок ухилення від мобілізації у нас на вулиці був, цей чоловік боячись покарання повісився.

Яким було ставлення радянської влади до тих, хто повертався з Німеччини? Чи використовувала місцева влада свідків, щоби з'ясувати питання добровільності виїзд до Німеччини? Чи мали вони пільги та інші переваги? Чи мали вони можливість влаштуватись на роботу?

По поверненні з Німеччини всі ми проходили перевірку, запитували як ми їхали, з ким (у нас з вулиці було троє: Толя Лазоренко, Оля Жежель і я), в товарних вагонах нас всіх (маю на увазі чоловік у вагоні 30). Супроводжували 2 німецькі солдата. В Німеччині ми працювали на сільгоспроботах в “бауера”. Разом ми і повернулись додому. Свідків для з'ясування добровільності виїзду до Німеччини до нас не використовували. За радянських часів якихось пільг нам не було, пільги ми одержали вже при незалежності України, в квітні 1992 р, я маю статус “учасник війни” пільги на 50% на оплату за телефон, газ, електроенергію. Мала можливість працювати, маю робочий стаж 37 років, не дивлячись на те, що була дружиною військовослужбовця і не завжди була можливість працювати.

Чи були випадки звинувачень з боку представників радянської влади, населення в співпраці з окупантами? В якій формі?

Ніяких звинувачень з боку представників радянської влади населення за співпрацю з окупантами не було, якщо не рахувати поліцаїв, перекладачів і інших пособників.

**КВАЩУК СЕРГІЙ СЕМЕНОВИЧ,
1932 року народження**

м. Монастирище, с. Шарнопіль

Як і коли Ви дізналися, що почалася війна? Скільки вам тоді було років?

На той час мені було 9 років. Про війну дізнався від сусідів, самі вони почули про це по радіо.

Чи ховалися чоловіки від мобілізації?

Тоді, з тих кого я знав, всі чоловіки, юнаки йшли на фронт. Забирали всіх, починаючи з 16-17 років.

Чи проходили у вашій місцевості бої? Що люди робили під час бойових дій?

Починаючи з 3-4 липня фашисти почали бомбити станцію Монастирище. Я з матір'ю сидів у хаті, коли почувся свист гармат, пам'ятаю, мати ще й сказала, напевно станцію бомблять і дійсно, фашисти розбомбили ешелон з червоноармійцями. Всіх хто міг воювати забирали на фронт, в основному залишалися жінки та діти, а також старі люди. Вони намагалися своїми силами зібрати врожай.

Чи робили спробу евакуюватися? Куди і з ким? Які речі забирали з собою? Чи вдавалося забрати з собою худобу, продукти харчування?

Хто зміг завчасно виїхати ті поїхали, інші просто не мали змоги. Їхали на інший бік Дніпра, а звідти далі на схід. Були створені спеціальні комісії по евакуації. Люди переганяли худобу невеликими групами. Пам'ятаю люди говорили, що худобу гнали по Соколівському шляху на Маньківку, Черкаси. Свиней різали, щоб забезпечити фронтовиків їжею. Хліб який не встигли вивезти теж віддавали на фронт. Трактори своїм ходом відправляли на інший берег Дніпра. З комбайнів знімали двигуни і вивозили разом з тракторами.

Коли вперше побачили німців? Як вони себе поводити? Які були перші враження, почуття? Чи пережили люди потрясіння?

Вперше німців я побачив здалеку, коли вони підійшли до нашого міста. Вони жорстоко розгромили декілька будинків і вбили двох старих людей. Німці були жорстокі, їх не хвилювало хто в них на дорозі – знищували всіх. Особисто в мене потрясіння було неймовірне, адже я будучи дитиною вперше побачив вбивство двох знайомих мені людей. Після цього випадку німці – це було втілення якоїсь нелюдяності.

Як поставилося до німців місцеве населення? Чи були випадки урочистої зустрічі німців населенням (квітами, хлібом сіллю, іконами)?

Місцеве населення всіляко намагалось чинити опір, щоб чим найшвидше позбутися німців. Радісні зустрічі не відбувалися, навпаки люди були окутані такою злістю та ненавистю до них, що вони хотіли (як) швидше позбутися їх.

Чи були репресії з боку німців, проти кого спрямовані: місцевої колгоспної влади; комуністів, комсомольців; учителів; євреїв.

Основні репресії німці чинили над євреями. Пам'ятаю мати розповідала про те, як в 1942 р. навесні в нашому містечку в Поперечному яру розстріляли близько п'яти тисяч євреїв, зігнаних з навколишніх сіл. Перед розстрілом в них знімали золото, одяг, взуття. Всіх їх було поховано в великих ямах. З-під землі ще на другий день чулись стони, під землею були ще живі люди. Крізь ґрунт просочувалась кров.

Чи видавали їх односельці, хто їх "забирав" (чи розстрілювали на місці, чи забирали)?

В місті були зрадники – німецькі наглядачі, котрі розповідали все й про кожного. Євреїв збирали на ринкових площах, на краю міста, викопували ями і кидали туди їх трупи.

Як призначалася (обиралася) нова адміністрація на селі (старости, поліцаї)? Як вони поводити себе стосовно односельців у різних ситуаціях: – під час проведення каральних операцій, – під час набору робітників на примусові роботи до Німеччини, – в організації повсякденного життя села (населеного пункту).

Україною керували, як мені відомо, ради (міські, сільські) які й назначали людей, котрі могли виконувати обов'язки керівників. Німці ж серед місцевого населення також вибирали своїх наглядців. Вони жили серед нас, з нами поводитись обережно, під час різних заворушень стояли осторонь, а іноді самі через них створювали ці заворушення. Вони розповідали німцям про тих кого можна забрати до Німеччини, хто де переховується.

Яким було ставлення до них населення?

Люди намагалися уникати їх, зневажливо ставилися до таких людей, адже щоб захищати Батьківщину, вони робили все навпаки – зраджували своїх людей, свою країну.

Чи були в околицях села радянські партизани; "українські партизани" – повстанці, утівці, бульбівці, мельниківці, бандерівці? В який період утворюються ці загони (на початку окупації, у 1942 р. або перед визволенням місцевості)? Чи були вони багаточисельні? Чи було вам зрозуміло, за що вони воюють? Чим вони між собою відрізнялися? Чи воювали між собою? Як до цього ставились люди?

В сусідньому селі Цибулеві виникла підпільна організація яка розташовувалась в лікарні. Її членами були хворі, котрі там знаходились, а також ті хто приєднався з місцевого населення. Чисельність цієї організації була невелика.

А в самому нашому місті виникла єврейська організація – група молодих людей. Ці молоді люди були озброєними, і як мати казала, проживали в землянках в лісі. Цей загін був утворений наприкінці 1942 р. Ці дві організації про які я найбільше знаю, були партизанськими загонами. Існували ще партизанські організації, але вони були малочисельними і де саме вони знаходились я не пам'ятаю. Щодо тих двох організацій то їх чисельність поступово зростала.

На той час всі воювали за визволення від німців. На мою думку ними керувала одна ідея – визволення рідної країни, тому вони не мали протиріч між собою.

Чи заходили вони в село за продуктами харчування, одягом?

Чим і як допомагало їм місцеве населення? Чи забирали вони з собою людей (молодь)? Чи були репресії з боку німців за їх підтримку?

Час від часу вони заходили до нас по продукти харчування. Ми ділилися з ними, давали їм продукти, звісно коли самі мали. Інколи партизанам давали певні речі, одяг. Велика кількість молоді йшла в партизанські загони, інші йшли на фронт. Німці жорстоко карали тих хто допомагав партизанам, знищували цілі родини. Людей котрі мали хороший фізичний стан забирали до Німеччини.

Які війська стояли в селі (або біля села): німці, мадяри, хто ще? Яким були відносини з місцевим населенням?

Неподалік від нас, а потім і в нашому місті знаходились німці. Вони силою забирали в населення, та в нас з матір'ю, продукти та все що їм було потрібно. В той час ми відчували і страх, і безпорадність, і невпевненість не лише в наступному дні, а ми не знали, що з нами може трапитися й наступної хвилини, чи залишимося взагалі живими, чи потрапимо в полон.

Чи приходили до вашого села в період війни дезертири, військовополонені? Про що вони розповідали? Чи були серед них ті, які говорили про безнадійність подальшого опору? Про те, що війну Радянський Союз програв? Чи відомі вам випадки, коли жінки брали їх "у прийми"?

Пам'ятаю (коли), були випадки коли полки розгромлювались і виживали лише одиниці, які якимось чудом пробирались крізь німецьку лінію фронту і приходили до нас в місто. До цих солдат виникала велика підозра, адже всі підозрювали їх в співпраці з німцями. Коли вони проходили вулицею було таке враження ніби пройшов німецький солдат. Війна породила в нас недовіру навіть до тих з ким ми були знайомі довгий час. Важко було добитися солдатам довіри в населення. Дезертирів я не пам'ятаю, мабуть були такі не без цього. Ті хто приходили з фронту розповідали про чоловіків, жінок, котрі проживали в нашій окрузі, про те які втрати мали

наші війська, як тяжко їм приходилось на фронті.

Чи використовувалась праця військовополонених в вашому господарстві? Як?

Ні, принаймні в нас такого не було.

Звідки отримували інформацію про події на фронті? Чи слухали радіо, читали газети?

Інформацію ми одержували від тих солдат котрі проходили крізь наше містечко. Хоча інформація й була не перевіреною, але більшість населення не мали інших джерел інформації. Наша сім'я радіо не мала, тому про всі події ми дізнавалися від сусідів, або з чуток.

Чи продовжували селяни займатися землеробством, городництвом? Які культури вирощували? Чи тримали худобу, чи сіяли збіжжя, садили городи?

Так, ми садили городи, бо потрібно було щось їсти. Наші городи були невеликі, бо ми не мали змоги обробляти більші площі. Робили все своїми силами. Сіяли хто, що мав: пшеницю, жито, квасолю, картоплю. В нашому місті худоба була, але наша сім'я мала декілька курок і теличку.

Чи залишалися в населення худоба, птиця? Чи конфіскували їх окупанти? Чи було введено примусове здавання молока? Чи відомі випадки преміювання окремих селян за виконання цього обов'язку?

Худоба була в населення, звісно не стільки скільки до війни, але була. Коли німці приходили в місто то вони забирали худобу, не всю, а лише частково, іншу оставляли на потім. Примусової здачі молока не було, коли їм було потрібно то вони й так забирали.

Чи працювали базари? Де? Що на них продавали? Хто встановлював ціни на продукти? Де брали сіль, сірники, мило, цукор?

Базари були, але не великі. Хоча на них були найбільш необхідні речі: сіль, сірники тощо. Кожен приносив на базар, що мав. Інколи було й таке, що їжа була не солена, не було за що купити сіль. Хто встановлював ціни? – напевно самі люди, я не знаю.

Чим харчувалися?

Кожен харчувався тим, що мав. Всі мали певні ділянки з яких збирали врожаї. Їли гриби, ягоди – сушили на зиму, так і викручувались. Найважче нам було на кінець зими коли залишалося зерно та картопля лише на посів ділянок, то траплялося й таке, що не рідко засинали голодними – економили як тільки могли.

Які гроші ходили, за що купували?

Під час війни ходили рублі. Продукти й речі також купували за рублі, коли грошей не було товарами могли й обмінюватись. Іноді люди згуртовувались і грабували тих хто допомагав німцям, забирали в них гроші.

Яка була влада: поліцаї, німці, мадяри?

У Монастирищі при владі були німці, вони створили жандармерію та комісаріати. На чолі цих органів були вірні пси – люди котрим довіряв найбільше Гітлер. З іншої сторони міста казали, що були поліцаї. Але особисто мені різниці між німцями і поліцаями не було ніякої. Всі вони вислужувалися перед Гітлером.

Хто і чому йшов служити до німців? Як до них ставилося населення? Як вони себе поводити?

Німці всіляко заохочували наших людей. Вони казали, що їх жде краще життя лише за перемоги Німеччини. Деякі вірили і зраджували нас. Населення, котре боролось за визволення своєї країни, просто не розуміло як можна зрадити своїх рідних, країну яку на своїх мозолях розбудовували діди та прадіди. Зрадники були дуже жорстокі, за те, що вони здавали партизанів, і надавали іншу важливу інформацію – одержували гроші, і не малі.

Що сталося з колгоспом? Чи була спроба поділити землю? Чи всім охочим давали землю, скільки?

Колгоспи залишились, звісно тварин вже було менше, техніки взагалі не було (стояли комбайни, але без моторів), точніше була, але всього декілька одиниць. Була молотарка і один трактор, котрого сусідній дід постійно ремонтував, але

він майже й не працював. Землі брали стільки скільки могли обробити.

Що сталося з церквою? Хто і коли її відкрив, хто правив? Чи почали люди хрестити дітей, брати шлюб у церкві? Де взагалі реєстрували шлюб?

Найперше, що німці зробили коли зайшли в місто – це зруйнували церкву. Під час війни ніхто не думав хрестити дітей, всі думали як вижити, а про весілля і мови не могло бути. Люди просто жили разом. В місті були ради, але шлюби не реєстрували, адже ніхто не знав йде він на фронт на рік, два чи не повернеться взагалі.

Чи справляли в селі: родини/хрестини, весілля, похорон, календарні свята? Як?

Пам'ятаю раз, в Святий вечір, ми ходили до сусідів, де просто повечерявши, звісно без таких наїдків як зараз, йшли додому.

Похорони проходили по-простому: хто мав можливість (командири) тих ховали в гробницях збитих з дерева, бідних закутували в ряднину так і ховали.

Як таких свят не було всі були заклопотані іншим.

Чи співали пісень? Які? Чи збиралася молодь на вечорниці? Чи приймали участь в гуляннях німці?

Іноді співали пісень, переважали пісні складені на честь солдат, вшановували пам'ять загиблих. Як такої молоді й не було, майже всі були на фронті, в загонах партизан. Бувало, що люди збиралися разом, щоб підтримати один одного. Одного разу, коли люди зібралися в одній хаті, вони почули на вулиці якись крики, вибігли з хати і побачили німців. Хто встиг той втік, інших – це було осіб десять, забрали з собою, з того часу я більше їх не бачив. Ходили чутки, що їх відправили в Німеччину. Тому люди остерігалися таких зібрань, але й без них не обходилося.

Чи ходили діти до школи? За якими підручниками вчилися, хто викладав, які предмети вивчалися? Скількох класні школи існували? До якого часу існували школи під час окупації?

В нашому місті школа хоч і була, та її захопили німцями. В ній фашисти створили щось на зразок свого центру. Навчання було припинено. Хоча в лікарні навчали молодих дівчат медичній справі. Катастрофічно не вистачало кваліфікованих медсестер.

Чи були в вашій місцевості інші учбові заклади? Які? За якими підручниками вчилися, хто викладав, які предмети вивчалися? До якого часу існували?

Інших учбових закладів не було.

Хто приймав пологи? Чи продовжували існувати ФАПи? Яка була медична допомога місцевому населенню? Скільки вона коштувала?

Пологи приймали або в лікарні, або вдома – народні лікарі (жінки котрі багато що знали), вони і виліковували, і пологи приймали. В нас була лікарня, а ще я знаю, що в сусідньому селі Цибулеві також була лікарня. В нашому окрузі це були найбільш оснащені, як на той час лікарні. Туди зверталися всі кому потрібна була медична допомога: поранені солдати, місцеве населення. Чи допомога була платна? – я не пам'ятаю, але точно знаю, що в лікарню приносили і харчі, і найбільш необхідні речі.

Чи ходили політичні анекдоти, частушки під час війни (про Гітлера, про Сталіна)? Чи пам'ятаєте якісь із них?

Анекдоти ходили, та я їх не пам'ятаю.

Яким був повсякденний одяг? Які прикраси носили? Чи відродилися традиційні домашні заняття, які саме: прядіння, ткацтво (чи сіяли льон, коноплі?), ковальство, теслярство, бондарство тощо?

Повсякденний одяг, – що в кого було в тому й ходили. Носили прості куфайки, плаття, фартухи, полатані штани. Коли одяг був дуже зношеним його підшивали, латали, бувало й таке, що одяг знімали з трупів. А що було робити, потрібно було виживати.

Чи грабували німці місцеве населення? Чи цілестрамовано

вилучали цінні речі? Що саме вилучали? Чи можна було цього уникнути? Які речі віддавали добровільно?

Так звичайно. Ми часто потерпали від набігів німців. Вони забирали продукти, цінні речі, одяг. Німці вилучали все, що їм було необхідно, дещо ми рятували ховаючи. В той час все було на вагу золота, тому ніхто не хотів віддавати свої речі. Німці забирали кожухи, валянки, адже зимою вони замерзали, оставляючи населення майже голим.

Чи отримували зарплатню або винагороду за працю? Скільки?

За працю на полі люди отримували трохи зерна. А як такої заробітної плати й не було.

Чи були тілесні покарання? За що? Чи карали дітей?

Покарання були за крадіжки, за переховування від німців, за не бажання їм допомагати. Карали дуже жорстоко, іноді цілими сім'ями, тому діти не були винятком, і також потерпали від німців.

Чи були випадки вагітності жінок (дівчат) від німецьких солдатів? Яким було ставлення населення до "байстрюків", якою була їхня доля?

Так, такі випадки траплялися. Німці часто гвалтували наших жінок, траплялося й таке, що німці закохувалися в наших жінок. Люди скоса дивились на цих дітей, але вони були ні в чому неповинні. Діти зростали й працювали так як і всі.

Чи завжди вірили в перемогу Радянської армії?

На початку війни людей завіряли, що ця війна не на довго. Але вже на третій рік війни люди знесилювалися. Якось до нас з фронту потрапив поранений чоловік, він був наляканий і кричав, що нам осталося ще недовго. Сіючи такі настрої люди зневірювалися, їхня віра в Перемогу була розшатана, але такі настрої мали не всі. Багато людей вірили в Перемогу, і намагалися підтримувати зневірених.

Як і хто агітували до виїзду до Німеччини? Як це сприймалося населенням? Чи використовувалася німцями наочна агітація (плакати?) Які були очікування від цього кроку? Чи було це невідвратною реальністю, якій слід було підкоритися?

Німеччині була потрібна безкоштовна робоча сила. Німці казали, що лише в Німеччині люди зможуть мати достойне життя. Населення було проти їх відправки за кордон, але мало кому вдалося уникнути цього.

Чи були випадки, коли люди ховалися (або збігали) від загрози поїхати на примусові роботи до Німеччини? Де ховатися? Як довго? Хто їм допомагав? Що їм за це було?

Люди, яких я знав, тікали в ліси, в очерети намагаючись втекти, сховатись від репресій. Тікали на декілька днів, бравши з собою при нагоді трохи харчів. Часто їм допомагали партизани. Коли німці знаходили втікачів та тих хто їм допомагав – без жертв не обходилось.

Чи їхали до Німеччини добровільно? Хто підлягав вивезенню до Німеччини? Хто міг уникнути вивезення на примусові роботи? Яким способом?

Я не пам'ятаю добровольців, котрі хотіли б виїхати до Німеччини. Вивезенню підлягали люди починаючи з 16-17 до 50 років. Уникали цього лише старі та поранені, і ті хто зуміли втекти.

Чи отримували родини остарбайтерів допомогу з боку німецької влади? Яку?

Таких випадків я не пам'ятаю.

Яким було ставлення односельців до тих, хто повертався з Німеччини?

Рідні були задоволені, а місцеве населення спочатку якось дивно дивилось на таких людей, але це тривало не довго, все ж це були їхні знайомі, друзі.

Як населення зустрічало радянських воїнів, які звільняли вашу місцевість від окупантів?

Населення було раде – це легко сказано. Воно нарешті звільнилося від окупантів, які знищували людей, знущалися над ними. Люди були раді бачити своїх визволителів, вони ставилися до них мов до рідних, адже в кожного хтось був на фронті і розуміли як їм важко приходилосьь.

Яку допомогу надала місцева адміністрація для відбудови хати, налагодження життя?

Ніякої допомоги не було. Кожен намагався своїми силами відбудувати свої житла, а не рідко люди починали будувати все з нуля. Збитки були величезні, не вистачало матеріалів, було мало робочих рук.

Чи вірили у те, що втрачене майно буде повернуто і компенсовано? Чи давалися офіційні обіцянка або роз'яснення? Чи були випадки реальної допомоги влади постраждалим?

Ніхто ні на кого не надіявся, про компенсацію майна й не мріяли. Адже містечко було в руїнах. Місцева адміністрація щось казала про відшкодування майна, але це були лише обіцянки, котрі нічим не були підтвержені. І ніхто навіть не прислуховувався до них, адже відбудовуватися потрібно було зараз, а не надіятися на пусті обіцянки.

Яким було ставлення радянської влади до тих, хто повертався з Німеччини? Чи використовувала місцева влада свідків, щоби з'ясувати питання добровільності виїзд до Німеччини? Чи мали вони пільги та інші переваги? Чи мали вони можливість влаштуватись на роботу?

Моя одна знайома сім'я (чоловік і жінка 49 років) вернувшись з Німеччини знесилені, схудлі повернулися додому з надією на краще, але тут потрібно було надіятися лише на власні сили. Допомоги їм не надавалосьь. На скільки я пам'ятаю, то ті хто повернувся з Німеччини ніяких пільг не мали, це було зроблено вже задовго після війни. Всі хто повернувся з Німеччини працювали для відбудови своєї країни, за яку так тяжко боролись.

Чи мобілізували всіх чоловіків? З якого віку? Як

**НЕ ПІДЛЯГАЄ ЗАБУТТЮ:
нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944)**

відбувалась мобілізація? Чи були випадки дезертирства або ухилення від мобілізації?

До армії мобілізували на різний термін, залежно від того до яких військ йшли служити. Вік був напевно з 18-19 років, точно не пам'ятаю.

Чи були випадки звинувачень з боку представників радянської влади, населення в співпраці з окупантами? В якій формі?

Такі випадки я не пригадую. Це проходило в формі «питання-відповідь» їх визивали та розпитували. Але відпускали, принаймні наскільки я пам'ятаю, відразу в той же день.

*Матеріали спогадів та анкетувань надані
Державним архівом Черкаської області та
Г. М. Голишем, А. П. Іржавською, О. О. Яшан,
Ю. Кошовою, О. І. Музиченко, М. М. Щербиною.*

ПРО АВТОРІВ

АБАШІНА Людмила Олександрівна – молодший науковий співробітник відділу ландшафтно-паркової архітектури НІКЗ “Чигирин”.

ГОЛИШ Григорій Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, директор наукової бібліотеки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, член НСКУ.

ГОЛИШ Лариса Григорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, новітньої історії та СІД Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, член НСКУ.

ГОНЧАРЕНКО Олексій Миколайович – доктор історичних наук, декан педагогічно-індустріального факультету ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”.

ЗАГОРІНА Раїса Кузьмівна – краєзнавець, член Національної Спілки журналістів України.

ІВАНЕНКО Лариса Михайлівна – науковий співробітник Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника.

ІРЖАВСЬКА Анжела Петрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

КЛИМЕНКО Тетяна Анатоліївна – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Черкаської області, член НСКУ.

КОВАЛЕНКО Ірина Василівна – учитель історії Лукашівської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів Чорнобаївського району.

КОРОСТОВА Оксана Вікторівна – молодший науковий співробітник національного заповідника “Батьківщина Тараса Шевченка”.

ЛЯШКО Юрій Юрійович – завідуючий історичним музеєм Кам’янського державного історико-культурного заповідника, член НСКУ.

МЕЛЬНИЧЕНКО Василь Миколайович – кандидат історичних наук, професор, директор навчально-наукового інституту історії і філософії Черкаського національного університету імені Богдана

**НЕ ПІДЛЯГАЄ ЗАБУТТЮ:
нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944)**

Хмельницького, голова правління обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

НАГОРНА Неля Василівна – головний хранитель фондів Уманського краєзнавчого музею.

ТАНАНА Раїса Василівна – завідувач відділом “Історія Шевченкової могили” Шевченківського національного заповідника у Каневі, член НСКУ.

ШАМРАЙ Олександр Григорович – кандидат історичних наук, завідувач відділу освіти Кам’янської районної державної адміністрації, голова районної організації НСКУ.

ШЕВЧУК Віктор Васильович – учитель історії Шполянської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 1, член НСКУ.

ШОСТИК Олег Іванович – краєзнавець (м. Канів).

ЩЕРБИНА Микола Миколайович – учитель історії та правознавства Черкаської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 32, член НСКУ.

ЯРМОШ Тетяна Володимирівна – науковий співробітник Шевченківського національного заповідника у Каневі.

ЯШАН Оксана Олексіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету, член НСКУ.

ЗМІСТ

<i>Василь Мельниченко</i> Книга правди і нетлінної пам'яті	3
НАУКОВІ СТАТТІ	28
<i>Клименко Т. А.</i> Архівні джерела з історії Черкащини періоду Великої Вітчизняної війни (документи окупаційного режиму)	29
<i>Іржавська А. П.</i> Нацистський фізичний терор на Черкащині в період Великої Вітчизняної війни	47
<i>Танана Р. В.</i> Музей кобзаря у Каневі в роки нацистської окупації	67
<i>Голиш Г. М.</i> Трагедія неповнолітніх жителів Черкащини в умовах нацистського окупаційного режиму 1941–1944 рр.	75
<i>Шамрай О. Г.</i> Збитки, нанесені німецько-фашистськими окупантами на території Кам'янського району	91
<i>Ярмош Т. В.</i> Нацистська окупація на Канівщині	96
<i>Шевчук В. В.</i> Господарське життя на Черкащині в період нацистської окупації	99
<i>Коваленко І. В.</i> Доля остарбайтерів Чорнобаївського району	113
<i>Щербина М. М.</i> Осередки «Просвіти» на Черкащині в роки нацистської окупації	119

**НЕ ПІДЛЯГАЄ ЗАБУТТЮ:
нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944)**

<i>Абашина Л. О.</i> Окупаційний режим на Чигиринщині	124
<i>Нагорна Н. В.</i> Умань в умовах окупаційного режиму	128
<i>Шостік О. І.</i> Окупаційний режим на сторінках щоденника юнака з села Ліпляве (1942 – 1943 рр.)	134
<i>Гончаренко О. М.</i> Нацистська політика щодо євреїв Черкащини	141
<i>Іваненко Л. М.</i> Цивільне населення під час Корсунь-Шевченківської операції (за спогадами місцевих жителів)	154
<i>Загоріна Р. К.</i> Черкаси в роки нацистської окупації (1941–1943 рр.)	164
<i>Яшан О. О.</i> «Новий порядок» на Черкащині	176
<i>Ляшко Ю. Ю.</i> Німецько-фашистський окупаційний режим на території Кам'янського району Черкаської області	185
<i>Коростова О. В.</i> Нацистський окупаційний режим та відбудовчий період в історії селища Вільшана	192
ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ	199
СПОГАДИ	295
ПРО АВТОРІВ	362

Для нотаток

Наукове видання

Керівник проекту: О. А. Воронкіна

**Упорядники: Мельниченко В. М., Клименко Т. А.,
Голиш Г. М.**

**НЕ ПІДЛЯГАЄ ЗАБУТТЮ:
НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ
НА ЧЕРКАЩИНІ (1941–1944)**

**Збірник наукових статей, документів,
матеріалів та спогадів**

Технічний редактор
Оригінал-макет
Коректор

С. А. Кандич
С. Г. Кандич
А. В. Юнак

Здано до набору 15.01.2013. Підписано до друку 05.04.2013.
Формат 60x84/16. Друк офс. Папір офс.
Обл. вид. арк. 25,16. Умов. друк арк.25,10. Вид. №209
Зам. №32. Наклад 1000 прим.

“Вертикаль”

Видавець та виготівник ПП Кандич С. Г.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК №1335 від 23.04.2003 р.
18000, м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 2, оф. 6
тел. (0472) 50-07-63
E-mail: vertical2003@ukr.net

Друк ПП Кандич С. Г.
Україна, м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 2
тел. (0472) 50-07-63